

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1 (28) 2016

Харків
«Право»
2016

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 6 від 26.01.2016 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПП від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 1 (28). – 234 с.

Засновник — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Видавець — Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії);
О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії);
М. П. Требін – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії);
Є. М. Мануйлов – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії:
Е. А. Афонін – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор; **Ю. А. Калагін** – доктор соціологічних наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, доцент; **Л. Г. Сокурянська** – доктор соціологічних наук, професор; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук, професор; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2016

© Оформлення. Видавництво «Право», 2016

ЗМІСТ

Філософія

<i>Данильян О. Г.</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТІЇ І ТОТАЛІТАРИЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД.....	5
<i>Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М.</i> БІНАРНА ОПОЗИЦІЯ «СВОБОДА- ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ.....	15
<i>Фінін Г. І.</i> СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЇ.....	27
<i>Жданенко С. Б.</i> СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	36
<i>Кальницький Е. А.</i> МАТЕРІАЛЬНІ ДОМІНАНТИ В КОНТЕКСТІ КРИЗИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	49
<i>Стасевська О. А.</i> ЛЮДИНА В ПОШУКАХ ЦІННІСНИХ СМИСЛІВ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ПОСТСУЧАСНОСТІ.....	58
<i>Маркозова О. О.</i> ЗМІНИ У РОЗУМІННІ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ.....	69
<i>Бортнікова О. Г.</i> ВІРА ЯК ПІДСТАВА ВЗАЄМОДІЇ РЕЛІГІЇ ТА ПОЛІТИКИ.....	78
<i>Максимов С. І.</i> ФІЛОСОФІЯ ПРАВА РОБЕРТА АЛЕКСІ.....	89
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАНТА ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ.....	98
<i>Коваленко І. І.</i> ПРАВОВЕ ЖИТТЯ В ІНТЕГРАТИВНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ: СМИСЛОВІ ОБРИСИ.....	106
<i>Сатохіна Н. І.</i> ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОБЛЕМИ.....	119
<i>Коваленко І. І., Гамаюнова В. О.</i> ТЕОРЕТИКО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕДІАЦІЇ У ПРАВОВИХОВНОМУ АСПЕКТІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ.....	128
<i>Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М.</i> ІНФОРМАЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО: ЗМІСТОВНИЙ АСПЕКТ.....	136
<i>Поліщук І. О.</i> ЕТНОГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА УТВОРЕННЯ ЙОГО ПЕРВІСНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	152
<i>Зінченко О. В.</i> ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙ ПОЛЬЩІ І ФРАНЦІЇ 1791 р.....	163
<i>Зимогляд В. Я.</i> УМОВИ Й РУШІЙНІ СИЛИ ФОРМУВАННЯ МУНІЦИПАЛЬНОЇ Й РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У ЛОКАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ.....	173
<i>Поліщук О. О.</i> ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ».....	186

<i>Погрібна В. Л.</i> ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ ЯК ОЗНАКА ЗМІН У МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ	196
<i>Клімова Г. П.</i> ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР	203
<i>Воднік В. Д.</i> СПЕЦИФІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИНУ	211
<i>Куц М. Ю.</i> РОЗУМІННЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ.....	220
НАШІ АВТОРИ	229
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	231
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	232

ФІЛОСОФІЯ

УДК 13.130.3

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДЕМОКРАТІЇ І ТОТАЛІТАРИЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД

Проведено порівняльний аналіз демократії і тоталітаризму як соціальних систем. Виокремлюються такі сутнісні риси соціальних систем: характер взаємодії між правлячою елітою та суспільством, спосіб виникнення соціальної системи, принцип організації соціальної системи, характер взаємозв'язків соціальної системи із зовнішнім середовищем, характер розвитку соціальної системи, характер взаємозв'язків внутрішніх елементів, переважний стан соціальних відносин та ін.

Ключові слова: демократія, тоталітаризм, соціальна система, політичний режим, соціальна взаємодія, принцип організації, соціальні відносини, соціальні конфлікти, відкриті суспільства, закриті соціальні системи, пластичність, ригідність.

Актуальність проблеми. Проблеми становлення і розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави є однією з актуальних проблем реформування політичної, економічної і духовної систем суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, входження України до європейського і світового співтовариства. Процес державотворення на демократичних засадах відбувається, але він проходить досить складно, що зумовлено перехідним етапом розвитку української держави і суспільства, відсутністю чіткої стратегії державотворення, жорсткою конфронтацією владних структур на загальнодержавному рівні, поширенням корупції і організованої злочинності.

Специфіка сучасного етапу державотворення України полягає також у необхідності демократизації суспільних відносин, оптимізації зв'язків держави і громадянина. Водночас інститути державної влади ще не готові до партнерських відносин з людиною і громадянином. Особа розглядається державою в основному, як і раніше, не як активний суб'єкт політико-правового процесу, а насамперед як об'єкт впливу на неї з боку держави.

Для того щоб мінімізувати негативні наслідки становлення державності у трансформаційний період розвитку українського суспільства, необхідно чітко уявляти особливості демократії як соціальної системи, причому розглядати її не лише в політологічному, а й у філософському аспекті. Тому для концепції нашого дослідження важливий розгляд демократії насамперед на сутнісному рівні з позиції соціально-філософського аналізу. При цьому доцільно демократію як соціальну систему досліджувати в порівнянні з її антиподом – тоталітарною системою, що дозволить нам глибше зрозуміти сутнісні риси трансформаційного періоду, у якому знаходиться наша країна.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Для порівняльного аналізу демократії і тоталітаризму велике значення мають концепції тоталітаризму і його аргументована критика як політичного режиму, які сформульовані у працях західних дослідників Р. Арона, Т. Адорно, Х. Арендт, К. Баллестрема, Зб. Бжезінського, К. Шмідта, Ф. Хайєка, К. Фрідріха, а також вчених пострадянських країн Є. І. Бистрицького, А. К. Воскресенського, К. С. Гаджиева, Н. В. Загладіна, Ю. І. Ігрицького, Р. К. Кочесокова, Б. П. Курашвілі, М. Н. Марченко та ін. [1; 2; 5; 9; 10; 12–16].

Характерні риси демократії як соціальної системи в її порівнянні з тоталітаризмом тією чи іншою мірою розглядаються в працях В. Банса, Зб. Бжезінського, А. П. Бутенко, Є. Вятра, Р. Дарендорфа, Г. О'Доннела, Р. Катарело, І. М. Клямкіна, В. І. Коваленко, А. М. Ковалева, А. М. Міграняна, А. Пшеворського, Д. А. Растоу, Д. А. Фадеєва, Ю. Хабермаса, О. Г. Харитонової, Ф. Шміттера та ін. [4; 6; 7; 11]. Однак необхідно зазначити, що порівняння демократії і тоталітаризму з точки зору соціальної філософії в роботах указаних авторів повною мірою не здійснювалося.

Аналіз проблеми. Однією з найважливіших, визначальних відмінностей між демократією і тоталітаризмом є характер соціальної взаємодії між державою і суспільством, правлячою елітою і громадянами, тими, хто керує, і керованими. Для більш глибокого розкриття цієї відмінності необхідно уточнити значення термінів «демократія» й «авторитарність», застосувавши інтерпретацію цих понять, запропоновану відомим вченим Б. Курашвілі [6, с. 471].

Згідно з таким підходом, демократію можна розуміти як спосіб організації соціальної взаємодії, який відрізняється домінуванням керованих над

тими, хто керує, або ж рівністю сторін. Під «домінуванням» керованих тут розуміється переважання ліберальних методів керування, періодична виборність тих, хто керує, їхня підзвітність перед керованими, тобто наявність зворотного зв'язку між ними. Відмінною рисою авторитарності (граничний ступінь якої характеризує тоталітарний режим) є домінування тих, хто керує, над керованими, тобто переважання владних методів керування, однібічна влада за відсутності зворотного зв'язку: суспільство – правлячий режим.

Обидва такі типи соціальної взаємодії – це внутрішні протилежності, іманентні будь-якій соціальній (у тому числі й політичній) системі. Абсолютизація одного зі способів взаємодії – демократії або авторитаризму – веде до соціальних аномалій. Надмірна авторитарність за рахунок народовладдя веде до тоталітаризму, диктатури. Абсолютизація ж демократії за рахунок авторитарності веде до анархії, до реалізації прав однієї людини за рахунок інших, боротьби кожного проти всіх, що на певному етапі може, у свою чергу, призвести до елементів тоталітаризму. Діалектична протилежність демократії й авторитарності в галузі права реалізується у взаємному зв'язку прав (свобод) і відповідних обов'язків, який чітко передається юридичною формулою: немає прав без обов'язків і немає обов'язків без прав. Тоталітаризм розуміє наявність обов'язків без прав, анархія ж, навпаки, – наявність прав без обов'язків.

Демократія в єдності зі своєю протилежністю – авторитарністю має місце практично на всіх етапах людської історії, оскільки відповідає внутрішньому прагненню кожної людини до свободи і самореалізації, тому за способом виникнення для неї характерні самоорганізація, саморозвиток.

Демократію не можна заснувати, увести рішенням законодавчої влади або дарувати народові указом президента. Вона невидимо зростає, виявляється через громадянське суспільство, забезпечуючи вільну реалізацію кожною людиною її природних (що не вимагають особливого обґрунтування) прав на життя і гідне існування, на сім'ю, на свободу робити все, що не шкодить іншим, на власність, рівність перед законом і т. ін. [3, с. 14].

На відміну від демократії тоталітаризм є продуктом соціального конструювання, виникаючи первісно у вигляді абстрактної ідеї в головах теоретиків, які після цього реалізують ці ідеї у вигляді соціальних експериментів. Перші такі спроби побудови «ідеальних» соціальних конструкцій у вузьких рамках общин, окремих підприємств робилися ще в XIX ст., однак успіху не мали. Для того щоб втілити ці ідеї в тотальному масштабі (тобто в масштабі усього суспільства), потрібні були умови і можливості XX ст. і перш за все: засоби масової інформації, масові політичні партії, практичний досвід управління суспільством і соціально-політичними процесами за допомогою мобілізації багатомільйонних мас людей.

На яких же принципах організується, моделюється соціальна система тоталітаризму?

Важливою характерною рисою тоталітарної системи є формування її на ідеях принципового монізму, одновимірності соціального, політичного, економічного і духовного життя суспільства, її тяжіння до стирання всілякої різноманітності, водночас демократичні системи ґрунтуються на плюралізмі, множинності форм, тенденцій у соціальній, політичній, економічній і духовній сферах життя суспільства.

Відомо, що особливістю організації будь-якої життєспроможної соціальної системи, яка нормально функціонує, є її істотна єдність, що вона є сукупністю не тільки моногенних, схожих між собою елементів, що її становлять, індивідів, соціальних груп, норм, інтересів, але також відмінностей, багатогранності, плюралізму. Істотна єдність такої системи, справедливо відзначає К. Гаджиев, «припускає існування в єдиному організмі різноманітних соціально-політичних сил і цінностей, морально-етичних норм, настанов та орієнтацій, соціально-філософських та ідейно-політичних течій, які відбивають їхні інтереси й потреби. Не просто співіснуючи, але взаємодіючи між собою та немовби пронизуючи одна одну, вони в сукупності створюють ціле віяло можливих напрямів суспільно-історичного розвитку» [2, с. 5].

Через їхню взаємозалежність і взаємопереплетіння пучки цього віяла не можна уявити як самодостатні прямі лінії, здатні розвиватися самостійно та ізольовано. Тут діє принцип свого роду додатковості, згідно з яким «існують різні лінії і напрямки розвитку, що доповнюють та стимулюють один одного (наприклад, за схемою: якби не було ідеалізму, не було б матеріалізму і т. ін.)» [2, с. 6].

Цей висновок можна поширити і на інші сфери життя суспільства: масову інформацію, сферу економіки, політики і т. ін. Будь-які спроби використання монізму в організації життя суспільства, абсолютизація одного з напрямів (тенденцій) розвитку, монополія на істину здатні викликати уповільнення темпів перетворень, застої, відхилення від тієї «золотої середини», третього шляху, який не можна намітити рішенням з'їзду партії, розрахувати на комп'ютері, який визначається в саморозвитку соціальної системи (метасистеми), взаємодії її протилежних початків, тенденцій, сил.

До того ж, не так важливо, який напрям розвитку, істина, ідеологія, одна з форм, сил тощо абсолютизується, набуває рис «святості» та непогрішності. Історія переконливо довела, що найкраща ідея, форма, істина за певних умов може набути ознак монізму, тоталітарності. Наприклад, прагнення до розвитку національних культур, традицій, мови, до відновлення у своїх правах раніше пригнобленої нації легко трансформується у войовничий на-

ціоналізм, який доходить у своїй крайній формі до проголошення тієї або іншої нації «вищою», покликаною керувати іншими. Гуманізм, співчуття пригнобленим, приниженим і знедоленим, які є в будь-якому суспільстві, прагнення покращити їхнє становище за певних умов перетворюються на заклики до «класової війни» проти будь-якого багатства, за нав'язування суспільству зрівняльних принципів розподілу. Проголошення відданості ідеалам демократії може бути цілком сумісне з уведенням заборони на діяльність інших політичних сил, тому що вони нібито «недемократичні», або зі спробами силоміць нав'язати своє розуміння демократії іншим народам [5, с. 14].

Ці міркування допомагають зрозуміти, чому монополія однієї партії в політичному житті, монополія однієї ідеології (моноідеології) в духовній сфері, монополія одного засобу виробництва в економіці, монополія держави над громадянським суспільством у соціальній сфері і т. ін. за тоталітарних режимів закономірно ведуть до їхньої деградації, відкидають їх на узбіччя історії, призводять до краху, незважаючи на налагоджену систему терору, поліцейського контролю і доносництва.

Наступною сутнісною рисою, що відрізняє тоталітарну соціальну систему від демократичної, є характер її взаємозв'язків із зовнішнім середовищем.

Як відомо, залежно від характеру взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, всі системи (у т. ч. і соціальні) можна поділити на два типи: на закриті, замкнені (до них не надходить і з них не виділяється речовина, відбувається лише обмін енергією) і відкриті (постійно відбувається введення і виділення не тільки енергії, а й речовини).

До відкритих суспільств, соціальних систем Карл Поппер [7, с. 3–5], а за ним й інші філософи, політологи зараховують демократичні режими. Для них характерні: прозорість меж для громадян, ідей, інновацій; глибока інтеграція в економічні, політичні структури регіонального та глобального масштабів; широка участь у міжнародному розподілі праці і т. ін.

Тоталітарні режими належать до закритих, замкнених соціальних систем. Вони з причин як політичного, так й ідеологічного характеру, самоізолюються від іншого світу. Не випадково, що загально визнаними символами комуністичного тоталітаризму стали «залізна завіса», Берлінський мур і т. ін. Притаманна тоталітаризму автаркія виступає як самозахист від чужого впливу, від демонстрації власному населенню більш високого рівня життя своїх сусідів, як виправдання неспроможності правлячої верхівки вирішити нагальні проблеми своїх громадян, що пояснюється, природно, підступами зовнішніх і внутрішніх ворогів.

Усі процеси, що відбуваються в закритих системах, відповідно до другого закону термодинаміки, ведуть до встановлення рівноважного стану, який

за певних умов прагне до максимального ступеня неупорядкованості або хаосу. Процеси, які відбуваються у відкритих системах, за певних умов із хаосу можуть спонтанно створювати упорядковані структури, що і характеризуює їхнє прагнення до самоорганізації.

Основними характеристиками закритих, замкнених систем є лінійність і рівновага, при яких залишаються незмінними всі макроскопічні величини системи і припиняються всі макроскопічні процеси (стан максимальної ентропії і мінімальної вільної енергії). Головними характеристиками відкритої системи є нелінійність і нерівновага (рухома рівновага), при яких всі макроскопічні величини залишаються незмінними, але тривають макроскопічні процеси введення і виділення речовини [3, с. 17].

І дійсно, самоізоляція, автаркія тоталітарних систем від зовнішнього світу, спроби зберегти домінування правлячого режиму будь-якими засобами, наджорстка регламентація всіх сфер життя суспільства призводять до втрати здатності до саморозвитку, можливості адаптуватися до умов довкілля і, в остаточному рахунку, до загибелі системи. Демократичні ж соціуми завдяки своїй нелінійності, відкритості до впливу довкілля, зберігаючи прозорим канал зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, здатні трансформуватися і самозберігатися.

Тоталітарні й демократичні соціальні системи істотно розрізняються і за характером взаємозв'язків внутрішніх елементів.

Залежно від характеру взаємозв'язків внутрішніх елементів соціальні системи можуть бути диференційовані на два основних типи: ригідні (жорсткі) системи, до них належать тоталітарні й авторитарні типи систем, і пластичні системи, до них належать демократичні й ліберальні типи політичних режимів.

У ригідних, жорстких структурах міжгрупові бар'єри чітко виділені, а внутрішньогрупові зв'язки надзвичайно сильні. Для цих структур характерна наявність у кожній групі специфічної системи цінностей і сильної внутрішньогрупової згуртованості за відсутності або нестачі механізмів для регулювання стосунків між групами. У таких соціальних системах керівництво, як правило, стабільне, його зміна відбувається в результаті смерті лідера або в результаті державних переворотів. Вибори органів влади або взагалі не проводяться, або їхні необхідні результати фабрикуються шляхом ідеологічного, фізичного насильства і фальсифікацій.

У пластичних системах внутрішньогрупові зв'язки гнучкі, а міжгрупові бар'єри рухомі. У них проводяться чесні, змагальні, регулярні вибори, і зміна уряду здійснюється за їх результатами. Пластичність і гнучкість такої демократичної системи дозволяє її суб'єктам швидко реагувати на конфлік-

ти, що виникають в ній, перебудувати соціальні зв'язки, не порушуючи при цьому групового консенсусу цього суспільства [3, с. 18].

Інша річ у ригідних, жорстких структурах, у яких взаємодія між різноманітними соціальними групами послаблена, порушені канали зворотного зв'язку між керівництвом і суспільством, що призводить до ускладнень у проходженні «конфліктного сигналу». У такій ситуації конфлікт є серйозною небезпекою для цієї структури, бо зіткнення з іншою системою цінностей, чужими внутрішньогруповими інтересами викликає ланцюгову реакцію, розповсюджуючи конфлікти на всі сфери життєдіяльності сторін, що конфліктують, – у підсумку рано чи пізно відбувається соціальний вибух, який може зруйнувати цю соціальну структуру.

Таким чином, виходячи з цих міркувань, можна зробити висновок, що найважливіший показник соціальної гармонії, стабільності – це, з одного боку, ступінь неоднорідності, гетерогенності суспільства в цілому і соціальних груп зокрема. Під неоднорідністю тут розуміється диференційований розподіл членів суспільства за рівнем прибутку, професією, кваліфікацією, освітою, національною і релігійною приналежністю. З другого боку, ця неоднорідність повинна супроводжуватися реальною можливістю зміни названих параметрів, а також соціального статусу в цілому, переходу з однієї групи до іншої, включаючи доступ до позицій еліти. Відсутність же такої можливості веде до зниження соціальної мобільності, послаблення міжгрупових і зміцнення внутрішньогрупових зв'язків, «замкненості» окремих соціальних груп і, нарешті, до соціальних вибухів.

Безперечно, радянська тоталітарна система володіла досить високим ступенем ригідності, однак у ній протягом десятиліть практично не було великих соціальних стресів і конфліктів. У чому ж причина цього явища? Річ у тім, що тоталітарно-моністичні, авторитарні та подібні їм режими тому і «безконфліктні» (можна сказати, псевдогармонічні, оскільки «гармонія» в них досягається штучно: методами придушення конфліктів і терором), що в їхній структурі або взагалі не відбувається принципових змін установлених норм і принципів співжиття, або ці зміни мають однобічний характер, який відображує лише волю панівного режиму. У жорстких, позбавлених розвинутих демократичних інститутів соціальних системах є також одна велика перевага – здатність швидко приймати і проводити згори вниз потрібне рішення, розподіляти і перерозподіляти наявні ресурси. Але й ця перевага, придатна для екстремальних умов, не відповідає вимогам повсякденної розміреної дійсності. Так, посилаючи війська для наведення порядку в інших країнах, придушуючи нечисленні страйки і саджаючи до в'язниць дисидентів, тоталітарна система не розв'язувала назрілі суперечності, а заганяла їх углиб, цим вона закладала все більшу кількість вибухового матеріалу для

майбутнього конфлікту. Тому періоди загибелі цих систем, як, до речі, і періоди їхнього становлення, супроводжуються помітним збільшенням числа, масштабності та глибини соціальних конфліктів, що призводить до різких і значних змін у суспільному житті.

В умовах демократичних систем зміни, що відбуваються, не настільки глибокі та радикальні, але постійні та повсюдні. Однак і соціальні конфлікти, що мають численний, перманентний і різноспрямований характер, взаємно врівноважуючи і компенсуючи один одного, не досягають при цьому вкрай руйнівних і болісних станів, що дозволяє схарактеризувати демократію як систему соціальної гармонії.

Проведений порівняльний аналіз демократичної соціальної системи і тоталітаризму дозволяє чітко з'ясувати відмінності між ними та визначити орієнтири, на які необхідно орієнтуватися у процесі реформування політичної, економічної і духовної систем суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, входження України до європейського і світового співтовариства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арент Х. Истоки тоталитаризма / Х. Арент. – М. : Центрком, 1998. – 672 с.
2. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. – 1992. – № 2. – С. 3–25.
3. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
4. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе / Р. Дарендорф // Вопр. философии. – 1990. – № 9. – С. 69–75.
5. Загладин Н. В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века / Н. В. Загладин // Кентавр. – 1992. – № 5/6. – С. 3–18.
6. Курашвили Б. Демократия / Б. Курашвили // Опыт словаря нового мышления. – М. : Политиздат, 1989. – С. 470–473.
7. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги : пер. с англ. : в 2 т. / К. Р. Поппер. – М. : Феникс, Междунар. фонд «Культурн. Инициатива», 1992. – Т. 2. – 525 с.
8. Сучасний словник із суспільних наук / за ред. О. Г. Данильяна, М. І. Панова. – Х. : Прапор, 2006. – 432 с.
9. Тоталитаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов : в 2 ч. / отв. ред. Л. Н. Верченев, Ю. И. Игрицкий. – М. : Прогресс, 1993. – С. 191–207.
10. Работяжев Н. В. Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности / Н. В. Работяжев // Вестн. Моск. ун-та, сер. «Политические науки». – 1998. – № 1. – С. 12–24.
11. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность : пер. с нем. / Ю. Хабермас. – М. : АО «КАМІ», 1995. – 245 с.

12. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопр. философии. – 1990. – № 10. – С. 113–151.
13. Щепаньский Я. Ю. Элементарные понятия социологии : пер. с польск. / Я. Ю. Щепаньский ; общ. ред. акад. А. М. Румянцева. – М. : Прогресс, 1996. – 240 с.
14. Adorno T. The Authoritarian Personality / T. Adorno, E. Frenkel-Brunswick, D. J. Levinson, R. N. Sanford. – New York : Harper and Row, 1950. – 256 p.
15. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. 7-th en. / H. Arendt. – London, 1962. – 418 p.
16. Friedrich C. J. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. – Cambridge, 1956. – P. 15–27.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДЕМОКРАТИИ И ТОТАЛИТАРИЗМА: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ ПОДХОД

Данильян О. Г.

Осуществлен сравнительный анализ демократии и тоталитаризма как социальных систем. Выделяются такие сущностные черты социальных систем: характер взаимодействия между правящей элитой и обществом, способ возникновения социальной системы, принцип организации социальной системы, характер взаимосвязей социальной системы с внешней средой, характер развития социальной системы, характер взаимосвязей внутренних элементов, преобладающее состояние социальных отношений и др.

Ключевые слова: демократия, тоталитаризм, социальная система, политический режим, социальное взаимодействие, принцип организации, социальные отношения, социальные конфликты, открытые общества, закрытые социальные системы, пластичность, ригидность.

COMPARATIVE ANALYSIS DEMOCRACY AND TOTALITARIANISM: SOCIO-PHILOSOPHICAL APPROACH

Danilyan O. G.

Problems of formation and development of Ukraine as a democratic and social state of law is one of the urgent problems. The process of creation of the state in Ukraine on democratic principles is happening, but it goes quite difficult, due to the transitional phase of development of the Ukrainian state and society, the lack of a clear strategy for the creation of the state.

The specifics of the present stage of the creation of the state of Ukraine is the need for the democratization of social relations, optimization of relations of the state and the citizen. However, state institutions are not yet ready for partnership with a man and a citizen. Personality is not considered by the state as an active subject of political and legal process, and as an object of influence on it by the state.

In order to minimize the negative consequences of statehood in the period of transformation of the Ukrainian society, you must clearly understand democracy as a particular social system. Therefore, the concept of research is important in the consideration of essential level of democracy. Democracy as a social system must be considered in comparison with the totalitarian system, which will allow a deeper understanding of the essential features of the transformation period, which is our country.

In the article the comparative analysis of democracy and totalitarianism as a social system. Highlighted the essential features of social systems: the nature of the interaction between the ruling elite and society, the way to the emergence of the social system, the principle of organization of the social system, the nature of the relationship with the external environment, the nature of the social system, the nature of the relationship of internal elements, the prevailing state of social relations, and others.

It is proved that the social system of a democratic society is characterized by the dominance of liberal governance, self-organization, pluralism, transparency, non-linearity and dynamic, different directional conflict, the prevalence of such methods of conflict resolution as a compromise, consensus and others. For a totalitarian social system characterized by: the prevalence of extreme authoritarianism, monism, linearity and balance, rigidity, pseudo-harmony, the suppression of conflict by means of terror and others.

Comparative analysis of the demographic and social system of totalitarianism allows you to clearly understand the differences between them and to identify targets that need to be guided in the process of reforming the political, economic and spiritual systems of the Ukrainian society, the rights and freedoms of man and citizen.

Key words: *democracy, totalitarianism, social system, political regime, social interaction, principle of organization, social relations, social conflicts, open societies, closed social systems, plasticity, rigidity.*

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

БІНАРНА ОПОЗИЦІЯ «СВОБОДА-ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ» В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Показано, що в інформаційному суспільстві спостерігається сутнісна трансформація поняття свободи й відповідальності. Обґрунтовується, що завдяки специфічним віртуальним характеристикам інформаційного суспільства соціальні суб'єкти отримують унікальні можливості для реалізації особистої свободи, які певною мірою можуть заходити у суперечність із відповідальністю.

Ключові слова: відповідальність, інформаційне суспільство, знання, свобода, віртуальні комунікації.

Постановка проблеми. Кінець ХХ — початок ХХІ ст. характеризується зміною епох: за короткий за історичними вимірами період людство вступило в нову історичну стадію цивілізаційного розвитку — інформаційне суспільство. Соціокультурні зміни торкнулися всіх сфер людського буття: від економіки й геополітики до міжособистісних відносин. Соціокультурні процеси мають при цьому глобальний характер і не лише за характером змін, що відбуваються, а й за ступенем їх поширення. По суті, у процес «перебудови» виявився включеним увесь світ. Основним фактором глобальної трансформації суспільства послужила інформаційно-технічна революція, яка кардинальним чином змінила вигляд світу.

Людство на сучасному етапі розвитку проголосило однією з найважливіших цінностей свободу, яка передбачає, зокрема, подолання залежності не тільки від природи, а й часто від держави, моралі і навіть від соціуму, який визначає цінності й норми поведінки. Таке відчуження людини від суспільства неминуче призводить до атомізації соціуму, а далі, можливо, і до його розпаду, у зв'язку з тим, що суспільство здатне існувати лише за умови наявності в окремих індивідів і різних соціальних груп солідарних цілей, очікувань і потреб, на сторожі яких стоїть взаємна відповідальність.

Володіючи набагато більшими технічними можливостями та знаннями, аніж це було можливо в усі попередні епохи, наш світ не тільки не позбувся проблем, а й помітно збільшив їх кількість. Людство досягло такої технічної могутності, яка може поставити під загрозу існування як самого людського роду, так і всієї планети. В умовах таких ніким і нічим не обмежених загроз

і можливостей лише відповідальність як наріжний принцип побудови соціальних відносин може стати тим вирішальним фактором, який дозволить суспільству не тільки розвиватися, а й просто бути, існувати. Таким чином, сьогодні, у принципово нових умовах існування суспільства, роль і значення відповідальності мають бути переосмислені й переоцінені, а сама ця проблема повинна зайняти центральне місце в сучасному соціогуманітарному знанні.

Філософами, культурологами, соціологами, політологами, економістами зазначається факт дестабілізації соціальних систем на різних рівнях у масштабі планети, що виявляється у певному занепаді ролі національних держав і національних культур, у кризі індивідуальної, етнічної, громадянської ідентичності, атомізації суспільства, в нестабільності ціннісних систем тощо, що, на нашу думку, також доводить необхідність дослідження проблеми відповідальності у сучасному світі. Глобальні зміни, що відбуваються, призвели до появи абсолютно нових соціокультурних реалій, які володіють негативним «розхитуючим» потенціалом. Серед них — глобалізація, у тому числі глобалізація культури, індивідуалізація суспільства, перетворення масової культури в домінуючу культурну форму, розвиток цінностей суспільства споживання, поширення екранної віртуальної культури тощо. Сучасний етап розвитку характеризується також руйнуванням культурних традицій, девальвацією національних ціннісних систем і побудовою нових на базі цінностей західного світу, а також глобальною кризою відповідальності.

Незважаючи на спроби різних організацій, у тому числі й міжнародних, зберегти полікультурність світів, процес європеїзації та американізації лише набирає сили. Основними тиражованими моделями виступають: суспільство споживання, масова культура, свобода у західному розумінні, модернізація західного типу як вектор єдиного вірного розвитку будь-якої суспільної системи. Дані орієнтири транслюються й закріплюються через канали масової комунікації. Разом з ними транслюються нові аксіологічні орієнтири, якими виступають плюралізм, нігілізм і релятивізм у відносинах, що, у свою чергу, призводить до найглибшої кризи всіх видів відповідальності. Під кризою в даному випадку пропонуємо розуміти перехідний стан культури, при якому цінності попередньої епохи є девальвованими, а нові цінності ще не сформувалися (Х. Ортега-і-Гассет, Р. Зіммель) [1–2].

Так з'являється людина, що володіє «деформованою» відповідальністю. До змін в її поведінці і психології, мотивації та інтенціях призвели: збільшення технічної оснащеності сучасної людини та інструменталізація духовних засад культури, фетишизація предметно-матеріальних цінностей і подальше розширення сфери суспільства споживання, домінування стратегій

володіння над стратегіями буття (Е. Фромм) [3], превалювання економічної над всіма іншими видами відповідальності.

Таким чином, сучасний етап розвитку суспільства характеризується глибоко суперечливими тенденціями у сфері політики, економіки, культури, що виявляється у кризі відповідальності. Усі ці процеси вимагають серйозного наукового осмислення й системного аналізу, спрямованого на виявлення специфічних особливостей даного феномену для вироблення алгоритму дій, що сприятиме зняттю або хоча б пом'якшенню існуючих суперечностей.

Результати аналізу наукових джерел і публікацій, присвячених дослідженню категорії відповідальності та її співвідношення з категорією свободи, свідчать, що, з одного боку, існує безліч підходів до розгляду їх сутності, а з другого – можна констатувати про недостатність наукових досліджень, присвячених комплексному розгляду бінарної опозиції «свобода-відповідальність» саме в інформаційному суспільстві.

Відповідальність, будучи багаторівневим і багатоаспектним феноменом, розглядалася в різних ракурсах: етичному, соціальному, юридичному, філософському, психічному. При цьому автори розглядали свободу й відповідальність як з метою визначення їх сутності й вироблення підходів до їх розуміння, так і з позицій різних предметних царин. Філософський аналіз поняття відповідальності міститься в роботах М. Вебера, А. Камю, І. Канта, Ж. П. Сартра та ін. Так, наприклад, І. Кант у своєму вченні про обов'язок розкрив сутність етичної відповідальності [4]; М. Вебер дав характеристику двох принципово різних типів поведінки особистості, що походить з «етики переконання», джерелом якої є релігійний світогляд, і з «етики відповідальності», заснованій на прийнятті людиною реального світу [5]. Екзистенціалісти вперше поставили питання про відповідальність як необхідну умову існування людини. Так, Ж. П. Сартр показав відповідальність кожної людини як за саму себе, так і за навколишній світ [6]. М. Гайдеггер, розвиваючи цю ідею, обґрунтував взаємозв'язок між свободою, відповідальністю й турботою [7].

З огляду на зазначене вище, **метою** цієї статті є актуалізація проблеми співвідношення відповідальності й свободи в умовах інформаційного суспільства¹.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство перебуває на такому етапі розвитку, коли процеси, що відбуваються в культурі, економіці, політиці та інших сферах, мають глобальний характер, а рішення, що приймаються на

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

одному континенті, неминуче провокують відгук і трансформацію на іншому. Світ характеризується максимальним ступенем взаємозалежності всіх елементів, держав, економік, соціальних груп або окремих осіб. Людство досягло найвищого рівня інформаційно-технологічного розвитку, який дозволяє не тільки змінити світ за лічені години, а й знищити саму планету. Такі необмежені за фактом можливості реалізації свободи в різних її проявах вимагають переглянути ставлення до категорії відповідальності, оскільки відповідальність здатна стати тим принципом існування суспільства, що забезпечує безпеку і сталий розвиток як окремих його членів, так і суспільства загалом.

Домінуюча в інформаційному суспільстві комп'ютерна культура тісно пов'язана з появою комп'ютерних віртуальних реальностей, що базуються на симуляції процесів, об'єктів і відносин, характерних для даного виду реальності [8]. Комп'ютерна віртуальна реальність здатна продукувати віртуальну особистість, яка володіє віртуальними ім'ям, статусом, бажаннями і звичками, що живе у віртуальному світі. З урахуванням високого ступеня реалістичності в поєднанні з необмеженою свободою і можливостями, віртуальна реальність не тільки розширює існуючу реальність, але також володіє можливостями заміщати реальну особистість і «реальну реальність» [9–10]. Таке заміщення призводить до руйнування насамперед етичної відповідальності, оскільки у віртуальному світі дотримання етичних норм, на превеликий жаль, не є обов'язковим.

Віртуалізація суспільства є ще одним ключовим процесом сучасності, під яким розуміється заміна реальності її симуляцією (необов'язково комп'ютерною), і який володіє тими ж рисами, що й віртуальна реальність. На даному етапі відбувається віртуалізація економічних, політичних, соціальних і культурних процесів, що дозволяє вести мову про віртуалізацію суспільства як такого. Віртуалізація суспільства йде шляхом заміщення реальних процесів знаками та символами. Основними об'єктами віртуалізації суспільства виступають: товари, послуги, процес виробництва, грошові відносини, праця, партії та політична боротьба, сім'я, мистецтво. При цьому знаки у сучасному суспільстві починають маскувати не лише реальність, а й її відсутність. Вони перестають бути пов'язаними з якими б то не було референтами. Тобто знак стає «реальнішим» за саму реальність. Така віртуалізація суспільства може стати причиною згортання соціальних систем, що апелює до кризи політичної і етичної відповідальності і вимагає серйозного підходу до розробки комплексу заходів, з одного боку, інформаційно-психологічного захисту особистості, а з другого — захисту всіх соціальних систем на міждержавному рівні.

Як ми зазначали раніше [11–12], віртуальні комунікації, характерні для інформаційного суспільства, є досить новим культурним явищем, тому

в цьому середовищі ще не встигла сформуватися строга система етико-моральної регуляції. Деякі дослідники навіть ведуть мову про віртуальну комунікацію як реалізацію лібертаріанського, або навіть анархічного, ідеалу. Такий вид комунікації, завдяки специфічним характеристикам, надає своїм учасникам унікальні можливості для самовираження й особистої свободи, які певною мірою суперечать природі людини. Це призводить до виникнення помітної кількості етичних проблем як прикладного, так і загальнотеоретичного рівня. Прикладами цього може служити поширення в Інтернеті порнографії, матеріалів, що пропагують насильство, факти порушення авторського права й технологічне піратство, а також неодноразові випадки вторгнення у приватне життя, агресивна й примусова Інтернет-реклама.

Віртуальні комунікації – інноваційні, опосередковані Інтернетом технології культурної комунікації в сучасному суспільстві — забезпечують безмежний, мобільний інтерактивний, мультисуб'єктний за характером і універсальний за змістом процес соціокультурної взаємодії, що має як позитивні, так і негативні сторони. Важливо те, що віртуальні комунікації стають сьогодні дієвим фактором, під впливом якого якісно змінюється як суспільна свідомість, так і сама соціальна система, і врахування цього фактора, який дедалі нарощує свою силу, у філософських концепціях є необхідним для контролю за соціальною динамікою, управління нею, поєднання теоретичних конструктів із соціальною практикою [11, с. 16].

Таким чином, на даному етапі формування «вільної» культури інформаційного суспільства суперечності в культурі породили системну кризу відповідальності: етичної, політичної, економічної, як на індивідуальному, так і колективному рівнях.

Феномен відповідальності — явище соціально-історичне, що з'являється як результат виникнення суспільних відносин і як характеристика відносин між особистістю (соціальною групою) й суспільством у цілому. З одного боку, суспільство як система продукує комплекс норм, цінностей, вимог, об'єднаних в єдину систему, а з другого – особистість зобов'язана сприйняти, засвоїти і згодом відтворити ці норми і цінності, тобто відповідальність передбачає співвіднесення поведінки особистості (соціальної групи) з вимогами, що пред'являються суспільством.

Ситуація, що складається у соціокультурному полі українського суспільства, є характерною не тільки для нашої країни. Особливо це притаманне освітній сфері, оскільки саме вона безпосередньо пов'язана з інформацією і знанням. Загальними тенденціями у такому контексті є: дегуманізація освіти, її вузькоспеціалізована спрямованість, перехід на рейки ринкових відносин. Усе це перетворило освіту на товар і сприяло її комерціалізації. Інформатизація суспільства привела до різкого збільшення швидкостей соціального

життя, за яким традиційна освіта не здатна встигнути. Освіта перебуває у системі лінійного часу, вимагає від тих, хто навчається, тривалого й поступового засвоєння знань, таким чином, традиційна освіта є розтягнутою у часі. Нинішні умови вимагають короткого несистемного навчання, спрямованого на формування конкретних навичок, необхідних для виконання спеціальних завдань у режимі «тут і зараз», оскільки завтра ці навички вже будуть неактуальними. Це призводить до того, що суспільство починає ставитися до фундаментальних знань як до непотрібного баласту, а цінність дипломів, отриманих у вищих навчальних закладах, невпинно знижується. У зв'язку з цим нівелюється і відповідальність людини за свою діяльність щодо одержання знань та подальшого їх застосування на практиці.

Комерціалізація і постійно зростаюча вартість навчання (зокрема, в системі вищої освіти) роблять його доступним для все меншої кількості людей і загрожують остаточно позбавити його конкурентоспроможності, тобто «університетська освіта невдовзі може, кажучи ринковою мовою, перестати пропонувати той товар, який коштує сплаченої за нього суми» [13, с. 166].

Така девальвація знання як соціокультурної одиниці є прямим наслідком формування нового типу мислення людини, яке А. Моль називав «мозаїчним», Е. Тоффлер «кліповим», М. Кастельс «короткостроковим». Як би його не називали, головним залишається те, що структуровані знання спільно з жорсткою системою етичних норм є тими елементами, на яких вибудовується світоглядний каркас людини, який не можна побудувати на не пов'язаних між собою уривках інформації, супроводжуваних безвідповідальною поведінкою більшості членів суспільства. Саме в цей момент відбувається підміна знань інформацією. З одного боку, причиною цього є інформатизація суспільства, яка призвела до різкого збільшення обсягів інформаційних потоків, а також фізіологічна нездатність мозку окремої людини опрацювати цей обсяг інформації, з другого боку, можна стверджувати про цілеспрямований процес підміни одне іншим. Так, у будь-яку епоху знання були інструментом досягнення влади, оскільки дозволяли приймати адекватні рішення, здійснювати альтернативний вибір і за великим рахунком конструювати на базі наявних знань реальність. Це залишається вірним і для нашого суспільства, з тією лише відмінністю, що безпосередньо самі знання стають доступні обмеженому колу осіб, більшість же змушені задовольнятися розрізною інформацією.

Необхідність накопичення знань закладена в людині на фізіологічному рівні і належить до соціальних інстинктів саморозвитку, які не просто пов'язані з необхідністю адаптації людини до існуючих умов, а й звернені в майбутнє [14, с. 340]. Це означає, що людина, яка володіє знаннями, здатна розвиватися і конструювати світ навколо себе на підставі наявних у неї

знань, досвіду й навичок. Без знань, спираючись лише на «осколки» образів, ідей, смислів, людина здатна випадковим чином, методом спроб і помилок знаходити можливі шляхи для адаптації до навколишньої дійсності. Такий навмисний відхід більшості членів суспільства від знань є проявом надбезвідповідальної поведінки меншини, що володіє владою, можливостями та знаннями.

Свобода, як і знання, належать до категорії одвічних цінностей, які існують у всіх народів і у всі часи, змінюється лише їх форма і розуміння сутності [15–16]. Незважаючи на значну кількість дефініцій свободи, основні підходи до її визначення залежать від того, згідно з якою культурною традицією вони даються: східною або західною. У східній традиції свобода завжди пов'язана з внутрішнім світом людини, з переважанням духовності над матеріальністю, духу над тілом (буддизм, конфуціанство, даосизм тощо). Головним способом досягти свободи є самоконтроль і відмова від егоїстичних бажань, тобто підпорядкування життя зовнішнього внутрішньому світу людини. У західному світі свобода інша — вона пов'язана насамперед з індивідуальними цінностями. Західна людина у спробі досягти свободи підпорядковує собі навколишній світ і суспільство, тобто для цієї традиції характерне протиставлення себе, як вільної людини, суспільству, як силі, що обмежує цю свободу.

Варто також зазначити, що в сучасному світі західна традиція розуміння свободи поступово починає витісняти східну. Це пов'язано в першу чергу з тим, що інформаційне суспільство — це не тільки суспільство з глобальною економікою, а й із глобальними культурними цінностями, що базуються саме на західних цінностях.

В інформаційному суспільстві реструктуризація культурного простору викликала трансформацію самих культурних цінностей [17–18]. Тепер свобода стає спробою остаточно порвати із залежністю від соціуму, орієнтацією на крайній ступінь індивідуальних бажань і потреб, відсутністю будь-якої відповідальності перед суспільством. Прикладом такого типу свободи служить поява «вільного капіталу» і «вільних фінансів» (потрібно розуміти, що за капіталами і фінансами стоять окремі особи або група осіб), які не залежать від волі як окремих представників суспільства, так і урядів, що підпорядковується лише власним уявленням про вигоду і необхідність. Людство шукає способи, як досягти усе більшої свободи, знімаючи традиційні заборони, відмовляючись від спроби нав'язати чийсь волю і яких би то не було авторитетів. Свобода стає самоціллю. Вона набуває різних форм: від «свободи слова», що дозволяє використовувати ненормативну лексику в усній і письмовій формі, до зняття заборони на вживання наркотиків (Нідерланди, Мексика та ін.) і легалізації одностатевих шлюбів (Бельгія, Ні-

дерланди, Швеція, Іспанія, Франція тощо). Такий прояв свободи не може не послужити причиною серйозних соціальних суперечностей.

З нашої точки зору, існує дві можливості для зняття соціальної напруги, породженої мутацією сенсу свободи: свобода, що базується на знаннях, і свобода, що базується на відповідальності. Тільки тоді, коли знання стануть критерієм і основою організації як колективного, так і індивідуального людського життя, поняття свободи набуде свого справжнього значення. Людина і суспільство може робити усвідомлений вибір, тільки спираючись на знання законів життя і наслідків, які настають за цим вибором. Виходячи з наведеного, свобода у своєму вищому і повному вираженні є не що інше, як усвідомлена необхідність виконувати й дотримуватися універсальних законів природи (матерії, об'єктивної реальності, буття, всесвіту, універсального життя тощо).

Свобода вибору неможлива без відповідальності за наслідки здійснюваних виборів: індивідами, групами людей, у тому числі у вигляді націй, народів, народностей, що діють за допомогою соціальних систем і соціальних утворень, вершиною (на сьогодні) яких є держави, їх союзи, міжнародні інститути, що створюють норми, правила, порядки і обмеження для будь-якого суб'єкта світового права.

Свобода і пов'язана з нею відповідальність, як норма і правило будь-якої соціальної сфери і в будь-якому суспільстві, приведуть до того, що в людському житті повною мірою повинна утвердитися людська мудрість.

Повної свободи не може бути за жодних умов і за жодних обставин. І чим вищим є рівень знань людей про своє місце і роль у світі, тим більш детермінованими стають допустимі межі свободи і несвободи, відкривається справжній їх сенс і досягається значення. Колективна свобода і несвобода, що доповнює її, є не що інше, як об'єктивне і тому непорушне знання спільнот людей про граничні межі свого безпечного існування, прагнення до якого розкриває безмежні можливості загальнолюдського розвитку.

При дотриманні універсальних знань, непорушного принципу рівності прав на мир, свободу, безпеку і принципу загальної відповідальності ми отримуємо можливість на всіх рівнях людського життя звести до мінімуму соціальні потрясіння, негаразди, конфлікти і суперечності.

Таким чином, як **висновок** зазначимо, що основною тенденцією в інформаційному суспільстві стає повсюдний відхід від відповідальності фактично на всіх рівнях її прояву, що, на нашу думку, дозволяє вести мову про асиметричний розвиток суспільства: при надзвичайно високому рівні технологічного розвитку очевидна деградація етики й моралі. Це стає основною суперечністю, що продукує соціальні конфлікти різного спрямування: від міжособистісних до міждержавних.

Глобалізація, як процес, що супроводжує інформаційно-технологічну революцію, призводить до глобалізації безвідповідальної поведінки, а також до глобалізації наслідків такої безвідповідальності. При існуючих суперечностях і конфліктах є очевидним, що глобальна безвідповідальність стає не тільки загрозою окремим особам чи соціальним групам, а й усім соціальним системам, а також планеті в цілому. Ми стоїмо на позиції, що ступінь відповідальності має бути прямо пропорційним можливостям (перш за все технічним) спільноти, що суспільству необхідно переглянути систему моральних цінностей, виробити механізми захисту, в основі якою буде лежати принцип відповідальності. Цей принцип передбачає максимізацію всіх видів і рівнів відповідальності, а також, з урахуванням взаємозалежності всіх елементів соціуму і залежно від природи дій людини, вироблення міждержавної етичної концепції, яка б зумовила трансформацію економічних, політичних і правових відносин.

Сучасне суспільство має зі спільноти глобальної безвідповідальності переродитися у суспільство загальної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры / Хосе Ортега-и-Гассет ; [вступ. ст. Г. М. Фридендера]. – М. : Искусство, 1991. – 586 с.
2. Зиммель Г. Избранные труды: Философия культуры / Г. Зиммель. – СПб. ; М. : Центр гуманитарных инициатив, 2013. – 432 с.
3. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; пер. с англ. Г. Ф. Швейника ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1990. – 269 с.
4. Кант И. Основы метафизики нравственности / Иммануил Кант ; пер. с нем. К. А. Рицкевичюте. – Вильнюс : Минтис, 1980. – 113 с.
5. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж. П. Сартр // Сумерки Богов. Антология. – М. : Изд-во полит. лит., 1990. – С. 319–344.
7. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики: мир-конечность-одинокость / Мартин Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Бибикина, А. В. Ахутина, А. П. Шурбелева. – СПб. : Владимир Даль, 2013. – 590 с.
8. Прудникова О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.
9. Дзьобань О. П. Віртуальна реальність: метафізичний сенс / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 97–104.

10. Дзьобань О. П. Рациональні засади віртуальної реальності / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Політол. вісн. : зб. наук. пр. – К. : ІНТАС, 2012. – Вип. 59. – С. 8–15.
11. Дзьобань О. П. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – № 3 (26). – С. 7–19.
12. Дзьобань О. П. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Правова інформатика. – 2015. – № 2 (46). – С. 9–16.
13. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
14. Циркин В. И. Физиологические основы психической деятельности и поведения человека / В. И. Циркин, С. И. Трухина. – Н. Новгород : Мед. кн. НГМА, 2001. – 523 с.
15. Дзьобань О. П. Феномен свободи в онтогенетичному й філогенетичному контекстах / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Вісн. Нац. техн. ун-ту «Харк. політех. ін-т» : зб. наук. пр. Темат. вип.: Філософія. – Х. : НТУ «ХП», 2008. – № 11. – С. 9–15.
16. Дзьобань О. П. До питання про взаємодію права і свободи / О. П. Дзьобань // Проблеми законності : Акад. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 104. – С. 15–25.
17. Прудникова Е. В. Информационная культура в контексте современных социальных процессов / Е. В. Прудникова // Совр. науч. вестн. : науч.-теорет. и практ. журн. – 2013. – № 40 (179). – С. 82–89.
18. Межуев В. М. Ценности современности в контексте модернизации и глобализации [Электронный ресурс] / В. М. Межуев // Знание. Понимание. Умение. – 2009. – № 1. – Режим доступа: <http://www.zpujournal.ru/ezpu/2009/1/Mezhuev>.

БИНАРНАЯ ОППОЗИЦИЯ «СВОБОДА-ОТВЕТСТВЕННОСТЬ» В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Дзобань А. П., Мануйлов Е. Н.

Показано, что в информационном обществе наблюдается сущностная трансформация понятия свободы и ответственности. Обосновывается, что благодаря специфическим виртуальным характеристикам информационного общества социальные субъекты получают уникальные возможности для реализации личной свободы, которые в определенной степени могут вступать в противоречие с ответственностью.

Ключевые слова: *ответственность, информационное общество, знания, свобода, виртуальные коммуникации.*

BINARY OPPOSITION «FREEDOM-RESPONSIBILITY» IN INFORMATIVE SOCIETY: RAISING THE PROBLEM

Dzeban A. P., Manuylov E. N.

It is shown that there is essence transformation of concept of freedom and responsibility in informative society. It is shown, that the modern stage of development of civilization is characterized by destruction of cultural traditions, devaluation of the national valued systems and lining up the new on a base values of the western world, and also by the global crisis of responsibility.

It is shown that as the basic circulated models come forward: society of consumption, mass culture, freedom in the western understanding, modernisation of western type as vector only faithful development of any public system. These reference-points are translated and fastened through the channels of mass communication. Together with them new axiological reference-points, as that pluralism, nihilizm and relativism, come forward in relations, are translated, that, in turn, results in the innermost crisis of all types of responsibility. Thus, the modern stage of development of society is characterized deeply by contradictory tendencies in the field of politics, economy, culture, that shows up in the crisis of responsibility. Attention actualized on that all these processes require a serious scientific comprehension and analysis of the systems, sent to the exposure of specific features of this phenomenon for making of algorithm of actions, assisting a removal or even softening of existent contradictions.

It is underlined that the virtualization of society can become reason of displacing of frames of society, that appeals to the crisis of political and ethic responsibility and requires the serious going near development of complex of measures, from one side, on informatively-psychological defense of personality, and, with other, on securing of all frames of society for an intergovernmental level.

It is shown that on this stage of forming of culture of informative society of contradiction in a culture generated the system crisis of responsibility: ethic, political, economic, both on individual and on collective levels. In informative society, restructuring of cultural space caused transformation of cultural values. Now freedom becomes an attempt finally to break off with dependence on society, orientation on the extreme degree of individual desires and necessities, by absence of some responsibility before society. Humanity searches methods, how to attain all greater freedom, taking off traditional embargoes, renouncing an attempt to stick somebody's will and what that was not authorities. Freedom becomes an end in itself. She accepts different forms: from freedom of speech, allowing to use an unnormative vocabulary in the spoken and writing language to taking off an embargo on doing drug and legalization of same-sex marriages. Such display of freedom serves reason of serious social contradictions.

It is underlined that freedom of choice is unthinkable without responsibility for the consequences of the accomplished elections: by individuals, groups of people, including, as nations, people, nationalities, operating by means of frames of society and social educations, the top of that are the states, their unions and international institutes, creating norms, rules, orders and limitations for any world legal subject. Complete freedom can

not be: under no circumstances, and not under what circumstances and than higher level of knowledge of people about the place and role in the world, the possible limits of freedom and absence of freedom become more determined, their veritable sense is opened and a value is grasped. Collective freedom and complementary absence of freedom, I am not that another, as objective and that is why immutable knowledge of associations of people about the maximum borders of the safe existence, the following exposes infinite possibilities of common to all mankind development.

It is shown that over globalization, as concomitant to informatively-technological revolution process, brings to globalization of irresponsible behavior; and also to globalization of consequences of such irresponsibility. At existent contradictions and conflicts becomes obvious, that global irresponsibility becomes not only a threat to the individuals or task forces, but to all frames of society, and also planet on the whole. Authorial position is grounded, that the degree of responsibility must be straight proportional to possibilities (first of all technical) of society, that society must revise the system of moral values, produce the mechanisms of defense, that principle of responsibility will be the basis of. This principle must imply maximization of all kinds and levels of responsibility, and also, taking into account interdependence of all elements of society and dependence of nature from the actions of man, making of intergovernmental ethic conception that would predetermine transformation of economic, political and legal relations.

Key words: *responsibility, informative society, knowledge, freedom, virtual communications.*

Г. І. Фінін, доктор філософських наук, доцент

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЇ

У статті робиться спроба розглянути специфіку формування світогляду майбутніх військових фахівців в умовах глобальної деідеологізації. Наведені причини реформування гуманітарної освіти майбутніх офіцерів у сучасних соціокультурних контекстах. Звертається увага на суттєвий потенціал у формуванні світогляду військовослужбовця, який належить морально-психологічному забезпеченню військової діяльності та психологічній підготовці особового складу.

Ключові слова: світогляд, військова освіта, гуманітарна освіта, цінності.

Постановка проблеми. Професія військовослужбовця посилює вимоги до світоглядної культури майбутніх офіцерів, які мають не тільки вміти визначати ті чи інші світоглядні пріоритети, а й нести відповідальність за свій вибір. Через підвищену відповідальність професії військовослужбовців до їхньої світоглядної культури висувається низка вимог, закріплених у державних законодавчих актах. Передусім це відданість присязі, любов до великої і малої Батьківщини, етика служіння, табу на нігілізм та антигуманізм, відстоювання загальнолюдських цінностей, демократичних прав і свобод.

Аналіз наукових джерел і публікацій, а також військовий досвід дають підстави стверджувати, що нині проблема формування світогляду майбутніх військових фахівців в умовах глобальної деідеологізації є нагальною потребою сучасної освіти. Разом з цим багато проблем з формування світогляду сучасних фахівців та, зокрема, майбутніх військових фахівців незважаючи на достатньо широке коло досліджень (С. Афонін, В. Мадрагеля, М. Нецадим та ін.) досі не вирішено [2; 5; 7; 9; 10]. Попри широке висвітлення цієї проблеми, остання в контексті деідеологізації суспільства вимагає філософського осмислення, що і є **метою** цієї статті.

Професія військовослужбовця посилює вимоги до світоглядної культури майбутніх офіцерів, які мають не тільки вміти визначати ті чи інші світоглядні пріоритети, а й нести відповідальність за свій вибір. Порівняно з минулим, у сучасній військовій діяльності та службі сталися суттєві зміни: 1) збільшилась її інтелектуалізація, значною є вага розумової праці у зв'язку з усе більшим впровадженням у неї наукових, науково-технічних розробок, техніки, приладів; 2) проходять певні реорганізаційні зміни у структурі, зміс-

ті діяльності військових частин, з'єднань, що пов'язані з розбудовою Україною своїх власних національних Збройних Сил; 3) соціально-економічні труднощі перехідного для України періоду викликали появу значних економічних, матеріальних, соціальних проблем у Збройних Силах України.

Військова служба має свої специфічні соціально-психологічні особливості, які значною мірою детермінують суб'єктивну психологічну структуру діяльності, служби людини.

Світоглядні уявлення про долю і можливість спрямованості життєдіяльності людини виникають уже в античному суспільстві. У науковій та методичній літературі представлено низку досліджень і розробок, у яких відображено різні підходи до вирішення завдань щодо світоглядного виховання військовослужбовців у ситуаціях світоглядного та ідеологічного плюралізму. Зокрема, представлено систему підготовки майбутнього військовослужбовця [2; 7; 9]. Охарактеризовано окремі виховні підходи щодо формування світогляду в майбутнього офіцера [2; 7; 9].

Світогляд кожної людини неосяжний. І також не є винятком світогляд військовослужбовців у ситуаціях світоглядного та ідеологічного плюралізму. Кожне суспільство характеризується специфічним набором і ієрархією цінностей військової служби, система яких виступає як найбільш високий рівень соціальної регуляції. У ній фіксуються ті критерії соціального визнання військової діяльності з боку суспільства, на основі яких розгортаються конкретніші і спеціалізовані системи нормативного контролю, соціального управління, суспільні інститути і самі цілеспрямовані дії людей. Засвоєння системи цінностей військової служби соціальною групою або окремою особою є однією з умов її ефективної соціалізації і підтримання нормативного порядку в суспільстві.

З аксіологічної точки зору людина постійно знаходиться в ситуації вибору, критерієм якого є цінність. Патріотизм виражає ставлення людини до Батьківщини і Вітчизни, які виступають як об'єкти ціннісного відношення. Якщо поняття громадянськості спирається на формальні критерії, то саме категорія патріотизму визначає ціннісний аспект ставлення людини до своєї країни.

Розглянемо це детальніше. Поняття «цінність» є ключовим в аксіології, воно було введене в науковий обіг І. Кантом при зіставленні категорій «свобода» і «необхідність». Цінності (світ належного), за І. Кантом, немов доповнюють світ речей (світ буденного, достовірного), тому дія неможлива без включення його до структури належного [4]. З точки зору такого підходу ряд філософів (М. І. Бабінов, І. В. Блауберг, В. І. Курків, І. К. Пантін та ін.) визначають патріотизм як етичний і (або) політичний принцип. У педагогічних дослідженнях така точка зору наведена у працях Н. І. Болдирева,

Н. Д. Гончарова, І. П. Тукаєва та ін., які вважають патріотизм етичним принципом. Адже виховання світогляду неможливе без врахування системи цінностей та патріотизму.

М. С. Каган дає оцінку ціннісного ставлення людини до світу на основі універсалізму ціннісної свідомості, яка реалізує себе і щодо навколишнього світу, і щодо себе як суб'єкта об'єктивної реальності. Ціннісні орієнтації, на думку дослідника, визначають основу світогляду і з'являються лише у процесі життя, їх реалізатором виступають цінності тієї соціальної спільноти, до якої належить індивід [3].

В. Франкл показав, що цінності виконують роль сенсів людського життя, виступаючи як смислові універсалиї. При цьому вони становлять три класи: цінності творчості, переживання, відношення. Джерелом цінностей є «світ десяти тисяч унікальних ситуацій», а звістка при цьому виступає як «смисловий орган», здатний відшукати сенс у кожній із ситуацій [10].

Як бачимо, ціннісний світ кожної людини — неосяжний. Однак існують стрижневі цінності: працелюбність, терпимість, доброта, людяність. Зниження важливості цих цінностей, в той або інший період, викликає в суспільстві серйозне занепокоєння. Генезис ціннісних орієнтацій — складний процес, оскільки одночасно відбувається і руйнування, і зародження нових цінностей. У сучасних концепціях виховання робиться ставка на формування життєздатної людини, покликаної не тільки виживати в умовах нестабільного суспільства, а й перемагати, яким шляхом, замовчується.

Формування світогляду вбирає в себе єдність і різноманіття особових і суспільних цілей, взаємодію, співпрацю людей. Це визначає спрямованість особи не лише на власне «Я», а й у нестямі, на інших людей, що виражається у прагненні взаємодіяти, співчувати, приносити користь. У сучасних умовах формування світогляду військовослужбовців реалізовуватиметься в єдності їх суспільних і особистих інтересів.

Також у військовому середовищі на світогляд воїна мають виховний вплив дві групи умов. Перша — соціальні, різновидами яких є військові колективи, бойова і гуманітарна підготовка, військові ритуали, суспільна робота, цивільне середовище гарнізону. Друга — матеріальні, різновидами яких є матеріально-технічні умови навчання, виховання, відпочинку особового складу, розпорядок дня військової частини та його насиченість, військова техніка і бойове озброєння, клімат та ін. Військове середовище — це сукупність умов життєдіяльності особового складу, яка піддається службовому і соціальному контролю і спрямована на цілеспрямовану реалізацію цілей військового виховання. Воно має виконувати такі виховні функції: світоглядну, адаптаційну, освітньо-корекційну, культурну, суспільно-госпо-

дарчу. Сутністю цієї групи є вміле використання елементів середовища, в якому знаходиться військовослужбовець, як виховних чинників [2; 5; 7; 9].

Військова служба, на думку Г. Темка, — це життєдіяльність людини в особливих, більш екстремальних, порівняно із звичайним життям, умовах існування. Це цілодобово нормована та контрольована діяльність юнака у Збройних Силах України. Перш за все військова служба проходить із значними соціальними, матеріальними, правовими, моральними, часовими, просторовими, фізіологічними та іншими обмеженнями [9, с. 50].

У військовослужбовців строкової служби від моменту призову в армію раптово розриваються звичні комунікативні зв'язки, канали інформації, різні за змістом, формою і спрямованістю види спілкування. Якісно іншим від попереднього стає формальне та неформальне спілкування, з'являється такий новий вид спілкування, як командування (єдність вербального та вольового компонентів) тощо.

Військовослужбовці певною мірою обмежені і у правовому відношенні. В армії більш жорстко і нормативно регулюється діяльність і взаємини між військовослужбовцями. Юнаки не мають права бути членами будь-яких партій, не можуть брати активної участі в роботі різних громадських організацій, товариств тощо.

Специфіка військової служби по-іншому обумовлює розвиток моральних якостей особистості, призводить через певні суб'єктивні причини до зміни моральних взаємин, інколи до приниження гідності людини.

Найважливішими проблемами, пов'язаними із реалізацією життєвих планів студентської молоді, що вирішила пов'язати своє життя з військовою службою, є вдосконалення правових, економічних, соціальних умов для підвищення привабливості військової служби, а також необхідність узгодження з реальними потребами держави і суспільства у відповідних військових кадрах.

Ефективність управління такою соціальною групою, як студентство та молодь, що навчається у військових ВНЗ, багато в чому залежить від ефективності соціалізації, специфіку якої в освітньому процесі необхідно враховувати. Соціалізація уявляється як процес включення особи у сферу соціальних стосунків як суб'єкта цих стосунків. Метою соціалізації, таким чином, є формування соціально активної особи, дії якої регулюються соціальними нормами і суспільними інтересами [1; 2; 9].

Престиж військової служби, військово-патріотичний дух у молодіжному середовищі, як демонструє вся історія нашої держави, не виникають раптово і відразу. Вони є результатом свідомої, цілеспрямованої і систематичної дії на світогляд, інтелект, мораль, систему цінностей як всього народу, так і окремих громадян.

Формування світогляду майбутнього офіцера у системі довузівської військової освіти відбувається через соціалізацію особистості. Під соціалізацією особистості у такому випадку розуміється:

- міра самостійності у виборі професії, вплив на цей вибір різних соціальних інститутів і груп;
- ціннісні орієнтації, що складаються у вихованців у навчально-виховному процесі;
- уявлення про престиж і соціальну значущість майбутньої професійної діяльності [1].

Культивування індивідуалістичних і корпоративних ціннісних орієнтацій у середовищі соціально незрілих особистостей веде якщо не до заперечення норм суспільної моралі та права, то до зниження їх значимості в громадській думці. Таким чином, виникає дефіцит особистісного спілкування та пріоритет формального безособистісного спілкування, що, у свою чергу, стає причиною втрати морального почуття й асоціальної поведінки в повсякденних умовах.

Отже, головною ланкою у формуванні світогляду майбутніх військових фахівців, їх залучення до цінностей військової служби є створення системи виховної дії у всьому навчально-виховному процесі. При цьому в основу даної системи має бути покладений ефективний вплив на мотивацію студента в його майбутньому професійному самовизначенні (у даному випадку військово-професійному самовизначенні).

У військовій освіті ще не визначений стійкий баланс особистісно-орієнтованої теорії та авторитарно керованої практики; система підготовки майбутніх офіцерів у військових ВНЗ не є статичною освітою, а знаходиться в постійній зміні під впливом досвіду. Разом з тим організаційно-педагогічні ресурси, які дозволяють активізувати потенціал гуманізації та гуманітаризації освітнього процесу у вищій військовій школі, є сукупністю накопичених у суспільстві, Збройних Силах і конкретних військових ВНЗ соціальних інструментів, інструментів культури і гуманітарної інформаційної техніки. Потрібно також враховувати, що на цей час духовна сфера підготовки майбутніх офіцерів зазнає впливу негативних процесів (глобальна деідеологізація, прагматична практика повсякденного життя, масований вплив засобів масової інформації та ін.).

Тому сутність гуманітарної освіти розглядається сучасними дослідниками проблем військової освіти [7; 9] не тільки як інформаційна, але більшою мірою як моральна. Її завданням є не стільки дати військовослужбовцю суму певної інформації про людину, соціальне життя і культуру, скільки вирішальною мірою допомогти йому стати соціально розвиненою людиною, куль-

турною, оскільки для «людини, що не пізнала, що таке добро, всі інші науки є марними» (М. де Монтень) [6].

Гуманітарна освіта покликана, з одного боку, «пом'якшити» для майбутніх військових наслідки глобалізації, а з другого — наповнювати їх енергією, загартовувати духовно, скеровувати на вирішення поставлених завдань, основне з яких має бути спрямоване на зміцнення позитивного запобігання негативному в діяльності військовослужбовців.

Реформування гуманітарної освіти майбутніх офіцерів у сучасних соціокультурних контекстах здійснюється внаслідок:

- збагачення змісту сучасної гуманітарної освіти у вищій військовій школі новими ідеями, новим досвідом практичної діяльності військ;
- реалізація в системі військової освіти військового фахівця нового типу, сформованого на основі компетентного підходу до гуманітарної, моральної, правової, естетичної сфер підготовки;
- уважного ставлення до розробки інноваційних моделей, новітніх технологій і форм гуманізації і гуманітаризації військово-педагогічного процесу;
- координації дій науково-педагогічних громадських військових ВНЗ, представників замовників кадрів (органів військового управління), установ і організацій у забезпеченні якості й розвитку гуманітарної складової вищої післявузівської і додаткової професійної освіти;
- активної співпраці викладачів гуманітарних та військово-професійних дисциплін;
- постійного узагальнення передового досвіду гуманітарної освіти, ефективних методик і сучасних технологій, накопичених у педагогічних колективах.

Гуманітарна освіта майбутнього офіцера, що здійснюється в інтересах особистості, суспільства, держави, постає як «одвічна і універсальна цінність», а її патріотичний зміст є імперативом (від лат. *imperativ* — наказ, беззаперечний принцип) розвитку вищої військової освіти; це творчий процес, який включає етапи формування як усвідомленого, так і латентного гуманістичного мислення, здібності до самопізнання (рефлексії) з опорою на особистісні знання курсанта.

У сучасних умовах динамічно змінюваних освітніх та виховних практик (коли суб'єкти вищої військової школи не можуть знаходитися під впливом постнекласичного образу науки і соціальних інновацій) гуманітарна освіта уже не обмежується завданням трансляції мінімально необхідних знань про людину, суспільства і форми їх життєдіяльності. Завданням гуманітарної освіти є створення умов для творчого засвоєння й ефективного використання майбутнім офіцером сучасного гуманітарного знання. Гуманітарна під-

готовка задає «параметри» і форми становлення особистості випускника військового ВНЗ ціннісно-смысловій варіативності, її комунікації, розуміння, самотворення і світозасвоєння.

Гуманітарну освіту військових розглядають у вузькому і широкому сенсі, а саме:

а) гуманітарна освіта майбутнього офіцера (у вузькому сенсі — це мета, зміст і результат гуманітаризації і гуманізації навчального процесу, що забезпечує формування особистості випускника військового ВНЗ, який володіє філософсько-світоглядними, соціально-педагогічними, загальнокультурними, морально-екзистенціальними, художньо-естетичними, культурно-релігійними, соціологічними, інтелектуально-критичними та іншими компетенціями, які дають йому можливість успішно здійснювати професійну діяльність;

б) гуманітарна освіта майбутнього офіцера (у широкому сенсі — це багатоконпонентний, цілеспрямований і безперервний педагогічний процес розвитку особистості випускника військового ВНЗ, що забезпечує максимальне досягнення ним певних гуманістичних якостей, які дозволяють успішно вирішувати військово-професійні завдання (в широкому соціальному, культурному контекстах) і входить до складу інтелектуальної і духовної еліти держави [7; 8; 9].

Висновок. Військовослужбовець є захисником своєї держави і країни, ідеологічні уподобання, несумісні з цими професійними зобов'язаннями, унеможливають перебування людини в армії. Світоглядне тестування солдатів і офіцерів вимагає від військових командирів певних знань, вмінь та навичок у межах їхньої світоглядної компетентності. Це потребує посилення ролі практичної філософії, соціології і політології у навчальних та виховних практиках підготовки військовослужбовців. Суттєвий потенціал у формуванні світогляду військовослужбовця належить морально-психологічному забезпеченню військової діяльності та психологічній підготовці особового складу Збройних Сил безпосередньо у військових частинах та з'єднаннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов А. П. Ценностные приоритеты личности в системе отечественного довузовского военного образования / А. П. Абрамов // Вопр. культурологии. – 2009. – № 12. – С. 62–66.
2. Афонін С. Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми / С. Афонін. – К. : Інтерграфік, 1994. – 304 с.
3. Каган М. С. Философская теория ценностей / М. С. Каган ; С.-Петербург. гос. ун-т ; Акад. гуманист. наук. – СПб. : Петрополис, 1997. – 280 с.; Каган М. С. Человеческая деятельность / М. С. Каган. – М. : Наука, 1973. – 360 с.

4. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов / И. Кант ; [пер., вступ. ст. Я. Слинина]. – СПб. : Наука, 1995. – С. 5–52.
5. Мандрагеля В. Перспективи розвитку системи професійної військової освіти / В. Мандрагеля // Філософія освіти. – 2008. – № 12 (7). – С. 161–171.
6. Монтень М. Об искусстве жить достойно / Мишель Монтень // Философские очерки. – Изд. 2-е / [сост. и авт. предисл. А. Гулыга и Л. Пажитнов ; худож. Л. Зусман]. – М. : Дет. лит., 1975. – 206 с.
7. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія / М. І. Нещадим ; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. – К. : Вид.-полігр. центр «Київ. ун-т», 2003. – 852 с.
8. Петренко В. М. Методика виховної роботи у військових підрозділах : навч.-метод. посіб. / В. М. Петренко. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008. – 318 с.
9. Темко Г. Д. Основы формирования системы воспитания воина в Украине у период утверждения державности (світоглядно-філософський аналіз) : монографія / Г. Д. Темко. – К. : Варта, 1997. – 288 с.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. М. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 380 с.

СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ БУДУЩИХ ВОЕННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ ДЕИДЕОЛОГИЗАЦИИ

Финин Г. И.

В статье делается попытка рассмотреть специфику формирования мировоззрения будущих военных специалистов в условиях глобальной деидеологизации. Приведены причины реформирования гуманитарного образования будущих офицеров в современных социокультурных контекстах. Обращается внимание на существенный потенциал в формировании мировоззрения военнослужащего, который относится к морально-психологическому обеспечению военной деятельности и психологической подготовке личного состава.

Ключевые слова: мировоззрение, военное образование, гуманитарное образование, ценности.

SPECIFICITY OF FORMATION OF OUTLOOK OF THE FUTURE MILITARY EXPERTS IN A GLOBAL DEIDEOLOGIZATION

Finin G. I.

The main element in shaping the outlook of future military professionals, their involvement in the values of military service is the creation of educational action throughout the educational process. In the basis of this system must be based on an effective impact on

student motivation in his future professional self (in this case military-professional self-determination).

The military education is not defined sustainable balance-centered and authoritarian theory-driven practice; system of training future officers in the military university education is not static but is in constant change under the influence of experience. Also note that at the moment the spiritual sphere of training of future officers is subject of negative processes (global deidealization, pragmatic practice of everyday life, the massive impact of the media and others).

Reform of the liberal education of future officers in modern social and cultural contexts made from:

- *Enriching the content of modern liberal education in higher military school with new ideas, new experiences of practical activities of troops;*
- *Implementation of a system of military education military specialist new type formed based on competent approach to humanitarian, moral, legal, aesthetic areas of training;*
- *Careful attention to the development of innovative models, new technologies and forms of humanization and humanization of military-educational process;*
- *Coordination of scientific and pedagogical military public universities, representatives of customers personnel (military command), institutions and organizations to provide quality humanitarian and development component of higher postgraduate and additional professional education;*
- *Active cooperation of teachers of humanitarian and military-professional disciplines; Humanitarian future education officer, who is in the interest of the individual, society and the state appears as «eternal and universal value».*

Humanitarian consider military education in narrow and broad sense, namely:

a) humanitarian education of future officers (in the narrow sense – is the purpose, content and outcome of humanization and humanization of the educational process, to form individual graduate military school, which has philosophical and attitudinal, social, pedagogical, the overall cultural, moral, existential, artistic aesthetic, cultural, religious, sociological, intellectual and other critical competencies that enable it to successfully carry out professional activities;

b) humanitarian education of future officers (in the broad sense – is a multi purposeful and continuous educational process of the individual graduate military school, which provides maximum achievement of certain humanistic qualities which helps to solve military professional tasks (in the broad social and cultural contexts) and part of the intellectual and spiritual elite States Considerable potential in shaping the outlook soldier belongs moral and psychological support of military operations and psychological preparation of the Armed Forces directly in military units and formations.

Key words: *outlook, military education, humanitarian education, values.*

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

СОЦІАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Показано, що з появою нового типу суспільства виникають нові способи соціальної комунікації, засновані на створенні нових інформаційних технологій, які конструюють віртуальну реальність. Процес віртуалізації суспільства сприяє появі нових або видозміні існуючих соціальних практик, що, у свою чергу, викликає реакцію на них з боку суспільства та особистості.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформація, інформаційні технології, комунікації, віртуальна реальність.

Постановка проблеми. Суспільство, безперервно розвиваючись, встановлює власні закони, норми, цінності, правила поведінки. Кожна людина, вступаючи в суспільну комунікацію, отримуючи і передаючи певну інформацію, впливається в дане товариство шляхом дотримання тих норм і правил, які історично в ньому склалися. І природно, що питання про роль суспільства в житті людини, так само як і питання про роль людини у житті суспільства, цікавить не одне покоління дослідників. Різні галузі науки, що включають філософію, антропологію, соціологію, політологію тощо, розглядають феномен інформаційного суспільства, місце людини в новій соціально-економічній формації, а також вплив різних факторів соціальної, економічної й політичної взаємодії в нових умовах на особистість і на суспільство в цілому. Саме тому є сенс докладніше розглянути сам феномен інформаційного суспільства та відмінні структурні особливості в контексті розуміння сутності комунікації особистості й суспільства.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема людини в умовах становлення інформаційного суспільства ще недостатньо повно досліджена. Наукова проблема полягає в такому: останніми роками під впливом розвитку віртуальних засобів взаємодії сталася серйозна трансформація соціальних відносин взагалі і комунікації зокрема, що вимагає адекватного наукового опису і пояснення нового контексту соціальної взаємодії в інформаційному суспільстві. Існує потреба у філософському аналізі змін умов соціальної взаємодії, оскільки є деяка неадекватність наукового опису комунікації як форми соціальних відносин в умовах віртуальної реальності при наявності глобальної комунікаційної системи. Тому **метою** цієї статті є філософське дослідження підстав даної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні особистість буквально оточена інформацією. Зростає кількість каналів комунікації, засоби передачі інформації постійно спрощуються, стають більш компактними і доступними. Швидкість передачі інформації впливає на швидкість і частоту підвищення або зниження актуальності того чи іншого явища. Суспільство, завдяки мережі Інтернет, щодня може створювати незбагненні для окремого людського розуму обсяги даних. У результаті всього цього може створитися помилкове враження, ніби людство вже вступило в нову фазу свого розвитку — інформаційне суспільство. У зв'язку з цим вже зараз гостро стоять питання опосередкованого спілкування, комп'ютерної злочинності, інформаційної безпеки, контролю над особистим життям, відповідності поведінки індивіда в реальному й віртуальному просторах, створення віртуальних (псевдо) особистостей тощо [1–2].

Однак, як справедливо зазначає російський дослідник М. Моїсеєв, «існують і якісно інші думки, які відносять інформаційне суспільство до понять далекого майбутнього і вважають взагалі передчасним обговорення його особливостей, оскільки все те, що ми спостерігаємо у розвитку інформаційного середовища, є лише простим вдосконаленням постіндустріального суспільства» [3, с. 438].

Наявність розвиненої структури інформаційних мереж не є показником наявності інформаційного суспільства, оскільки ми не можемо визначити ту точку, в якій обсяг накопичених даних, що циркулюють у глобальному інформаційному просторі, приводить нас до нового етапу суспільного розвитку.

Низка провідних дослідників, які сформулювали теорію постіндустріального суспільства, засновниками якої були Зб. Бжезінський, Д. Белл, Е. Тоффлер, у даний час виступають як прихильники концепції інформаційного суспільства. Для Белла, наприклад, концепція інформаційного суспільства стала своєрідним новим етапом розвитку теорії постіндустріального суспільства [4]. Взагалі, розглядаючи теорію суспільного прогресу, дослідники стикаються з проблемою з'ясування його критерію. І Е. Тоффлер, і Ф. Уебстер звертали на це увагу, коли висували власні теорії розвитку суспільства в цілому й теорії інформаційного суспільства зокрема. Зазвичай називаються різні підстави. Одні дослідники висувують моральне вдосконалення, другі — продуктивність праці або виробничі сили, треті — спосіб виробництва як єдність продуктивних сил і виробничих відносин, четверті — взагалі відкидають важливість філософського критерію [5, с. 385].

Оскільки ця проблема є занадто широкою для розгляду й детального аналізу в рамках однієї статті, нам варто обмежитися лише вказівкою на важливість положення особистості в навколишньому середовищі і соціаль-

ній дійсності. Цей критерій, у принципі, можна вважати основоположним критерієм зміни стадій суспільного прогресу, оскільки він є відправною точкою і для зміни виробничих відносин, і для можливого морального вдосконалення (хоча останній, як об'єктивний критерій, є досить сумнівним).

Розглядаючи суспільний розвиток як «зміну стадій», прихильники теорії інформаційного суспільства пов'язують його становлення з домінуванням «четвертого», інформаційного сектору економіки, який виникає за сільським господарством, промисловістю та економікою послуг. При цьому стверджується, що капітал і праця, як основа індустріального суспільства, поступаються місцем інформації та знанню в сучасному суспільстві. У результаті сам устрій соціуму сильно змінюється. Процеси взаємодії різних класів виходять на новий рівень. А революційні впливи інформаційної технології призводять до того, що в інформаційному суспільстві самі класи змінюються соціально недиференційованими «інформаційними спільнотами». Ці «спільноти» входять у контакт у віртуальному середовищі, де стає дуже проблематично визначити соціальні статуси учасників даних спільнот, оскільки система позначення стає цілком умовною.

Для того, щоб взаємодії у групах здійснювали прямий вплив на макропроцеси соціальної системи, по-перше, необхідно, щоб сама соціальна комунікація досягла такого стану, за якого означений вплив міг би реалізуватися у групах різного рівня. По-друге, центр виробничої активності повинен зміститися на рівень безпосередніх об'єднань, саме вони мають забезпечувати всі умови ефективності та креативності у суспільстві, де макросоціальна структура знаходиться під впливом процесів у малих групах. Про таку майбутню перспективу свого часу писав Елвін Тоффлер [6].

Оскільки інформація — це «інтегральна частина всієї людської діяльності, всі процеси індивідуального й колективного існування безперервно формуються новим технологічним способом» [7, с. 16], то сучасна комунікаційна система, що має глобальний характер, диктує соціальній системі нові вимоги. Суспільство і його внутрішня структура, а також функції окремих елементів змінюються, і передусім ці зміни позначаються на комунікаційних зв'язках.

Відмінними рисами такого типу соціальної системи, яка відповідає всім перерахованим характеристикам, є, по-перше, висока мобільність соціальних процесів, по-друге, інтенсивність змін, сполучена з підвищеною щільністю соціальної комунікації і, по-третє, прискорення обороту технологічної бази. Змінюється життєвий світ сучасної людини, існування в умовах перенасиченості інформацією викликає перебудову її когнітивних здібностей. І головним об'єктом подібної трансформації стає індивідуальна діяльність [8]. Інформаційне суспільство не тільки приводить до підвищення щільності

каналів соціальної комунікації та розмиває кордони між учасниками інформаційного обміну, воно змінює уявлення про місце й роль індивіда в суспільстві. Особистість змушена діяти відразу в двох вимірах. У сфері відображень особистість також може обростати новими відбитками своєї актуальності. Отже, індивідуальні процеси тут мають вищий пріоритет над соціальними. А кількість інформації і можливість практично до нескінченності розширити власний комунікативний простір повністю змінюють ставлення особистості до способів взаємодії з іншими. Але, разом з тим, доступність інформації та зняття обмежень, пов'язані з діяльністю у сфері віртуального, у сфері відображень, призводять до того, що «відбувається втрата людського контролю над більшістю значущих соціальних процесів, прагнення людини відмовитися від перспективних цілей заради отримання негайних результатів. Як наслідок, відбувається все більш явна фрагментарність людського існування» [7, с. 258]. Більш інтенсивна циркуляція інформації, її неймовірна кількість і доступність її виробництва дійсно наближають людство до інформаційного суспільства.

Винахід самого терміна приписується Ю. Хаяші, професору Токійського технологічного інституту. Інформаційне суспільство — концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання [4].

За останні кілька десятиліть дуже багато дослідників, як філософів, так і соціологів, розглядали у своїх працях феномен інформаційного суспільства. Поступово був вироблений довгий список його характерних рис, серед яких: збільшення ролі інформації і знань у житті суспільства; зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті; створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їх потреб в інформаційних продуктах і послугах; відсутність чіткої соціальної стратифікації; дестандартизація та індивідуалізація виробництва (отже, і велика увага до інновацій).

Дати якесь чітке визначення інформаційного суспільства досить складно, оскільки, як писав один із найвидатніших дослідників даного явища Ф. Уебстер: «Найбільша проблема полягає в тому, що поняття інформаційного суспільства обросло безліччю припущень і гіпотез стосовно того, що змінилося і продовжує змінюватися, і як ці зміни здійснюються, втім, воно вже стало розхожим словосполученням у широких колах» [9, с. 11]. У наш час проблематично виділити навіть основоположний критерій для інформаційного суспільства. Виходячи з самого формулювання, можна припустити, що знання та інформація є основою організації інформаційного суспільства, а також ключовим джерелом інновацій і соціального динамізму. У доінду-

стріальну епоху основними соціальними інститутами є армія і церква, в індустріальному суспільстві — корпорація і фірма, а в центрі інформаційної цивілізації виявляються університети. Але навіть за умови, що існує якісний показник настання інформаційного суспільства, кількісного розмежування етапів розвитку людства немає. Контроль над інформацією в будь-яку епоху був пріоритетним напрямом діяльності держави (іноді й інших соціальних інститутів, наділених владними повноваженнями). Ми говоримо про знання як про основоположний фактор розвитку суспільства та його нормальної життєдіяльності. Однак, коли у тому чи іншому контексті згадуються розвинені цивілізації, мається на увазі, що вони володіли чималим запасом накопичених знань. Часи застою у розвитку будь-якого соціуму виникали тоді, коли роль знань у житті суспільства різко знижувалася.

Відсутність кількісного показника значення інформації і знань у житті суспільства ставить нас перед основоположною проблемою визначення настання нового етапу розвитку людської цивілізації. Вважається, що період становлення інформаційного суспільства збігся з процесом глобалізації, який віддзеркалив основні виклики стрімко мінливого світу: надшвидкий розвиток електронної комерції, скоординованість фінансових ринків, розвиток наднаціональних організацій, трансфер смаків [10]. Критерій інформаційного охоплення та розвитку каналів комунікації береться за основу. З цієї точки зору «інформаційне суспільство» є таким же індустріальним, оскільки забезпечується за рахунок розвитку технологій виробництва більш потужних і дешевих пристроїв виробництва та обміну інформацією. Національні корпорації так само, як і транснаціональні корпорації, існували вже в період колонізації Нового Світу. І ми приходимо до того, що певна кількість комп'ютерів на душу населення приводить нас у нову еру — еру інформаційного суспільства. Будь-які зміни на ринку або криза надвиробництва підніме людство на новий етап суспільного розвитку, хоча більшість людей зазвичай досить важко сприймають перехід від однієї усталеної системи до іншої, навіть якщо такі зміни йдуть їм тільки на користь.

Нині нам не доводиться говорити про повну автоматизацію виробництва, і це рятує існуюче суспільство від повного поглинання віртуальною реальністю. Безліч речей людина поки що не може робити віддалено, з домашнього комп'ютера. Але вже зараз у багатьох країнах Заходу, в Японії синдром самотництва став частиною звичайного життя соціуму. А нові тенденції в архітектурі, пов'язані з планами забудови великих міст, роблять ставку на те, що близько третини громадян Європи через десять років будуть самотніми. Природно, що більшість людей, тих, кого прийнято вважати консерваторами, або людей, трохи менш схильних до впливу новизни, можуть лякати подібні тенденції. Дивлячись на заголовки газетних матеріалів, на

екрани телевізорів, сприймаючи образи героїв популярних творів, будь-яка людина тією чи іншою мірою може спрогнозувати своє і суспільне майбутнє. Але жага письменників, художників, журналістів, а також багатьох вчених до популяризації своїх ідей і припущень штовхає їх на шлях прямування тренду. Звернення уваги відбувається за рахунок вигадування епатажних заголовків, теорій, які змальовують похмурі перспективи всього людства. Всі подібні тенденції і змушують людей відмовлятися від прийняття явищ, вже укорінених в їх повсякденному житті. Однак, коли вже неможливо нормально виконувати функції повноправного члена суспільства, люди, що не прийняли і не сприймали раніше ті чи інші ноу-хау, раптом виявляють, що світ навколо них дуже сильно змінився. А оскільки ніхто не хоче сприймати самого себе гальмівним елементом, що випадає із системи, то з'являються заяви на кшталт — «раптовий стрибок у розвитку» або «бурхливе зростання» тощо.

Після економічного критерію, де за момент вступу в інформаційне суспільство береться різке підвищення вартості інформації та збільшення її частки у ВВП, слід розглянути зміни у сфері комунікативних взаємодій. І саме цей критерій багато хто вважає основоположним, оскільки він наочно показує структурні зміни соціальної системи. Ось що з цього приводу пише відома дослідниця О. Костіна: «Вважаючи неправомірним трактувати інформацію як економічну сутність і теоретично виправдовувати поширення товарних відносин на інформаційну сферу, М. Постер наполягає на тому, що для адекватного розуміння соціальних відносин в епоху конвергенції обчислювальної техніки і техніки засобів зв'язку необхідним є дослідження змін у структурі комунікаційного досвіду» [11].

Дійсно, сучасна культура явно більш інформативна, аніж будь-яка попередня. Ми існуємо в медіанасиченому середовищі, що означає таке: життя суттєво символізується, воно проходить у процесах обміну та отримання (або спробах обміну та відмови від отримання) повідомлень про нас самих і про інших. Абсолютно будь-які смисли можна прикласти до будь-якої здійснюваної дії. По суті, людина так перевантажена інформацією, що практично будь-яке слово стає цитатою і відсиланням до якого-небудь джерела.

Як найбільш важливу рису інформаційного суспільства дослідники виділяють його мережевий характер, замісник колишньої стратифікованої структури, де домінуючі функції і процеси «все більше виявляються організованими за принципом мереж» [11]. Інформаційні технології самі стають додатковим каналом соціальної стратифікації й мобільності. Знаковий образ явища стає настільки ж цінним, як і саме явище. Відмінності реальних людей від симуляцій Інтернету є такими неістотними, що віртуальне спілкування втрачає будь-яку прив'язку до соціального статусу комунікатора і реципієнта.

Тому сумнівно, що критерій кількості інформації, що циркулює в рамках тієї або іншої спільноти, може бути основоположним чинником для переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Тобто можна вважати, що при індустріальному суспільстві інформації було накопичено і створено більше, аніж при феодальному, в іншому випадку не було б системи, за якої наукова база дозволяла б використовувати у виробництві складну техніку. Однак саме такий розгляд питання залишає позаду просте співвідношення якості й кількості. Дійсно, цінної та корисної інформації завжди було дуже мало. Ці знання завжди були недоступні для більшості не тільки в силу їх розумових здібностей, а й соціального статусу. На наш погляд, це пояснюється тим, що якщо кожен член спільноти знає основні механізми його функціонування, володіє всіма стратегічними знаннями та вміннями різних сфер життя цієї спільноти, то для нього така спільнота перестає бути корисною. Інакше кажучи, у такому випадку дане інформаційне суспільство було б суспільством без усяких фізичних носіїв інформації, крім людського мозку, а інформація стала б настільки віртуальною, що її доступність і обсяги залежали б від можливостей кожної конкретної особистості.

На стику 1980–1990-х рр. багато країн проголосили стратегічною метою розвитку побудову інформаційного суспільства. Японія, Південна Корея, США, Сінгапур розраховують втілити в життя цю політику самостійно. Так, наприклад, багато російських дослідників припускають, що «інформаційне суспільство — це суспільство, базовим джерелом розвитку якого є матеріалізовані в інтелектуальний ресурс знання, які потім перетворюються в активи творчої діяльності людей. Ці активи повинні ініціювати інтереси людей, забезпечувати становлення особистості як елемента соціуму, що є елементом природи і її виконавчою структурою» [4]. І, мабуть, ці особистості пізніше створять умови для становлення багатьох нових структур, покликаних забезпечити стійкий розвиток суспільства.

Новий рівень соціальних відносин приводить особистість до усвідомлення існування нової віртуальної реальності, в якій істотно розширюються рамки її зіткнення зі світом. Багато видів діяльності, важливих для існування, знаходять зовсім нову форму, і слідом за цим процеси задоволення потреб особистості можуть бути так само перенесені у віртуальну реальність. Внаслідок цього вже в цій вторинній реальності виникають і нові потреби, які також потребують задоволення.

Для більш якісного аналізу існування особистості в умовах інформаційного суспільства нам необхідно оперувати термінологією, що виражає способи буття в даному суспільстві. Термін «віртуальна реальність» є одним із центральних понять у теорії інформаційного суспільства, що виводить нас на питання способів взаємодії людей, соціалізації особистості тощо.

Перш ніж говорити про віртуальну реальність, потрібно зазначити, що вона сприймається особистістю крізь розуміння наявності суб'єктивного та об'єктивного світу («об'єктивна реальність» і «суб'єктивна реальність»).

У такому контексті об'єктивна реальність розуміється через розрізнення за допомогою заперечення. Об'єктивною реальністю є все те, що існує. Як писав один із дослідників відносин людини і реальності С. Франк, «до складу ж цього поняття входить не тільки ознака буття поза мною, а й набагато більш істотна ознака буття незалежно від мене: об'єктивне є те, що є там і тоді, де і коли я його не сприймаю, і моя свідомість зовсім не спрямована на нього» [12, с. 61]. Об'єктивна реальність не залежить від особистості безпосередньо, і існує тоді, коли особистості не існує.

На противагу цьому поняттю суб'єктивна реальність — внутрішній світ особистості, що складається з роздумів, образів і нерідко відображає або засновується на сприйнятті об'єктивної реальності. Якщо підсумувати багатовікову філософську традицію вивчення питання реальності, то можна сказати таке: суб'єктивна реальність — це дане у відчуттях відображення об'єктивної реальності у свідомості людини.

Щоб показати відмінність способів існування та взаємодії особистості і суспільства в реальності об'єктивній і реальності віртуальній, наведемо таку цитату з роботи Семена Франка «Реальність і людина»: «...ми бачимо, чуємо, помітно різне залежно від того, де знаходиться наше тіло. В інших відносинах, проте, моє душевне життя незалежне від мого тіла і знаходиться скрізь і ніде: я можу згадати минуле, можу нестися мріями в майбутнє, можу подумки перебувати в місцях, вельми віддалених від місцезнаходження мого тіла» [12, с. 49]. І далі він говорить, що застосовувати до душевного життя людини, до її внутрішнього світу, переживань, думок просторові визначення безглуздо. В умовах діяльності у віртуальності може здатися, що ці просторові визначення вельми доречні, оскільки різного роду інтерпретації почуттів, емоцій, породжені уявою образи локалізуються за допомогою гіпертекстів або симуляцій реальних об'єктів і локалізуються для використання іншими людьми. Внутрішній світ людини знаходить відображення в симуляції об'єктивної реальності — віртуальній реальності, яка породжується імітаційною системою.

Система бере свій початок у сфері реального, у сфері об'єктивного, і, зберігаючи деякі свої риси, стає якимось світом віддзеркалень. Однак, як щойно зазначалося, віртуальна реальність є лише сумою суб'єктивних відображень об'єктивної реальності й дане середовище взаємодії та існування є вторинним щодо об'єктивної реальності. Оскільки воно є вторинною системою щодо світу реальності, це не скасовує можливості того, що віртуальна реальність може породити віртуальну реальність наступного рівня [13,

с. 143]. Актуальність і інтерактивність подібного явища пояснює і можливість «перевтілення», яке саме є спробою найбільш яскраво і всебічно надати внутрішнього суб'єктивного світу особистості і зробити його частиною об'єктивованої вже віртуальної реальності.

Подібним чином, створюючи безліч власних відображень, використовуючи їх як інтерпретацію для самостереження і реакції на будь-які явища ззовні, система стає більш різноманітною. Завдяки такому способу існування людина отримує нові способи взаємодії та нові джерела інформації. Але часто вона користується ними також у сфері віртуального, хоча в самій соціальній системі закладена можливість для змішування елементів реального та віртуального, яка з'являється завдяки збільшенню варіативності різних алгоритмів діяльності людини. «Перевтіленням у духовному просторі, у знаковій моделі, — вважають В. Крюков і О. Ніконенко, — людина постійно і широко користується, розширюючи за допомогою можливих, але тут і зараз віртуальних станів спектр свого існування, програючи подумки доступні взагалі і недоступні в принципі варіанти своєї персоніфікації» [13, с. 144]. Множинність станів і можливість модифікації подібних станів відкриває перед особистістю широку дорогу неймовірних можливостей: не тільки зміни обстановки, уповільнення або прискорення часу, а й найбожевільніших варіантів імітації реальної поведінки, недоступних у повсякденному рутинному житті. Тут варто зупинитися на структурі соціальних систем, властивих інформаційному суспільству.

Структура виробництва та споживання виноситься з фізичної сфери у сферу віртуального. Відбувається економічне взаємопроникнення, яке ми можемо бачити не тільки на прикладі банальних Інтернет-магазинів, а й повністю віртуальних товарів, чистих симулякрів. У цьому плані людина вже подолала трансцендентність віртуальності. Віртуальні відображення особистості (можна назвати їх особистостями другого порядку) вже мають не тільки імена, біографії, улюблені моделі поведінки, але й мають власні речі. Ці речі є симуляцією, яка існує тільки у світі відображень, а у той же час, вони є символами для світу реального. І володіння особистістю другого порядку подібно-го роду речами вже вказує на певний статус особистості першого порядку. Віртуальні подарунки, віртуальний туризм — це тільки пара прикладів віртуальної економіки, яка стає невід'ємною частиною життя людини.

Структура інформаційних каналів також сильно видозмінюється. Телебачення робило інформацію правдоподібною з точки зору глядача. Це досягалося за рахунок ефекту присутності. Інтернет і останні його можливості, пов'язані з тим, що доступна техніка нарешті почала наздоганяти технологію, позбавивши процес інформаційної взаємодії односторонності. Будь-яка людина тепер може сама продукувати інформацію масового харак-

теру, при цьому вона сама може представляти і джерело інформації, і посередника в передачі інформації, і може представляти різні форми реакції реципієнта на дану інформацію. Все це стало можливим завдяки засобам електронної комунікації, що мають глобальний характер, і умовам віртуального спілкування.

Оскільки при виробленні та поширенні нових способів виробництва, споживання та взаємодії взагалі змінюється момент виконання функції особистості в суспільстві і у співтоваристві, стає дуже цікавим питання, що стосується відсутності чіткої стратифікації членів інформаційного суспільства. Труднощі виникають через те, що немає певних критеріїв, характерних для об'єктивної і віртуальної реальності, за якими статуси і ролі присвоюються. Також немає точних і однозначних критеріїв поділу людей на класи, верстви і групи, критеріїв, які були б доречні для всіх рівнів взаємодії людей в умовах інформаційного суспільства, оскільки зв'язок симуляцій і віддзеркалень із реально існуючими людьми за межами віртуальної реальності стає вельми сумнівним. Скажемо більше: образ людини — компіляція її слів, зображень, різних ролей і статусів та їх відображень, локалізованих на серверах форумів і сайтів мережі Інтернет, продовжує жити навіть після смерті фізичного тіла. Як приклад такого життя можна навести архівацію дискусій і наступні гіперпосилання на висловлювання, забезпечені найчастіше підкріплювальними зображеннями, що дають ефект присутності. Те місце розташування символу, яке спочатку було вторинним стосовно об'єктивної дійсності, виходить на перший план і береться за основу для створення нової віртуальної реальності, існування якої актуалізується включенням до неї нових і нових суб'єктів. Цими суб'єктами можуть бути особистість, яка знаходиться в процесі віртуального спілкування, або якісь окремі символи, що мають місце тільки в даній реальності, реальності другого або третього порядку і слабо співвідносні з об'єктивною дійсністю.

Можливості більш активної участі особистості або соціальних груп у процесах трансформації соціальних систем є дійсно великими, що, зокрема, пояснюється відсутністю в інформаційному суспільстві жорстких соціальних обмежень.

Як **висновок** зазначимо, що з появою нового типу суспільства його структура і структура соціальних зв'язків зазнають серйозних змін. Це відбувається завдяки новим способам соціальної взаємодії, заснованим на появі та впровадженні нових інформаційних технологій, за допомогою яких стало можливим створення єдиної глобальної комунікаційної мережі. Це приводить до того, що значно видозмінюється структура інформаційних каналів, комунікативний простір особистості стає більш насиченим. Віртуальна реальність, яка конструюється за допомогою комп'ютерних технологій

і глобальної комунікаційної мережі Інтернет, додає нового виміру соціальним відносинам. Процеси виробництва, споживання, освіти тощо переносяться у сферу віртуального. Внаслідок віддаленості, знеособленості або анонімності комунікаційних процесів у віртуальному середовищі змінюється уявлення не тільки про структуру комунікаційного процесу, а й про характеристики суб'єктів комунікації. А процес віртуалізації суспільства сприяє появі нових, або видозміні існуючих соціальних практик, що, у свою чергу, викликає реакцію на них з боку громадськості, завдяки чому виникають нові поведінкові, комунікативні алгоритми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данильян О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25.
2. Дзьобань О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти : монографія / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук ; за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. – Х. : Майдан, 2011. – 244 с.
3. Моисеев Н. Информационное общество: возможность и реальность / Н. Моисеев // Информационное общество. – М. : АСТ, 2004. – С. 428–451.
4. Хайченко В. А. Понимание информационного общества в России и в мире [Електронний ресурс] / В. А. Хайченко. – Режим доступу: <http://www.skibr.ru/index.php?lang=ru&page==main3>.
5. Словарь философских терминов / под ред. В. Г. Кузнецова. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 731 с.
6. Тоффлер О. Раса, власть и культура / О. Тоффлер // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : переводы / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 276–288.
7. Игнатъев В. И. Социальная система как информационное взаимодействие : монография / В. И. Игнатъев, Т. В. Владимирова, А. Н. Степанова. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2009. – 308 с.
8. Арутюнова Ю. Н. Малая группа в информационном обществе: проблемы социокультурной динамики [Електронний ресурс] / Ю. Н. Арутюнова. – Режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/1/>.
9. Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 400 с.
10. Лукина Н. П. Информационное общество: состояние и перспективы социально-философского исследования [Електронний ресурс] / Н. П. Лукина // Открытый междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика». – Режим доступу: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/1/lukina.htm>.
11. Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций [Електронний ресурс] / А. В. Костина. – Режим доступу: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina information society>.

12. Франк С.Л. Реальность и человек: Метафизика человеческого бытия / С.Л. Франк. – М. : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 382 с.
13. Крюков В.В. Виртуальная реальность: понятие и техническое воплощение / В.В. Крюков, А.В. Никоненко // Соц.-гуманитар. исследования. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2003. – Вып. 2. – С. 87–103.

СОЦИАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В УСЛОВИЯХ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Жданенко С. Б.

Показано, что с появлением нового типа общества возникают новые способы социальной коммуникации, базирующиеся на появлении новых информационных технологий, которые конструируют виртуальную реальность. Процесс виртуализации общества способствует появлению новых или видоизменению существующих социальных практик, что, в свою очередь, вызывает реакцию на них со стороны общества и личности.

Ключевые слова: *информационное общество, информация, информационные технологии, коммуникации, виртуальная реальность.*

SOCIAL COMMUNICATION IN THE INFORMATION SOCIETY

Zhdanenko S. B.

It is shown that with the advent of a new type of society there are new ways of social interaction, based on the appearance and the introduction of new information technologies that construct virtual reality. The process of virtualization of society contributes to the emergence of new or modification of existing social practices, which in turn causes the reaction to them by society and the individual.

Information is an integral part of all human activity and all processes of individual and collective existence are formed by a new technological way. The global nature of modern communication systems dictates the social system the new requirements. Society and its inner structure, functions of the individual elements of society are changing. These changes are reflected in the communication link.

The distinctive features of the social communication system are high mobility of social processes, the intensity of the changes associated with the high density of social communication, acceleration of circulation of technological base. The life-world of modern man is changing.

The existence in conditions of oversaturation of information causes a restructuring of human cognitive abilities. The main object of this transformation become individual activity. The Information Society not only increases the density of channels of social communication and blur the boundaries between participants of information exchange, but also changes the idea of the place and role of the individual in society. And the amount of in-

formation and the ability to infinitely expand own communicative space completely changes the attitude of of the person to methods of interaction with others.

Many researchers consider changes in communicative interactions, as a fundamental criterion of the structural changes in the social system. Modern culture is much more informative than any previous. Life is significantly symbolized, it passes in the exchange processes and receiving messages about ourselves and about others. Absolutely any sense can be applied to any performing action. The inner world of a person is reflected in the simulation of objective reality, that is, in the virtual reality, which is generated by the simulation system. The system has its origins in an objective and retaining some of its features, the world becomes a kind of reflection. But virtual reality is just the sum of subjective reflection of objective reality. And this environment of interaction and the existence is the secondary to the objective reality. However, this excludes the possibility that virtual reality can generate a virtual reality of the second, third order. The relevance and interactivity of this phenomenon are explaining the possibility of reincarnation, attempts to clearly and comprehensively present a internal subjective world of the person and make it part of a virtual reality.

The amount of information that circulates within a particular commonality, can be regarded as a criterion, and the main factor of the transition from one socio-economic formation to another:

The information society is characterized by certain changes in the structure of social systems. In particular, the structure of production and consumption is removed from the physical sphere to the virtual. There is a virtual movement of goods, as well as the creation of virtual goods-simulacra that are symbols for the real world. The structure of the information channels is changing. Anyone can produce information of mass character, as well as, at the same time be a source of information and an intermediary in the transfer of information and to represent different forms of reaction of the recipient to the information. There is no clear stratification of the members of the information society. The image of man, created in the Internet, continues to live after the death of the man himself. Capabilities of more active participation of the person or social groups in the process of transformation of social systems are very large. This is due to the absence in the information society of rigid social restrictions.

Significant changes in the structure of social relationships occur because of the emergence and implementation of new information technology and the creation of a unified global communications network. This leads to high modification of structure of information channels, and communication space becomes more saturated. Virtual Reality, which is constructed with the help of computer technology and global communications on the Internet, adds a new dimension of social relations. The processes of production, consumption, education are transferred to the virtual realm. Due to the remoteness and of impersonality or anonymity of communication processes in a virtual environment changed understanding of the structure of the communication process and the characteristics of the subjects of communication. And the process of virtualization of society contributes to the emergence of new and modification of existing social practices. This leads to the emergence of new behavioral and communicative algorithms.

Key words: information society, information, information technology, communication, virtual reality.

Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент

МАТЕРІАЛЬНІ ДОМІНАНТИ В КОНТЕКСТІ КРИЗИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Показано, що сучасне суспільство переживає переломний етап людської історії, при якому відбувається перетворення базисних підвалин універсальї культури. Ідеологія споживання, що набула широкого поширення в сучасному суспільстві, призводить до духовної і фізичної руйнації. Необхідно сформувати нову парадигму, яка стане неодмінною умовою оздоровлення сучасної цивілізації.

Ключові слова: моральні, духовні, матеріальні цінності, криза сучасного суспільства, герменевтика.

Актуальність проблеми. У сучасному суспільстві продовжують зростати тенденції, пов'язані з актуалізацією кризових явищ, обумовлених пріоритетом матеріальних цінностей. Спостерігається неконтрольоване прагнення до затвердження власної вигоди, матеріальних цінностей, які відображають соціально-культурну значущість, формують суспільну мотивацію. Кризові явища, які набули загострення у XXI ст., вимагають від людства повторного перегляду певних пріоритетів і конкретних дій на шляху вирішення проблем, що виникають у сучасному суспільстві [12]. Міжнародне співтовариство, яке функціонує сьогодні в різних інституціях, демонструє певну занепокоєність із приводу ситуації у світі. Але очевидно є їх нездатність адекватно і швидко реагувати на небезпечні виклики сьогодення. Окрім економічних, політичних проблем у сучасному світі вкрай актуалізуються екологічні. Відбувається збільшення середньої кліматичної температури планети, внаслідок чого підвищується висота рівня моря, змінюються кількість і характер опадів, збільшується площа пустель — посилюється проблема голоду [1]. Глобальна зміна клімату має суттєвий вплив на здоров'я, умови життя, засоби для існування всіх біологічних організмів, у тому числі і людей. Окрім екологічних, значної динаміки набувають і інші глобальні проблеми: забезпечення людства ресурсами, проблеми хвороб і демографічного розвитку, насильство і організована злочинність тощо. Всі ці проблеми взаємозв'язані й багатогранні, спонукають до розвитку тенденцій до необмеженого прагнення знайти якомога більше матеріальних благ, що безумовно породжує соціальну нерівність.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У західній філософській і соціологічній думці суспільство, яке характеризується масовим споживанням матері-

альних благ і формуванням відповідної системи цінностей, називається суспільством споживання. Дослідженню суспільних відносин, організованих на такому принципі, присвячені роботи Р. Барта, Р. Бокока — у контексті міфологічної свідомості, процесів містифікації, у фундаментальних дослідженнях Ж. Бодрійяра. Французький філософ стверджує, що споживання не зводиться до задоволення потреб, а виражає ставлення людини до речей, ідей, до навколишнього світу. П. Бурдьє аналізує ринок символічної продукції. Необхідно відзначити роботи П. Дімаджіо, М. Дугласа, П. Зерілло, Б. Ішервуда, Х. Лейбенстайна, К. Маркса, П. Хирша та ін. Низка науковців досліджує явище споживчого способу життя людини: М. Фезерстоун, Е. Гідденс, П. Стірнс, Д. Міллер, Ж.-Ф. Ліотар, Ф. Джеймсон і ін. Також доцільно згадати дослідження в сенсі психоаналізу Ж. Лакана. Значний вплив на дослідження кризових явищ у суспільстві в контексті формування стратегії матеріального збагачення мають роботи Дж. Гелбрейта, І. Гоффмана. Відзначимо також працю Т. Веблена «Теорія праздного класу», в якій він вводить поняття «демонстративне споживання», що знайшло втілення в суспільстві споживання матеріальних цінностей. На думку автора, така поведінка актуалізує прагнення до набуття якомога більших матеріальних благ, що виступають показниками статусу споживача. Ця тенденція зберігає свою актуальність і сьогодні.

Метою цієї статті є осмислення кризи сучасної культури, пов'язаної з її матеріальною домінантністю.

Викладення основного матеріалу. У роботі Р. Генона «Криза сучасного світу» філософ вказує на поворот від традиційної культури сакрального характеру до сучасної профанної культури, яка формує глобальне суспільство споживання, розваг і спокуси [4]. Масова культура наразі є домінуючою, нав'язує всьому людству певний псевдоідеал всеспоживаючої людини. Це призводить до того, що люди стають заручниками нової форми рабства — економічної. Цінність людини визначається кількістю грошей і володінням речами. Р. Генон у роботі «Криза сучасного суспільства» активно критикує західну цивілізацію, яка, на його думку, розвивалася виключно матеріально. Критиці підлягає світогляд, який базується на свідомій тенденції, коли провідна роль належить матеріальним цінностям. Він також критикує прагматизм і вважає, що ця течія є логічним завершенням сучасної філософії і останньою стадією її занепаду. Р. Генон відзначає, що, прагнучи підпорядкувати собі матерію і поставити її собі на службу, люди зрештою стають її рабами. Також філософ критикує історичний матеріалізм, який відводить неабияку роль економічним чинникам. У своїх міркуваннях Р. Генон не розрізняє поняття «матеріальне благополуччя» і «матеріальні цінності», а тому його міркування, на думку автора, є досить філософськими.

У роботах В. Зомбарта, які також присвячені економічній історії Західної Європи і особливостям виникнення капіталізму, теж наголошується на ідеї про презирство до споживання, бо призначенням індивіда, на думку В. Зомбарта, є принесення себе в жертву вищим цінностям [5].

К. Маркс наводить поняття «відчуження», під яким він розуміє втрату сенсу існування робітника у процесі праці, в сенсі впливу капіталізму на особу. Під відчуженням розуміється такий спосіб сприйняття, за якого людина відчуває себе чужинцем. Вона стає нібито усунутою від самої себе. Вона не відчуває себе центром існування, рушієм своїх власних дій, навпаки, вона знаходиться під владою своїх вчинків і їх наслідків, підкоряється або навіть поклоняється їм [6]. Концепцію відчуження розвинув неофрейдист Е. Фромм, на думку якого відчужена людина втратила зв'язок як із самою собою, так і з усіма іншими людьми. Вона сприймає себе, так само як і інших, подібно до того, як сприймають речі — за допомогою відчуттів і здорового глузду, але в той же час без продуктивного зв'язку з самою собою і зовнішнім світом. «Людина, рушійною силою якої головним чином є прагнення до влади, вже не сприймає себе у всьому багатстві і у всій безмежності людського існування; вона стає рабом свого персоніфікованого, проєктованого на зовнішні цілі прагнення. Людина, що переймається виключно пристрасно до грошей, охоплена цим своїм прагненням; гроші — ідол, якому вона поклоняється, є втіленням однієї окремо взятої власної сили і її невпинної тяги до неї» [7, с. 163]. Відчужена особа, за Е. Фроммом, призначена «на продаж», не має відчуття власної гідності, притаманної навіть людині в найпримітивніших культурах. Така особа повинна майже повністю втратити відчуття самості, перестати відчувати себе істотою єдиною і неповторною. Філософ вважає, що відчуття самості випливає з переживання власне особою як суб'єкта її досвіду, думок, відчуттів, рішень, дій. Воно передбачає, що переживання індивіда є його власним, а не відчуженим. А оскільки у речей немає свого Я, тому і люди, що стали речами, не можуть мати відчуття Я. Весь хід життя сприймається немов вигідне вкладення капіталу, де капітал, що інвестується, — це моє життя і моя особистість. На думку Е. Фромма, — конфлікт із потребами людської природи призводить до страждання, усвідомлення того, що саме не функціонує, відбувається трансформація реальної ситуації, цінностей і норм, що може призвести до соціальних патологій.

Критика філософів Франкфуртської школи спрямована на технократизацію і поширення хибної свідомості за допомогою засобів масової культури. Хоркхаймер і Адорно стверджують, що промислова культура позбавляє людей їх уявлення, вона поставляє товар, і головною метою людей

є лише його споживання. Через масове виробництво все стає одноманітним, і вся різноманітність складається з невеликих дрібниць. Споживача філософи розглядають як форму соціального контролю. Г. Маркузе передбачає, що система, яка претендує на демократичність, насправді авторитарна, бо декілька осіб диктують свої уявлення про свободу і певний набір того, що може забезпечити нам щастя [8]. У цьому стані «несвободи» споживачі діють ірраціонально, працюючи більше, ніж їм необхідно, ігноруючи психологічно руйнівні наслідки і той збиток, якого вони завдають довічлливо у пошуках соціального зв'язку через матеріальні предмети. Таким чином, людина втрачає свою людяність і стає гвинтиком споживчої машини. Г. Маркузе вважає, що ми мовчки приймаємо необхідність мирного виробництва засобів руйнування, доведеного до досконалості марнотратного споживання, виховання і освіти. Проте, як вважає Маркузе, власне, як цілісність це суспільство ірраціональне. Його продуктивність руйнівна для вільного розвитку людських потреб і здібностей, його мирне існування тримається на постійній загрозі війни, а його зростання залежить від придушення реальних можливостей боротьби за існування — індивідуальних, національних і міжнародних. Ця репресія, яка істотно відрізняється від тієї, що мала місце на попередніх, нижчих рівнях розвитку суспільства, сьогодні діє не з позиції природної і технічної незрілості, а, швидше, з позиції сили [8, с. 3].

У. Бек уводить поняття «суспільство ризику», він констатує, що сучасна епоха має розрив і наголошує на переході від класичного індустріального суспільства до суспільства ризику, яке, на відміну від попереднього, зберігає багато характеристик індустріального суспільства [10]. В епоху розвиненої сучасності центральним питанням є ризик і способи запобігання йому, мінімізації і управління. Класове суспільство мало своїм ідеалом рівність, а принципом суспільства ризику є безпека. У розвинених країнах сучасного світу суспільне виробництво багатств постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків. Відповідно, на думку У. Бека, проблеми і конфлікти розподілу у відсталих країнах посилюються проблемами і конфліктами, які випливають з виробництва, визначення і розподілу ризиків, які виникають у ході науково-технічної діяльності [9]. Мова вже не йде виключно про використання природних багатств, про звільнення людини від традиційних залежностей, здебільшого йдеться про проблеми, що є наслідком самого техніко-економічного розвитку. Процес модернізації стає «рефлексією», тобто сам стає своєю темою і проблемою. На питання розвитку і використання технологій (у сфері природи, суспільства або особи) накладаються питання політичного і наукового зрізу (виявлення, запобігання, приховуван-

ня, залучення, управління), які поєднуються з ризиками, що несуть очікуваному майбутньому вже використані або потенційні технології. Упевненість у безпеці технологій, що адресована пильній, критично налаштованій громадськості, має постійно підкріплюватися косметичним або справжнім втручанням у техніко-економічний розвиток. Якщо надати наші докази в систематичному вигляді, то справа виглядає так: соціальні позиції і конфлікти суспільства, що «розподіляє багатства», рано чи пізно у процесі безперервної модернізації починають перетинатися з позиціями і конфліктами суспільства, що «розподіляє ризики» [9].

Критика суспільних тенденцій, пов'язаних із матеріальною домінантністю, спрямована не проти цінностей економічного процвітання, а проти домінування споживчих запитів. Для Г. Гадамера всі ці проблеми є наслідком особливостей мислення сучасної епохи, яке формує споживчий спосіб життя разом із припущенням, що ми можемо використовувати ресурси планети незважаючи на майбутнє. Нагальними є дві важливі проблеми: зростання населення і обмеженість ресурсів [2]. Філософські дослідження самі по собі не можуть вирішити проблеми людства або збільшити наші ресурси. Проте у філософському міркуванні закладені умови для конструктивного діалогу. Нинішня ситуація є ірраціонально-катастрофічною — вона повинна зазнавати критики і має переглядатися.

Поширення телебачення і Інтернету в країнах третього світу дало сигнал про можливість європейського рівня життя для народів із низьким рівнем добробуту. Ступінь задоволення соціальних і інших потреб: якість харчування, комфорт житла, безпека тощо падає, і це піднімає нагальне питання правосуддя і незадоволених соціальних потреб в багатьох частинах світу. У даній ситуації герменевтика, як теорія про передумови, можливості і особливості процесу розуміння пропонує конструктивний діалог, має допомогти впоратися із ситуацією, що склалася. Знову ж таки, діалог, спрямований на усунення несправедливості, є ключовим для вирішення багатьох проблем. Предметом герменевтики виступають феномени розуміння, які лежать в основі духовно-практичних сентенцій людини. Е. Гуссерль увів поняття «смыслопорождения», бо людина існує не стільки в об'єктивному світі, скільки в просторі історії і культури, в світі соціальних цінностей і особових сенсів [3]. Аби зрозуміти людину, необхідно зрозуміти умови її життя і її культуру, звичаї, думки, цілі, до яких вона прагне. Глибинні підстави її бажань і прагнень інтегровані у смислового полі соціально-історичних установок і цінностей конкретної культури. Такі явища, як фундаменталізм, винятковість, партикуляризм, тероризм народжуються у глибинних надрах культурно-історичних сенсів. Як правило, вони

викликають почуття страху і караються силовими репресіями. Герменевтика може допомогти віднайти глибинні підстави культури, які вислизують від рефлексії, інтерпретувати різні настрої і бажання, збудувати типології комунікативних зв'язків і стосунків і вступити у діалог із тими, хто готовий говорити, порозумітися і сформувати основу для спільної роботи у вирішенні світових проблем сучасності. Герменевтичний підхід Г. Гадамера руйнує бар'єри і вступає у діалог навіть з тими, з ким ніхто не хоче говорити [2]. Його апеляція до розуму і прагнення до досягнення компромісу, пошана до іншої сторони дає надію на вирішення багатьох проблем. Людина живе в світі надлишку інформації, складної концептуалізації, що вимагає пошуку як відповідної мови розуміння, так і становлення нової культури спілкування.

Постійна ескалація екологічної кризи і інших глобальних проблем нашої цивілізації ведуть до антропологічної катастрофи. Для того, щоб уникнути цього, необхідні нові орієнтири і стратегії розвитку людства. Головна проблема полягає в тому, як змінити такі негативні якості: неприборкане споживання, агресивність до ближніх, надмірно егоїстичні прагнення. Такі тенденції призводять до необмеженого споживання ресурсів і забруднення довкілля.

Нова культура спілкування відкриває дорогу до створення інформаційного суспільства, орієнтованого на гуманістичні принципи, спрямована на пошук компромісів і несилових прийомів вирішення проблем [11; 12]. Соціальні трансформації, викликані модернізацією і глобалізацією, привели до втрати сталих норм, цінностей, правил поведінки, за допомогою яких людина знаходить своє місце в суспільстві і в світі. Г. Гадамер прагне здолати однобічний гносеологізм, включивши у проблематику герменевтики питання світовідчуття, сенсу життя. Для нього процес розуміння Іншого виступає смислоформуванням, актом творчої інтерпретації.

Висновки. У людини постійно виникає потреба у виробленні власних підстав для здійснення вибору і проектування життєвої стратегії, і конструювання своєї ідентичності відбувається різними способами, серед яких важливе місце займає вибір товарів і послуг — споживання. Проте необмежене споживання призводить до кризових явищ у сучасному світі.

Системна і структурна трансформація соціуму; поява нових технологій і збільшення соціальної мобільності; конфлікт між зростаючими орієнтаціями людини, звичними цінностями і правовими імперативами; криза ідентичності, пов'язана з модернізацією і глобалізацією, — усі ці тенденції вимагають негайного рішення.

Сучасне суспільство переживає «переломний етап людської історії», при якому відбувається перетворення базисних сенсів універсальї культури.

Більшість філософів говорять про духовну деградацію, яка є наслідком духовно-ідеологічної кризи в суспільстві. Ідеологія споживання, що набула широкого поширення в сучасному суспільстві, призводить до духовного і фізичного знищення. Необхідно сформувати нову парадигму, яка стане неодмінною умовою оздоровлення сучасної світової ситуації, покаже умови виходу із загальної світоглядної кризи сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Battisti D. Historical warnings of future food insecurity with unprecedented seasonal heat / D. Battisti // *Science*. – 323 (5911): 240–4. DOI:10.1126/science.1164363. PMID 19131626), 2009.
2. Гадамер Г.-Г. Истина и метод : пер. с нем. / Г.-Г. Гадамер ; общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
3. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // *Вопр. философии*. – 1992. – № 7. – С. 136–176.
4. Генон Р. Кризис современного мира : пер. с фр. / Рене Генон. – М. : Эксмо, 2008. – 784 с.
5. Зомбарт В. Буржуа: Этюды по истории духовного развития современного экономического человека: Художественная промышленность и культура / В. Зомбарт. – М. : ТЕРРА : Кн. клуб, 2009. – 576 с.
6. Маркс К. Капитал. Послесловие ко второму изданию / К. Маркс // *Собр. соч.* – Изд. 2-е. – Т. 23. – С. 21.
7. Фромм Э. Здоровое общество. Догмат о Христе : [пер. с нем.] / Э. Фромм. – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – 571 с.
8. Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. – М. : Refl-book, 1994. – 368 с.
9. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
10. Кальницкий Е. А. Генезис информационно-коммуникативных технологий и их влияние на информационное общество / Е. А. Кальницкий // *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – № 1 (24). – С. 60–75.
11. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013.
12. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2010.
13. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / за ред. О. Г. Данильяна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2014. – 391 с.

МАТЕРИАЛЬНЫЕ ДОМИНАНТЫ В КОНТЕКСТЕ КРИЗИСА СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Кальницький Э. А.

Показано, что современное общество переживает переломный этап человеческой истории, при котором происходит преобразование базисных смыслов универсалий культуры. Идеология потребления, получившая широкое распространение в современном обществе, приводит к духовному и физическому уничтожению. Необходимо сформировать новую парадигму, которая станет неперенным условием оздоровления современной цивилизации.

Ключевые слова: моральные, духовные, материальные ценности, кризис современного общества, герменевтика.

MATERIAL DOMINANTS IN THE CONTEXT OF THE MODERN SOCIETY CRISIS

Kalnytskyi E. A.

In modern society continue to increase trends, associated with the actualization of the crisis, caused by the priority of material values. There is an uncontrollable desire for approval of their own benefit, material values, that take on social and cultural significance, form social motivation. Worsened crisis and threats in the XXI century mankind require reconsideration established priorities and concrete actions towards solving problems. This article proposes to understand the crisis of contemporary culture related to its financial dominance.

Author actualizes attention to the work of R. Guenon «The crisis of the modern world», where the philosopher indicates a turn from the traditional culture of the profane sacred nature to the modern culture that shaped the global society of consumption, entertainment and temptation. Cites the work of W. Sombart, which postulated the idea of contempt for consumerism, «haggling» for the purpose of the individual is self-sacrifice higher values.

In the context of the study concerns the subject of discussion is the concept of «alienation», which introduces and develops Marx E. Fromm, in terms of which the alienated man has lost touch with ourselves, and with all others. He sees himself as well as others, just as perceive things – with the help of the senses and common sense, but at the same time without a productive communication with itself and the outside world.

We investigate the views of the philosophers of the Frankfurt School of M. Horkheimer, Theodor Adorno, who argued that the industrial culture deprives people of their imagination, it delivers the goods, and the problem of people included only the consumption of the system that claims to be democratic, in fact authoritarian, for a few people dictate their ideas of freedom and a certain set that can provide us happiness.

We consider the U. Beka's «risk society», according to which problems and conflicts of distribution in the backward countries compounded the problems and conflicts that arise from the production, definition and distribution of risks arising in the course of scientific and technical activity, social positions and conflicts of society, «distributing wealth», sooner or later, in the process of continuous modernization start to overlap with the positions and conflicts of society.

The author focuses on the hermeneutic approach of Husserl and G. Gadamer, on the fact that in this situation hermeneutics as a theory about the prerequisites, features and options of the process of understanding, offering constructive dialogue can help to cope with the situation.

It is argued that the conclusion that a new culture of communication opens the way to a society, based on humanistic principles, aimed at finding a compromise and non-violent methods of problem solving; the ideology of consumption are pervasive in today's society, it leads to the spiritual and physical destruction, so you need to create a new paradigm, which will be a prerequisite for improvement of the situation of the modern world, will exit conditions from the general ideological crisis of modern society.

Key words: *moral, spiritual and material values, the crisis of modern society, hermeneutics.*

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

ЛЮДИНА В ПОШУКАХ ЦІННІСНИХ СМИСЛІВ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ПОСТСУЧАСНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню базової характеристики людини постсучасного культурного простору, аналізу її як суб'єкта творення та оновлення духовних цінностей. У статті розглядаються сучасні інтерпретації осмислення людського існування з точки зору пошуку ціннісних смислів у контексті культури ХХІ ст.

Ключові слова: людина, постсучасність, цінності, інформаційне суспільство, смисли життя, глобалізація.

Актуальність дослідження. Одна із найпоширеніших тем філософського аналізу проблем культури — осмислення специфіки сучасної соціокультурної ситуації в різних її ракурсах, в межах якого є абсолютно тривіальною констатація кризи сучасного духовного життя як людства в цілому, так і окремих спільнот, що не зменшує значущості питання. Аналіз останніх досліджень і публікацій вказує на те, що на сучасному етапі вчені визначають новий виток духовної кризи суспільства, ознакою якої є те, що увага людини спрямована не на усвідомлення ціннісних смислів свого буття, а на матеріальний добробут, соціальний статус, особистісні досягнення та їх практичний результат. Однак людина, яка не прагне досягнути сенс буття, визначити вищі цілі свого життя, з'ясувати своє місце у світі та міжособистісних стосунках, легко перетворюється на засіб маніпуляції іншими людьми. Отже, сьогодні є найважливішим питання осмислення самої людини як носія і творця ціннісних смислів у контексті культури постсучасності. Цінності надають сенсу не тільки реальній дійсності, а й постають як основа людського буття у світі. Актуальність цієї роботи зумовлена завданням сучасної філософії осмислити якісні модифікації людини постсучасності, виявити її базові характеристики, а також її ставлення до ціннісних основ життя в умовах розвитку інформаційного суспільства, яке трансформує особистісні та соціальні орієнтири людини.

Аналіз досліджень і публікацій. Осмислення проблеми цінностей міститься у працях відомих філософів ХХ ст.: західноєвропейських — засновника аксіологічного напрямку філософії Г. Лотце, представників неокантіанства Г. Ріккєрта та В. Віндельбанда, М. Шеллера, Г. Мюстенберга, М. Вебера; російських — Л. Столовича, М. Кагана, В. Ільїна та ін.; українських — С. Кримського, М. Поповича, В. Табачковського, Ф. Лазарева тощо.

Проблема сутнісних змін людської особистості в існуючій соціокультурній ситуації, визначення людини постсучасності розроблялась у працях Ф. Фукуяма, Ж. Бодрійяра, К. Хейлза, Дж. Хакслі, Н. Бострома, Е. Тоффлера, Й. Масуди та ін. До неї активно зверталися представники вітчизняної наукової думки В. Петрушенко, В. Петрушова, С. Куцепал, В. Лук'янець, Н. Лубенець, Н. Хамітова, В. Табачковський та ін. Проблема людини постсучасності є предметом досліджень таких представників трансгуманізму (сучасної філософської концепції, що вивчає наслідки використання людством досягнень науки і технології та їх впливи на розумові та фізичні можливості людини), як Д. Хакслі, Н. Востром, Р. Еттінгер, Ф. Фукуяма та ін.

Метою дослідження є виявлення та окреслення основних характеристик сучасного тлумачення людини в наявній соціокультурній ситуації та її перспектив щодо пошуку нових ціннісних смислів.

Виклад основного матеріалу. Протягом декількох століть людина вбачала головною метою своєї діяльності підкорення природи та перетворення світу. Нічим не обмежений оптимізм таких поривань призвів у ХХ ст. до ситуації, коли виробничі технології перевищили можливості культурних регуляторів, а людство перетворилося в силу, спроможну знищити себе та свою людяність. Зміна ціннісної парадигми детермінується такими чинниками, як інтеграція, технократизація, глобалізація, індивідуалізація сучасного світу. Означені фактори, у свою чергу, обумовлюють становлення нової соціокультурної ситуації, важливими рисами якої є переоцінка цінностей і поява нової ціннісної ієрархії.

Визначальною ознакою розвитку людства ХХІ ст. є об'єктивний процес наростаючої культурної глобалізації, який постає як принципово нове явище людської історії, а не продовження попередніх інтеграційних світових тенденцій. Культура сьогодні осмислюється як визначальний чинник глобалізації, а не як наслідок економічної інтеграції. Водночас неправильно сприймати культурну глобалізацію як встановлення культурної однорідності у світовому масштабі: культурні зіткнення і конфлікти — ознаки сучасного поліполярного світу. У загальному вигляді глобалізація не корисна, але й не шкідлива культурі, оскільки по суті є результатом компромісу культур.

Процес культурної глобалізації в постсучасних суспільствах призводить до того, що багато регіонів, що зазвичай характеризувалися культурною та етнічною гомогенністю, стають космополітичними, включають у свою структуру цілі райони, населені мігрантами з інших культур і етносів.

Окрім цього, межа ХХ–ХХІ ст. постає як час переосмислення сутності самої людини, її ціннісних орієнтирів, ціннісних смислів культури. Таке завдання потребує відповіді на питання, якими є характеристики людини постсучасності.

Умови індустріального суспільства ХХ ст. спричинили домінування соціальних інститутів над людиною. Техніка перетворилася не лише на чинник соціального поступу, а й у форму організації людського життя. Стандартизація життя і мислення набули невідомого для попередніх епох поширення. Індустріальне суспільство сформувало такі світоглядні настанови, в рамках яких природа і суспільство підлягають раціонально-утилітарному переупорядкуванню з метою удосконалення відповідно до цілей, які визначає людина, її розум. Переконана в абсолютній раціональності світу, людина почала вважати, що немає нічого такого, чим не можна було б оволодіти за допомогою «розрахунку». Якщо природа перетворювалась за допомогою техніки, то суспільство — за допомогою тотальної інституалізації, втіленням якої є бюрократія. Як наслідок, людина опинилася у залежності від техніки та бюрократичних установ.

Розвиток індустріального суспільства як процес повільно зростаючого розриву між людиною, суспільством і природою в останній третині ХХ ст. завершився зародженням нового явища, яке отримало назву постіндустріального або інформаційного суспільства, що спричинило загрозу перетворення людини у засіб інформаційних технологій.

Сьогодні інформація стала найважливішим засобом управління духовним життям людини, універсальним засобом впливу на її поведінку. Ставлення до інформації стало мірою особистісної культури людини, вираженням її життєвої позиції і критерієм моральності. Інформатизація життя значно ускладнила світ: людина стала абсолютно відкритою для інформації про події у світі, країні, в природі і космосі, родині та трудовому колективі. Все це проходить крізь призму власного «Я», викликає розмаїття думок та напруження емоційного життя.

Інтенсифікація інтелектуального розвитку — ще одна важлива риса сучасної людини. Інформація раніше служила орієнтації людини у світі, нині вона як самостійна система має власні тенденції розвитку. Уміння спілкуватися з інформаційним простором постає як умова ефективного самопізнання і самоствердження людини. Інформація трансформувалася на універсальний засіб впливу на світ, а своєрідний інформаційний вибух обумовив темпи змін самої людини.

Гіпертрофія споживання кардинально повернула і ставлення до самої людини, у ній тепер цінуються перш за все не людяність, а функціональність. Мислителі ХХ ст. неодноразово наголошували на тому, що відбувається процес становлення нової людини:

– Х. Ортега-і-Гассет говорив про панування в суспільстві «масової людини»;

- Р. Гвардіні наголошував на незбігу цілей та результатів людської діяльності, визначав «некультурну культуру»;
- М. Бердяєв відзначав трагічну особливість сучасності у перевазі цивілізації над культурою і в утраті сенсу людського існування;
- Е. Фромм звертав увагу на втрату людиною свободи і перетворення її на гвинтик колосальної організаційної машини.

Отже, постсучасність породила безсилу та самотню людину, що постає як елемент складної системи зі стереотипізованими свідомістю, поведінкою, потребами тощо. Надмірна спеціалізація життя обмежує духовний і інтелектуальний рівень людини, чим пояснюється тяжіння до емпіричного, принципово атеоретичного знання.

Людина в контексті культури постсучасності отримала потужні науково-технічні можливості та водночас перетворилася в незрілу істоту в моральному сенсі. Ігнорування моральних норм і принципів виливається у дегуманізацію соціуму, наслідком чого є формування агресивно-споживацької особистості. Сьогодні реально постала загроза перетворення людини на егоїстичну, індіферентну, знеохочену, нечутливу до проблем інших істоту, яка не готова жити моральними зусиллями, а іноді не усвідомлює необхідності морального вдосконалення. Як наслідок «людина-маса» стає інертною в діях і думках, живе ілюзією вибору, не визнає ніяких авторитетів, зокрема авторитету моралі. Сутнісними її характеристиками є орієнтація на споживання, стандартизованість, егоїстичність, посередність, агресивність, примітивність мислення, інтелектуальне зубожіння. Усе це разом робить її керованою, перетворює в об'єкт маніпулювання. «Людина-маса» творить навколо себе масову культуру: стандартизовану, спрямовану на формування «усередненої» людини із домінуванням споживацьких настроїв, орієнтовану на міфологізацію життя та на розважальність. Мислителі ХХ ст. по-різному оцінювали це явище: одні вважали масову культуру засобом поширення здобутків світової культури і спілкування людей (Т. Парсонс, Л. Уайт), інші — соціальним злом, що призводить до відчуження від культурних цінностей (О. Шпенглер, М. Бердяєв, Е. Фромм).

Формально масова культура безмежна, пронизує весь культурний простір і буквально керує людиною, позбавляючи її можливості вибору та нав'язуючи стандартні зразки та потребу їх використання. Основна функція масової культури полягає в тому, щоб регулювати поведінку людей, уніфікувати їх духовне життя, інтелектуальний та емоційний світ. Масова культура пов'язана з комерцією та бізнесом, що віддзеркалюється у поняттях «комерційна культура», «індустрія розваг». Оскільки її завданням переважно стає релаксація і розвага, то головними ознаками є простота, яка межує з примітивністю, і націленість на формування «щасливої свідомості». Часто

твори масової культури апелюють до людських інстинктів. Вони створюються не одним автором, а колективом, їх мета — задоволення потреб споживача. Масова культура, виправдовуючи порівняння з виробничим процесом, принципово вдається до тиражування всіма засобами масової інформації і комунікації, тому масовою культурою можуть стати твори «високої культури». В умовах втрати власного «Я» виникає потреба в культурно-поведінкових стереотипах, які поширюються через засоби масової комунікації. Стереотипний характер зразків масової культури, експлуатація тематики, зрозумілої й актуальної для більшості людей, її гнучкість та всепроникність зробили масову культуру доступною всьому населенню глобалізуючого світу. Прагнення максимально швидко реагувати на культурні зміни, на швидкоплинні потреби й запити перетворило масову культуру у «поводаря» сучасної людини в мінливому світі. Використання новітніх наукових технологій забезпечило домінування масової культури. Комп'ютери, домашні кінотеатри та інше поступово стають повноцінними складовими життя сучасної людини, часто замінюють їй більшість сфер життєдіяльності, дозволяють «не виходячи з дому» задовольняти практично всі свої потреби і реалізовувати комунікативні наміри. Таке напіввіртуальне існування перетворюється на норму життя.

Людина в культурі постсучасності не зберігає свою індивідуальність, не відчуває потреби духовного самовираження, вона вимушена бути як всі. Колектив набуває безумовної значущості: колективні ідеї та настанови сприймаються окремою людиною як свої; людина перестала мислити і діяти самостійно, легко сприймаючи ті форми і способи існування, які нав'язуються їй ззовні. Високий рівень матеріального виробництва, легка співпраця в колективі спонукають до конформізму.

Саме надмірність конформізму обумовлює формування нездатності або небажання особи виробляти індивідуальну життєву позицію, власні погляди, оцінки, ціннісні орієнтири. Така людина вже не здатна до самостійності в діях, вона з готовністю наслідує поширені у суспільстві цінності, потреби, смаки, тобто майже розчиняється у соціумі. Визначальним чинником дій для неї стають не вищі цінності, а прагматичний інтерес, розрахунок, користь. У таких умовах людина постає не як активний і самостійний творець культури, а як споживач її готових зразків.

Водночас індивід не втрачає прагнення будь-яким способом підкреслити власну унікальність, неповторність. Відсутність високого рівня особистісної форми культури сьогодні призводить до того, що свою неповторність людина стверджує виключно через зовнішні прояви (зовнішність, одяг, манери поведінки тощо), що є приховуванням бідності внутрішнього світу, а головне, позбавляє індивіда можливості не тільки творити нові духовні цінності,

а й розпредмечувати багатства культури, які накопичені людством. Це призвело до втрати людиною своєї самостійності та перетворення її на складову соціального механізму.

Теоретики «масового суспільства» стверджують, що воно сприяє уніфікації та знеособленню людських потреб. Масове виробництво та масове споживання призвело не тільки до уніфікованих споживацьких стандартів, а й до змагання у сфері споживання, що стало ще однією знаковою тенденцією постсучасності. Більш глибокий аналіз такої уніфікації і стандартизації потреб демонструє наочний процес розмивання групових стандартів споживання й мотивацій, які в минулому символізували і закріплювали соціальну ідентичність особистості.

У той же час необхідно відмітити паралельну тенденцію XXI ст. — суттєві зміни соціальних зв'язків та соціальної структури суспільства: класи, страти, прошарки, професійні групи та ін. переформатовують свій внутрішній склад та «кордони», а також відбувається перегляд їх групових інтересів у зв'язку із динамізмом сучасного життя. Сама особистість втрачає тісний зв'язок із якоюсь конкретною соціальною групою. Можна відмітити наявність нового етапу індивідуалізації суспільного життя. Це зумовлено різними причинами: по-перше, різке зростання темпів соціальних змін (для сучасної людини є нормою швидкий перехід із однієї соціальної групи до іншої), що ускладнює процес ідентифікації людини з конкретною групою; по-друге, інтернаціоналізація, стандартизація, масовізація, спрощеність життя ускладнюють процес оформлення субкультур, їх чітке окреслення та наповнюваність.

Проблеми індивідуалізації, соціальної ідентифікації переносяться на буття етнічних груп, тобто можна сказати, що ознакою часу є також проблема національно-етнічної ідентичності. Безумовно, національно-етнічне значно міцніше укорінюється у свідомості, ніж соціальне, оскільки спирається на такі базові елементи, як спільна мова, історична пам'ять, міфи, символи, традиції, які закарбовані на підсвідомому рівні, отже, є більш незалежними від актуального досвіду. Проте питання інтернаціоналізації та індивідуалізації стосуються й національно-етнічних груп, хоча вони значно ефективніше протистоять «розмиванню», ніж соціальні групи. Посилення національних рухів, активізація фундаменталістських течій та подібних явищ є відбиттям ускладнення проблеми національної ідентичності в сучасному світі. Можна припустити, що злет національних почуттів, посилення етнічного «я» є спробою компенсувати втрату соціальної ідентичності, що створюється через дестабілізацію соціального середовища.

У межах традиційної культури існував визначений набір цінностей та потреб, які давали відповідь людині на ключове питання «хто я є?». У су-

часному мінливому та динамічному світі така визначеність відсутня, минулий досвід не дає чітких орієнтирів, і людина вимушена сама шукати відповіді. Окремі індивіди (як і групи) не завжди здатні адекватно реагувати на зміни, знаходити відповіді на нагальні питання щодо цінностей життя. Таким чином, за поверховою стандартизацією і масовізацією приховується значно розширене поле вільного самовизначення людини. Вибір цінностей і потреб є вкрай складним, що посилюється негативними ознаками сучасного життя: безробіттям, наркоманією, невмотивованою злочинністю, вседозволеністю, агресивністю, байдужістю тощо. За таких обставин розгублена людина ще більше намагається самовизначитись та реалізувати власне неповторне «я». Так постає питання пошуку ціннісних смислів: людина визначає, з'ясовує цінності й цілі, види діяльності, які наповнюють або визначають сенс життя. Відсутність чітко визначеної системи цінностей вимагає від людини самостійного пошуку смислів життя, але цей шлях досить хитливий, втім, він дає (завдяки сумнівам і помилкам) безцінний досвід, оскільки самостійно здобуте знання є більш тривким, ніж те, що отримується у вигляді готових аксіом. Наслідком цього є поява нової самостійності людського мислення, яка формується на основі критичного ставлення до дійсності. Як відповідь на стандартизацію з'являється певний критицизм суспільного мислення, що тепер (на відміну від попередніх часів) перестає бути привілеєм інтелектуальної еліти і стає рисою масової свідомості. Проте це не означає, що переважна більшість людей набувають таких рис — стають самостійно мислячими особистостями і здатні виробляти власний світогляд. Така інтелектуальна самостійність виявляється здебільшого у негативній формі: у недовірі до компетентності суспільних і політичних інститутів, до офіційно функціонуючої інформації.

Отже, ознакою сучасності постає перехід до якісно нового стану суспільства, яке характеризується поширенням і прискоренням глобальних процесів в усіх сферах людської діяльності, швидким зростанням ролі інформаційних процесів. Таке суспільство переживає девальвацію моральних цінностей, що загрожує шляхом до хаосу. Однак залишається сподіватися, що людина знайде в собі сили і здійснить оновлення системи цінностей суспільства, сформує нові позитивні тенденції морального життя глобального світу на основі переосмислення надбань минулого.

Найбільш значним, за своїми наслідками, є вплив глобалізації на систему духовно-моральних цінностей людини — цінностей, що пов'язані зі смыслом буття, розкривають його сенс, максимально повно відбивають особистісний вимір людини. Поширеною сьогодні є теза про протистояння двох систем цінностей — системи, що має витоки у традиційному суспільстві, і системи, що побудована навколо ліберальних та демократичних орієнтацій.

Проте означені системи є рівною мірою актуальними для сучасності, досвід якої переконливо демонструє органічне входження традиційних структур в оновлене сьогодення.

Висновки. Реальна ситуація становлення ціннісних смислів сучасного світу людини досить складна: формування прийнятної для всіх системи цінностей, що сприятиме духовному оновленню людини, триває. Ознакою часу є, швидше, ціннісна прострація, ціннісно-орієнтаційна розгубленість людини, що спричинює пасивність життєвої позиції, апатію і соціальну фрустрацію. На наш погляд, виходом із такої ситуації може бути утворення універсальної системи духовно-моральних, смисложиттєвих цінностей. Заперечення можливості та необхідності цього лунають як на теоретичному, так і на практичному рівні, відстоюючи плюралістичну позицію. Проте реальність переконливо демонструє, що плюралізм у ціннісних орієнтаціях перетворюється в ціннісну анархію. Як результат ми маємо відсутність моральних засад в усіх сферах людської діяльності, масове маніпулювання суспільною та особистісною свідомістю, духовно-моральну дезорієнтацію і навіть зубожіння особистості.

До характерних ознак системи цінностей культури постсучасності можна віднести такі:

- трансформація статусу традиційних цінностей: послаблюються колективістські начала; креативність підмінюється працелюбністю; космополітизм доповнюється місцевим патріотизмом; громадський патріотизм замінюється національним;

- змінюється змістовне наповнення цінностей: свобода як автономія особистості перетворюється у свободу вибору самої системи моральності; автономна особистість індивіда з усталеними моральними переконаннями замінюється індивідом із гнучкою ідентичністю; змінюються пріоритети в системі матеріальних та духовних цінностей;

- у контексті культури постсучасності провідне місце посідає толерантність як єднальний фактор моральності.

Фактом культурної глобалізації є безпрецедентний за глибиною і масштабом обмін локальними (національними) моральними цінностями, ідеалами, нормами, що по суті означає можливість створення універсальної моралі, універсальної системи моральних цінностей.

Загальна ціннісна орієнтація постсучасності іноді характеризується як постутилітаризм. Хоча традиційні норми і принципи продовжують своє функціонування в новому ціннісному контексті. Зокрема, колективізм і індивідуалізм: традиційний колективізм забезпечувався існуванням великих соціальних груп, приналежність до яких була органічною для індивіда. На сучасному етапі індивід не належить, а зараховує себе до безлічі локальних

спільнот, тобто ця причетність до них — індивідуально обрана. У свою чергу, принцип індивідуалізму, що базувався на автономії особистості, також зазнав змістовних змін. Новий виток індивідуалізму і самостійності призвів до самотності людини, яку вона намагається подолати через соціальну самовизначеність, співпричетність до якоїсь соціальної групи. Автономного індивіда замінив модульний індивід із мінливою ідентичністю: його індивідуалізм виражається не стільки в індивідуальній діяльності, скільки в індивідуальності споживання, а також в індивідуальності способу життя. Індивідуаліст-конформіст не протиставляє себе суспільству, а самовиражається всередині наявного соціального порядку і зацікавлений у його підтримці. Людина постсучасності заглиблена у свій внутрішній світ; вона живе сьогоднішнім і характеризується неперспективністю світобачення та світовідчуття.

Відповідним чином змінився сенс такої фундаментальної моральної цінності, як свобода. Свобода автономного індивіда попереднього періоду спиралася на його гарантовані економічні та політичні права. У сучасному світі ідеал свободи заснований на множинності, це свобода споживання нескінченного різноманіття культури.

Працьовитість і професіоналізм як людські чесноти рівною мірою піддаються трансформації в постіндустріальному суспільстві. Праця продовжує вважатися фундаментальним вираженням людської гідності. Втім праця, як і професійний працівник в умовах гнучкої зайнятості та мобільності робочої сили стають зайвими. Людина все більше перетворюється із професіонала на новатора, для якого головним є не творення продукту, а особистісна самореалізація. При цьому виникає чіткий розподіл між поняттями «творчість» і «креатив». У класичній культурі творчість мислилась як універсальна властивість та цінність людини. Креативність є породженням культури постсучасності і на відміну від творчості (що є творенням нової сутності) часто задовольняється виробництвом симулякрів, коли досить виявити чергову «відмінність», щоб стати автором якоїсь «новизни». Результатом креативу не обов'язково є самобутній твір, ним може бути копіяція, колаж тощо. Саме тому «креативник» у сучасному суспільстві протиставляє себе «професіоналу».

Ствердження можливості, прийнятності універсальних моральних цінностей виключає абсолютну уніфікацію людського буття. Визнання переваги загальнолюдських, універсальних духовно-моральних цінностей над локальними не заперечує ціннісної різноманітності. Універсалізація системи цінностей вимагає і зобов'язує поважати різноманітність конкретних проявів духовності, сприяти розвитку різних культур. Водночас критерієм

локально-спільнотних систем цінностей постає саме універсалізація, здатність окремої культури вбирати загальнолюдські духовні начала.

Людина в пошуках смислів життя в контексті культури постсучасності постає суперечливою, амбівалентною. Кардинальні трансформації в суспільстві, зрушення у стосунках «людина — соціум» призвели до переоцінки значимості більшості фундаментальних цінностей. Людина постсучасності втратила ціннісні критерії життя та діяльності, правильності чи неправильності особистісних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бауман З. Индивидуализированное общество : пер. с англ. / З. Бауман. – М., 2002.
2. Бердяев Н. О назначении человека / Н. Бердяев. – М., 2006.
3. Гвардини Р. Конец Нового времени / Р. Гвардини // Вопр. философии. – 1990. – №4.
4. Бубер М. Проблема человека : пер с нем. / М. Бубер. – М., 1993.
5. Зыкова А. Б. Учение о человеке в философии Х. Ортега-и-Гассета / А. Б. Зыкова. – М., 1978.
6. Киселев Г. С. Человек, культура, цивилизация на пороге XXI века / Г. С. Киселев. – М., 1999.
7. Крымский С. Б. Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии / С. Б. Крымский // Філософ. думка. – 1996. – №3–4. – С. 102–116.
8. Ручка А. О. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності / А. О. Ручка // Смысловая морфология социуму / за ред. Н. Костенко. – К., 2012. – С. 91–123.
9. Тульчинский Г. Л. Новая антропология: личность в перспективе постчеловечности / Г. Л. Тульчинский // Вопр. философии. – 2009. – №4. – С. 41–56.
10. Салихов Г. Г. Человек, общество и проблемы глобализации / Г. Г. Салихов // Социально-гуманитарные знания. – 2008. – №9.
11. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. – М., 1990.

ЧЕЛОВЕК В ПОИСКАХ ЦЕННОСТНЫХ СМЫСЛОВ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ ПОСТСОВРЕМЕННОСТИ

Стасевская О. А.

Статья посвящена исследованию базовых характеристик человека культурного пространства постсовременности, анализа его как субъекта создания и обновления духовных ценностей. В статье рассматриваются современные интерпретации осмысления человеческого существования с точки зрения поиска ценностных смыслов в контексте культуры XXI в.

Ключевые слова: человек, постсовременность, ценности, информационное общество, смысл жизни, глобализация.

MAN IN SEARCH OF MEANING VALUE IN THE CONTEXT OF THE CULTURE OF THE POSTMODERNITY

Stasevska O. A.

Analysis of recent publications indicates that at present scientists identify new round of spiritual crisis of society, a sign of which is that the person's attention is not aimed at the realization of value meanings of their existence, and the material well-being, social status, personal achievements and their practical results. So, today is the most important question of understanding the person as a carrier of meaning and value creator in the context of the culture of postmodernity. The urgency of this task is conditioned by modern philosophy to understand the qualitative modification human postmodernity, identify its basic characteristics and its relation to the value foundations of life in the development of the Information Society, which transforms social orientations person.

The real situation becoming valuable human meanings of the modern world is quite complicated: the formation of a system acceptable to all values that promote human spiritual renewal continues. Signs of the times are rather values prostration, value-orientation confusion of man that causes passivity life position, social apathy and frustration. The denial of this possibility and necessity heard both theoretical and practical level, defending pluralist position. However, reality clearly shows that pluralism of value orientations values converted into anarchy. As a result we have a lack of moral principles in all areas of human activity, mass manipulation of public consciousness and personal, moral impoverishment of disorientation and even personality.

The total value orientation postmodernity sometimes described as postutilitarianism. Although the traditional rules and principles will continue to function in the new context of values. At the present stage does not belong to the individual, and considers himself to many local communities, that this involvement with them – individually selected. Autonomous individual replaced with a flexible modular individual identity. His individualism is expressed not only in individual activities, but in individual consumption as well as to individual lifestyles. The individualist-conformist does not oppose themselves to the society within the existing social order and is interested in its support. Man postmodernity deepened in his inner world; she lives present and characterized absence of perspective outlook and attitude.

Man in search of meaning of life in the context of the culture of postmodernity appears contradictory, ambivalent. The dramatic transformation in society, changes in the relationship «man – society» led to a reassessment of the significance of most fundamental values. Man postmodernity lost value criteria of life and work, the correctness or incorrectness of personal values.

Key words: *man, postmodernity, values, information society, the meaning of life, globalization.*

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ЗМІНИ У РОЗУМІННІ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ

Здійснюється аналіз механізму формування успіху особистості в період перебудови. Показано, що в цей час відбувається злам усіх попередніх цінностей, фреймів життєдіяльності та повсякденних практик людей. В умовах відсутності єдиного суб'єкта фреймування хаотично функціонують біполярні, незрозумілі фрейми соціальної взаємодії. Фрейм успіху стає нечітким, «розмитим», однак все ще залишається колективістським. Доведено, що за даних умов фреймування відбувається по Гофману: старі радянські фрейми і алгоритми соціальних практик люди «підганяють» під нові соціальні ситуації, щоб пояснити самим собі, «що тут відбувається».

Ключові слова: *суспільство, культура, цінності, фрейми, успіх.*

Постановка проблеми. Історичному періоду з другої половини 80-х до початку 90-х рр. минулого століття, коли в СРСР відбувалася так звана «перебудова» та пов'язані з нею масштабні соціальні перетворення, присвячено багато наукових досліджень. Однак цей нетривалий час, надзвичайно насичений подіями, наслідки яких ми відчуваємо ще сьогодні, вимагає додаткових і всебічних наукових досліджень. Особливо це стосується аналізу повсякденних практик громадян, зміни їх ціннісних пріоритетів та фреймів життєвого успіху. Проведення такого аналізу допоможе не тільки краще зрозуміти сутність попередніх реформ, а й знайти ті соціальні та особистісні механізми, що будуть сприяти становленню самостійності й спрямованості людини на досягнення життєвого успіху в умовах сучасних соціальних трансформацій в Україні.

Аналіз наукових джерел і публікацій. В умовах глобалізованого, інформаційного суспільства, коли динамічний розвиток країни значною мірою залежить від досягнень кожної людини, науковці приділяють значну увагу розгляду такого соціального феномену, як життєвий успіх особистості [1–6]. У той же час, на наш погляд, недостатньо вивченим залишається питання становлення нових повсякденних практик людини в період перебудови. Так, досить детально обговорюючи політичні та економічні аспекти проведених реформ, вчені значно менше уваги приділяють трансформації ціннісних пріоритетів особистості в процесі досягнення життєвого успіху. У зв'язку із цим **метою** даної статті є аналіз змін у розумінні життєвого успіху осо-

бистості в період перебудови, а також механізмів фреймування свідомості громадян.

Виклад основного матеріалу. Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. громадяни СРСР вже чекали змін, бо зневірилися у перемозі комунізму не тільки у всесвітньому масштабі, а й в окремо взятій країні. У квітні 1985 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому Михайло Горбачов оголосив план реформ, спрямованих на прискорення соціально-економічного розвитку країни, і на якому вперше прозвучало слово «перебудова». Новий курс партії передбачав значні економічні та соціально-політичні перетворення. Планувалося побудувати «демократичний соціалізм», в якому мали поєднатися ринок із централізованим плануванням, а політична толерантність — із керівною роллю КПРС [7]. Вважали, що всі ці зміни приведуть до формування нового, ефективного стану соціалістичної держави.

Що стосується проведених у цей період політичних реформ, то вони здивували всіх без винятку — як громадян СРСР, так і світову спільноту. Зовнішня політика країни тепер базувалася на концепції «нового мислення», згідно з якою визнавалася необхідність деідеологізації міжнародних відносин та відмови від нарощування військово-промислового комплексу як засобу вирішення існуючих суперечностей. У середині країни перебудова забезпечила вихід суспільства з тоталітаризму, покінчивши з монополією однієї партії та ідеології. Проголошуються такі невластиві для СРСР політичні права і свободи, як свобода зібрань, мітингів і демонстрацій, свобода совісті, плюралізм у політиці.

Втім існували і негативні моменти політичних змін у суспільстві, що відобразилися на свідомості та повсякденних практиках людей. Реформування держави проходило під гаслами: «Гласність», «Прискорення», «Перебудова», «Нове мислення», що являли собою не дуже зрозумілі для пересічних громадян фрейми. Крім того, складність у реалізації проголошених програм, наприклад «гласності», мали й інші, глибинні ментальні особливості радянського народу. В умовах традиційного суспільства та царизму люди взагалі не знали такої категорії, як гласність. Потім інституційна і культурна система радянського суспільства формується під патронатом Сталіна та ЦК КПРС. У свою чергу, Хрущов робить спробу дистанціюватися від сталінізму, однак це не привело до відкритої і широкої дискусії про недоліки в розвитку держави. Проблеми попередньої епохи були зведені тільки до звинувачення Сталіна та його найближчого оточення у скоєних злочиннях, а на обговорення реальних недоліків у розвитку промисловості, сільського господарства та соціальної сфери, як і раніше, було накладене табу. Горбачовська ж перебудова проголошувала докорінні зміни в історії Радянського Союзу: введення гласності означало, що стало можливим обговорювати будь-які політичні та соціальні про-

блеми. Марку Ківінен доходить висновку, що «коли Горбачов заявив про те, що ми до себе ставимося більш критично, ніж будь-які зовнішні критики, він тим самим унеможливив традиційну політику демонізації. Вперше стало можливим відкрите обговорення хаосу і застою, що панували в радянському суспільстві» [8, р. 18]. Але в реальності вся гласність знову зводилася до критики Сталінських репресій, а як людям жити далі і як буде розвиватися суспільство, ніхто не пояснював. Крім того, значна кількість табу та десятиліттями вихований страх виявилися настільки сильними і глибоко вкоріненими фреймами суспільної свідомості, що відкрито критикувати своє начальство, а тим більше представників партії чи уряду, звичайним людям було вкрай важко. Тому в умовах різкої відмови від ідеології комунізму та відсутності єдиного суб'єкта фреймування, який зміг би чітко пояснити людям, «що тут відбувається» (Гофман), а також непідготовленості самих еліт до проголошених змін, розпочаті реформи принесли неочікувані результати. Наприклад, гласність призвела до підриву довіри до комуністичної партії та ідеології в умовах, коли нові соціально-політичні ідеї, зрозумілі для широкого загалу, сформовані не були. Тому в політичній культурі громадян у цей час хаотично поєднуються як фрейми, сформовані за часів СРСР, такі, як підданські відносини до будь-якого центру реальної влади, схильність більше розраховувати на зовнішню допомогу, ніж на власні сили, так і ідеї про свободу та демократію. Це надавало політичній свідомості людей певної біполярності: вони одночасно вимагали розширення всіх політичних прав і свобод, але й не заперечували проти відновлення жорсткої влади, яка зможе навести лад у країні.

Крім того, процеси, що відбувалися в СРСР, називалися «перебудовою», але в реальності були орієнтовані на повний злам і кардинальну зміну фреймів попередньої епохи: від розпливчастих, колективістських цілей більшовизму людині слід було переорієнтуватися на самостійне вирішення своїх проблем та досягнення індивідуального успіху. Тому можна констатувати, що політична культура людей у період перебудови ще не була цілісною, бо більшість її елементів мали хаотично поєднані фрейми радянських та нових соціальних практик. За інерцією фрейми радянської політичної культури та колективізм, як її ядро, залишаються домінуючими у суспільній свідомості й детермінують практики досягнення життєвого успіху.

Важливою складовою змін у суспільній свідомості в період перебудови стали структурні перетворення в економічній сфері, основними з яких були зміни у формах власності на засоби виробництва, що привели до формування нових класів і соціальних груп, нових цінностей, моралі, повсякденних практик людей та критеріїв успішності. Але, на жаль, прагнення прискорити розвиток соціалістичної економіки в період реформ не підкріплювалося

чітким планом втілення цієї політики в життя. Новаторські починання не доводилися до кінця, а окремі правильні й сміливі рішення не реалізовували через застосування старих підходів до розв'язання проблем і тому не принесли очікуваних результатів. Як зауважує Девід Лейн, «наміри керівництва суперечили життєвим реаліям, що вже змінилися. Перебудова не могла дати відчутного результату без глибоких якісних зрушень у системі виробничих відносин, без розвитку особистої ініціативи та самостійності людей, докорінних змін економіки на ринкових засадах» [9, с. 8].

Єдиною помітною дією у цьому напрямі був Закон «Про індивідуальну трудову діяльність», що передбачав активізацію «людського фактору». В результаті в СРСР виникає кооперативна торгівля. Тисячі втомлених від копійчаної роботи інженерів, науковців, журналістів і робітників почали відкривати власні підприємства. Можливість проявити себе та заробити великі гроші просто захоплювала уяву. І хоча в країні важко було дістати будь-які товари, торгувати почали всім: від цвяхів і мила до одягу і меблів. Однак найчастіше у комерційних магазинах продавали перекуплені у державних підприємств товари, тому ринкова економіка, що почала формуватися, значною мірою мала спекулятивний характер.

Спочатку економічні реформи громадяни сприйняли з ентузіазмом, вважаючи, що саме вони вийдуть переможцями у боротьбі із ринком. У той же час, як зауважує Йоганн Арнасон, «досить швидко з'ясувалося, що проявляти економічну самостійність та ініціативність радянським людям було вкрай важко» [10, р. 83]. Вони не готові були до економічного ризику ні морально, ні матеріально, бо більшість громадян ледь зводили кінці з кінцями і знайти гроші для відкриття власної справи могли не всі. Не завжди готові були люди і змінити свій соціальний статус (інженера, вчителя, робітника) на статус «торгаша», який і під час перебудови значною повагою не користувався, а іноді навіть викликав презирство. Тому в суспільній свідомості в період перебудови одночасно існують різні фрейми, в яких неімовірним чином поєднуються заздрість до «ситого» життя перших кооператорів, презирство до їх «малинових піджаків», повага до офіційної праці на державних підприємствах та небажання і далі вести злиденне життя.

Очевидно, що в цих умовах деформується та розмивається і фрейм життєвого успіху, бо одну й ту саму людину можна було вважати успішною за те, що вона стала інженером чи вчителем, а одночасно жаліти, бо заняття даними професіями у змінених умовах не дозволяло навіть прогнати родину. Складність адаптації людей до ринкових відносин не в останню чергу полягала і в тому, що радянська ідеологія десятиліттями виховувала у громадян фрейми, що значною мірою базувалася на негативному ставленні до підприємців та власників засобів виробництва, яких інакше, як екс-

плуататорами, ніхто не називав. Але за горбачовської перебудови раптом було оголошено, що приватною власністю володіти можна і навіть навпаки — заняття підприємництвом, заробляння грошей стало заохочуватися. Люди були розгублені, адже все їх життя пройшло в боротьбі із світовим імперіалізмом, а тепер виявилось, що «людина праці» — це попросту невдаха, яка важко працює за копійки.

Ускладнювало ситуацію те, що вже до середини 1980-х рр. Радянський Союз вступив у глибоку соціальну кризу. Н. Верт доводить, що «за основними показниками якості та рівня життя: її тривалості, смертності, в тому числі дитячої, забезпечення населення товарами і послугами, за реальними доходами на душу населення СРСР виявився далеко позаду не тільки розвинених капіталістичних країн, а й багатьох країн світу взагалі. Все це призвело до соціальної апатії в суспільстві» [11, с. 334].

У процесі ринкових реформ розпочався відхід від принципу гарантованої зайнятості, визнавалася можливість існування безробіття. Зміни вдарили по найважливіших аспектах життя людей. Так, економічні труднощі у розвитку держави відбилися на сфері споживання. Із магазинів почали зникати навіть ті товари, які були доступними в умовах дефіциту у попередні роки. Криза стала настільки відчутною, що виникла необхідність вводити талони на товари першої потреби. Характерною рисою перехідного періоду було зниження реальних прибутків населення, причому кілька разів це зниження відбувалося раптово, у результаті різких інфляційних стрибків.

В умовах відділення статусів від системи винагород, незавершеності процесу присвоєння власності відбувається розпад попередньої системи фреймів, цінностей та ідентичностей, що ускладнювало як формування нових фреймів успіху людини, так і його досягнення, бо утворювався значний розрив між уявною та реальною належністю особистості до певної соціальної групи. Тому поведінка громадян, які намагалися в умовах невідзначеного соціального середовища досягти життєвого успіху, зумовлюється домінуванням хаотичних, ситуативних, а то й просто випадкових чинників формування життєвих цілей. Люди відчували себе розгубленими і очікували, коли влада нарешті наведе лад не тільки у країні, а й у їх житті.

Як наслідок — процес соціалізації особистості набуває драматичного характеру. Насамперед це відбувалося тому, що старі фрейми життєвого успіху людини, які безпосередньо пов'язані із статусом особистості, тепер заперечувалися, а нові ще не утвердилися в суспільній свідомості. Кризові явища у політичній та економічній системах значно ускладнюють процеси соціальної адаптації громадян, не кажучи вже про активність, спрямовану на самореалізацію. Аномія, що детермінується кризою ціннісно-нормативної системи суспільства, різко знижує роль радянських фреймів як норм-

зразків соціальних практик. У громадській та індивідуальній свідомості настає хаос, пов'язаний з оцінкою життєвих досягнень людини.

Реформи у сфері культури також були хаотичними та неоднозначними. З одного боку, «залізна завіса», що відокремлювала СРСР від зовнішнього світу, зникла, як і жорсткі ідеологічні фільтри, що контролювали інформаційний простір, штучно насаджуючи людям фрейми комуністичної ідеології. Але, з другого боку, за умов відсутності у громадян культурного імунітету та наявності в суспільстві нових, чітких і зрозумілих фреймів, що відповідали зміненій реальності, цю нішу швидко заповнила масова західна культура. Не в останню чергу цьому сприяло і різке скорочення фінансування закладів освіти, науки та культури. «У складному становищі опинилися бібліотеки і музеї, фінансування яких практично припинилося», пише Б. Дубін [12, с. 95]. На фоні поглиблення економічної та соціальної кризи про розвиток сфери культури годі було й мріяти.

На зміну соціалістичному принципу доступності мистецтва і культури приходять їх комерціалізація. Зважаючи на те, що реальні прибутки людей знижуються у декілька разів, витратити гроші на відвідування театрів, музеїв та концертів їм стає досить складно. Посилюється соціальна нерівність і у здобутті вищої освіти. У суспільстві виникає розгалужена мережа комерційних навчальних закладів (шкіл, ліцеїв, університетів), навчання в яких може собі дозволити тільки незначний прошарок громадян. У суспільстві створюються певні зони соціально-культурної напруженості, що породжують мораль і психологію зверхності тих, хто зумів пристосуватися до нових економічних умов, та приниженості більшості громадян, які швидко стали бідними. Культура, як і все суспільство, починає соціально розшаровуватися. Більшість громадян не були здатні переосмислити нові соціальні реалії і тому «підганяли» старі радянські фрейми і алгоритми соціальних практик, у тому числі й життєвого успіху, під нові соціально-політичні та економічні ситуації.

Серед позитивних моментів можна відзначити те, що весь розвиток культури в період перебудови проходить під гаслом її деідеологізації. Обговорення цієї проблеми широкою громадськістю мало значний суспільний резонанс, сприяло утвердженню погляду на культуру як на самостійний соціальний феномен. Можливість існування різних за своїм спрямуванням течій та напрямів повинна була сприяти розвитку культури, її творчому збагаченню. Однак більшість соціально-культурних змін у державі відбувалося в напрямі критики комуністичної ідеології та попередніх практик життєдіяльності, і ні вчені, ні громадські та політичні діячі не були спроможні сформулювати нові, позитивні фрейми, які б сприяли саморозвитку людини, її самостійності та активності, спрямованій на досягнення життєвого успіху.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що результати реформ, проведених у період перебудови, мали досить суперечливий характер, але у той же час, недооцінювати їх не можна. По-перше, була зруйнована тоталітарна держава, розвиваються багатопартійність, гласність і демократія. По-друге, завершився тривалий період загальної економічної та особистої залежності людини від держави, виникла можливість самостійної економічної діяльності. По-третє, унікальність цього періоду полягала в тому, що фактично вперше в українській та російській історії цілеспрямовано фреймуванням свідомості людини не займалися жодні соціальні структури і тому з'явилася унікальна можливість самостійного розвитку та самореалізації особистості.

Але в той же час виникла і велика кількість проблем, що мали як суспільний, так і особистісний характер. З огляду на те, що більшість людей не розуміли змін, що відбуваються, вони не готові були до життя в умовах нової соціальної реальності. Тому фрейм знову працює по Гофману: старі, зрозумілі, звичні радянські фрейми і алгоритми соціальних практик люди «підганяють» під нові соціальні реалії. У результаті у людей із радянською свідомістю хаотично складається біполярна модель життєвого успіху, в якій поряд із фреймами радянської епохи існують фрейми західного способу життя. Це дає підстави говорити про те, що ядро культури українців у період перебудови розвивається, бо не було однозначної орієнтації на індивідуалістичні або колективістські цінності. Уперше складається ситуація, коли взірців успіху як із точки зору цінностей, так і з точки зору соціальної групи, не існувало. Але в той же час вже починається процес переорієнтації на досягнення не колективного, а індивідуального, більшою мірою матеріального життєвого успіху людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко Л. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Л. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 1. – С. 34–51.
2. Здравомыслова О. М. От 80-х к 90-м: трансформация моделей успеха / О. М. Здравомыслова, И. И. Шурыгина // Народонаселение. – 1998. – № 1. – С. 17–22.
3. Huber R. M. The American idea of success / R. M. Huber. – N. Y., 1971. – 328 p.
4. Маркозова О. О. Роль культури у розумінні життєвого успіху людиною європейської ментальності / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 2 (16). – С. 327–336.
5. Маркозова О. О. Співвідношення індивідуального і колективного успіху людини в умовах радянської реальності / О. О. Маркозова // Вісн. міжнар. слов'ян. ун-ту. – Серія «Соціологічні науки». – Х., 2013. – Т. 16, № 1. – С. 5–13.

6. Маркозова О. О. Механізм мотивації досягнення життєвого успіху людини / О. О. Маркозова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 2 (21). – С. 214–221.
7. Ворожейкина Т. Е. Глядя назад: возможные альтернативы в развитии перестройки / Т. Е. Ворожейкина // Обществ. науки и современность. – 2005. – № 5. – С. 17–22.
8. Kivinen M. The Sacred and the Profane in Russia – a Durkheimian Interpretation / M. Kivinen // The Finnish Review of East European Studies, Special Issue/VI ICCEES World Congress. – 2000. – Vol. 7. – P. 6–26.
9. Лейн Д. Преобразование государственного социализма в России: от «хаотической» экономики к кооперативному капитализму, координируемому государством / Д. Лейн // Мир России. – 2000. – Т. 9, № 1. – С. 3–22.
10. Arnason J. P. The Future that Failed: Origins and Destinies of the Soviet Model / J. P. Arnason. – London : Routledge, 1993. – 284 p.
11. Верт Н. История Советского государства. 1900–1991 / Н. Верт. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 542 с.
12. Дубин Б. В. Коллективная амнезия как форма адаптации: перестройка и девяностые годы в оценках «нулевых» / Б. В. Дубин // Вестн. обществ. мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. – 2011. – Т. 108, № 2. – С. 93–98.

ИЗМЕНЕНИЯ В ПОНИМАНИИ ЖИЗНЕННОГО УСПЕХА ЛИЧНОСТИ В ПЕРИОД ПЕРЕСТРОЙКИ

Маркозова Е. А.

Осуществлен анализ механизма формирования успеха личности в период перестройки. Показано, что в это время происходит слом всех предыдущих ценностей, фреймов жизнедеятельности и повседневных практик людей. В условиях отсутствия единого субъекта фреймирования хаотично функционируют биполярные, непонятные фреймы социального взаимодействия. Фрейм успеха становится нечетким, «размытым», однако все еще остается коллективистским. Доказано, что в этих условиях фреймирование происходит по Гофману: старые советские фреймы и алгоритмы социальных практик люди «подгоняют» под новые социальные ситуации, чтобы объяснить самим себе, «что здесь происходит».

***Ключевые слова:** общество, культура, ценности, фреймы, успех.*

CHANGES UNDERSTANDING LIFE SUCCESS PERSONALITY DURING THE ADJUSTMENT PERIOD

Markozova E. A.

The purpose of this paper is to analyze the changes in the meaning of success in life personality during the adjustment period, as well as mechanisms framing minds of citizens.

The analysis suggests that the results of the reforms undertaken during the adjustment period, had a rather controversial, but at the same time can not underestimate them. First, it was destroyed by the totalitarian state, develop multi transparency and democracy. Foreign policy is now based on the concept of «new thinking», under which recognized the need deideologization international relations and increasing renunciation of military-industrial complex as a means of resolving existing contradictions. In the middle of restructuring the country's output has provided society with totalitarianism, ending the monopoly of one party and ideology. Proclaimed such alien to Soviet political rights and freedoms, such as freedom of assembly, rallies and demonstrations, freedom of conscience, pluralism in politics.

Secondly, ended a long period of general economic and personal rights depending on the state, there was the possibility of independent economic activity. Changes in ownership of the means of production caused the formation of new classes and social groups, new values, morals, everyday people practices and criteria for success. But unfortunately, the desire to accelerate the development of the socialist economy as reforms have a clear plan supported by implementation of this policy. Innovative initiatives have not brought to an end, and some courageous and correct decision is not implemented by applying old approaches to solving problems and therefore did not bring the expected results.

Third, the uniqueness of this period was that actually the first time in Ukrainian and Russian history framing consciousness deliberately not engaged in any social structure and therefore a unique opportunity arose self-development and personal fulfillment.

But at the same time, there was also a large number of problems which have both social and personal character. Due to the fact that most people do not understand the changes taking place, they were not prepared for life in the new social reality.

Difficulty people adapt to a market economy, not least was and that brought decades of Soviet ideology citizens frames, largely based on negative attitude towards entrepreneurs and owners of capital goods, which are only as exploiters, no one called. But under Gorbachev's perestroika was suddenly announced that private property can and have, on the contrary – employment business, making money was encouraged. People were confused, because all their life was a struggle against world imperialism, and now it turned out that the «working man» – this is just a loser who works hard for a penny. Therefore, in the frame adjustment works on Hoffmann: old, clear, ordinary Soviet frames and algorithms social practices people «fly» under the new social realities. As a result, people in the Soviet sense, randomly composed bipolar model of success in life, which along with the Soviet era frames are frames of the western way of life. This indicates that the core of Ukrainian culture eroded during the adjustment period, because there was a clear focus on individualistic or collectivist values. For the first time there is a situation where the models of success, both in terms of value and in terms of social groups, did not exist. But at the same time, has already started the process of reorientation to achieve not collective and individual, more material success in life of man.

Key words: society, culture, values, frames, success.

О.Г. Бортнікова, кандидат філософських наук, доцент

ВІРА ЯК ПІДСТАВА ВЗАЄМОДІЇ РЕЛІГІЇ ТА ПОЛІТИКИ

У статті розглянута проблема релігійної та політичної віри через аналіз характеристик основних елементів у своєму предметі, які їх утворюють. Обґрунтовується можливість переходу до використання двох нових підходів – метаісторичного аналізу змін теократичних і світських форм панування і правління, а також створення інституційної матриці релігійно-політичного простору держави, які знаходяться в руслі традицій українського релігієзнавчого теоретизування. Запропоновано нові способи пізнання взаємодії релігії та політики у житті суспільства через один із базових інститутів – феномен віри.

Ключові слова: релігія, політика, віра, довіра, сприйняття, достовірність, вкоріненість.

Постановка проблеми. Для повноцінної концепції взаємодії релігії і політики необхідна відповідь на питання про те, якою є структура людських взаємодій у процесі змін теократичних і світських форм панування і правління, вплив цієї зміни на умови людського існування. Необхідною передумовою є розуміння того, як релігійна і нерелігійна віра інтерпретує політичну діяльність. Хоча в когнітивних науках і мав місце деякий прогрес, все ж над нами досі тяжіє проблема розуміння витоків конфліктуючих систем переконань, їх гнучкості, їх взаємодії з релігійними і політичними організаціями та інститутами. Велика кількість змін середовища виявляються безпрецедентно новими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні проблема віри розглядається у різноманітних аспектах. При цьому слід зауважити, що використовуються інтегративні підходи як у межах класичної, так і постнекласичної науки. У переважній більшості праць з'ясовується специфіка віри як особливого знання зі своїми критеріями істинності, виокремлюються різні аспекти розгляду віри: аксіологічний (віра надає знанню ціннісного забарвлення, праксеологічний (віра задає певну спрямованість діяльності), діяльнісний (віра, транслюючи знання в особисте переконання, стимулює діяльність). Ці проблеми досліджували як українські, так і зарубіжні дослідники — М. Андрюшенко, О. Євстіфєєва, І. Воронянський, К. Костікова, Є. Піменова, Ф. Хуснутдінова, В. Шинкарук та ін.

У сучасному релігієзнавстві реалізуються різні стратегії дослідження феномену віри, вивченню якого присвячена значна кількість наукових праць,

у тому числі: філософська (Ю. Кімелєв, В. Міронов, О. Сарапін та ін.), психологічна (В. Москалець, О. Предко, А. Сафронов, Д. Угрінович та ін.), богословська (А. Кураєв, Ю. Макселон, Х. Яннарас, С. Ярмусь та ін.) тощо.

Формулювання цілей статті. Метою статті є розкриття сутнісних характеристик релігійної та політичної віри як складових релігійно-політичного простору держави. Завдання статті — обґрунтувати можливість проведення метаісторичного аналізу і дослідження трактувань категорій базових інститутів (на прикладі релігійної і політичної віри) визначення змісту інституціональної матриці, яка характеризує взаємодію релігії та політики, що дозволить отримати за допомогою цієї методології нові наукові результати.

Вклад основного матеріалу дослідження. Якщо прийняти як відправне таке визначення: «Віра є здійснення очікуваного і впевненість в невидимому» [1], то залежно від того, що розуміти під термінами визначення, віру можна розділити на релігійну й політичну. У такому поділі віра є продовженням життя у своєму предметі — релігії та політиці.

Релігійну віру утворює віра в Абсолют (Бога), його закон — благу звістку — діяння. У масовій, народній свідомості, Бог — це вища істота, сила, від якої врешті-решт залежить виконання очікувань, устремлінь і збереження життя взагалі. Бог постає як Абсолют, Господь, а також Дух, Помічник або Утішитель. Цьому відповідає ототожнення віри із суб'єктивною упевненістю, що переростає у свободу індивіда, звільнення всіх його сил, де можливе таке розуміння віри, яке П. Тілліх позначив як «граничний інтерес» [12, с. 133–135].

О. Предко розглядає проблему релігійної віри як екзистенційного конструкту формування цілісної особистості, її світоглядних настанов та діяльності. Вона слушно зауважує: «Релігійна віра виступає як каталізатор активності свідомості суб'єкта, як проєкція в майбутнє, відображення особистого через сформовані ідеали під кутом зору бажаного майбутнього. Релігійна віра забезпечує людині підтримку її цільової установки, зняття внутрішнього напруження тощо... Релігійна віра виступає генератором енергії, підтримує внутрішню міць людини, необхідну їй для подальшої діяльності та для подолання труднощів. Фактично, релігійна віра стає генератором формування своєрідної суб'єктивної реальності віруючого, яка задає стиль життя та мислення людини [7, с. 30].

Політика — це зв'язки і відносини між класами, націями та іншими соціальними групами, ідеологічно вмотивована діяльність із приводу завоювання, утримання і використання державної влади. Тому політичну віру утворює почуття реальності: віра в політичного лідера, політичну силу чи партію. «Віра — уявлення об'єкта, поєднане з почуттям його реальності, що виражається у відповідних йому прагненнях і актах» [11, с. 932].

Насамперед зазначимо, що теологи приходять до думки про необхідність релігійного санкціонування політичної діяльності людини, оскільки, дійсно, вирішувати глобальні соціальні проблеми в сучасному світі можливо тільки політичним шляхом. Божа благодать може здійснюватися тільки через політичну діяльність людей, яка у своїй сукупності виступає як глобальний рух благодаті, що реалізує онтологічно-теологічну енергію звільнення.

Однак і релігійна віра, і політична віра — це більше ніж впевненість, це головним чином довіра. Релігійна віра самодостатня, або принаймні є найвищим щаблем сприйняття свого предмета, тобто вірогідне. Перехідними формами від віри як впевненості до довіри є: відчуття «присутності Бога» взагалі і в індивіді як «ентузіазм»; віра — первинне почуття людини; вона закладена як початковий істотний напрям людського духу; вона є шануванням суцього як безумовно суще і цього цілком достатньо. Г. В. Лейбніц пише: «Для нас достатньо лише деякого розуміння, що це таке, а розуміння, яким чином це відбувається, перевищує наш розум, та воно нам зовсім не потрібне, для нас досить, що це так» [5, с. 109].

Разом з тим, говорячи про релігійну віру як форму прояву довіри, не можна не торкнутися питання про неможливість ототожнення двох начал релігії — Вищої природи, Бога як Абсолюту, що породжує початок і церкви як тіла Христа на землі, і разом з тим соціального інституту. Очевидність Бога, саме єство Бога, перевищує все суще та набуває ознак найвищої достовірності, а тому і довіри. Попри те, що Церква є втіленням деякої релігійної ідеї (змісту віри), релігійна діяльність, релігійна форма суспільної свідомості має чимало вад, саме через те, що залишається невід'ємним атрибутом сучасних соціумів. А тому потребує досягнення своєї єдності двох начал як Цілого саме через набуття довіри до церкви.

Політична віра як прояв довіри вимагає постійного підтвердження через досягнення результату. Вона або зміцнюється, зростає, або згасає, зникає. Держава є втіленням соціальної ідеї. Політична діяльність завжди є ідеологічно вмотивованою. «Кожна ідеологія, — зауважує З. Самчук, — так чи інакше виказує претензії на євангелійність свого суспільного покликання, світоглядно-аксіологічного і телеологічно-спонукального стрижня» [10, с. 277]. Як зауважив Ж.-Ж. Руссо, «не було створено жодної держави без того, щоб релігія не служила їй основою» [9, с. 27]. Практична політика саме з метою зміцнити довіру часто маскує власні ціннісні наміри та цілі в ім'я наївної віри партій у наукову довідність їх догм.

При розгляді віри почуття реальності часто співвідноситься з почуттям залежності [3, с. 20]. Це означає, що віра є переживанням єдності зі своїм предметом, як його сприйняття. Інакше кажучи, віра є сприйняттям. Віра як почуття реальності підтверджує себе в довірі до нескінченного: «справ-

жня релігія є почуття і смак до нескінченного» [13, с. 39]. Нескінченна істота — Бог. Однак це не млява нескінченність релігійного чи політичного просторів. Вони за своєю суттю є предметними. Першість предметного у вірі як релігійному просторі підтверджується таким її розумінням — віра є благодать, дар і одкровення Божества. Сприйняття предметності в релігійній вірі — це постановка питання про надбання буття, якостей того, що існує в світі, у буденному житті. Це сприйняття того, що є саме існування-безпосередність як така (можливість-неможливість; нескінченність форм життєдіяльності, в тому числі різноманіття політичних режимів; конкретність політичного режиму і керівництва — частково теократичного, почасти чуттєво-секулярного; справжність і тимчасовість у змінах на краще (гірше) в економічній, духовній, політичній, соціальній сферах; невизначеність джерела і носія якості буття. Це далеко не повний перелік структурних елементів сприйняття предметності в релігійній вірі, але виділене нами детерміноване рамками предмета дослідження, яке проводиться.

Така постановка питання про сприйняття предметності повною мірою стосується і політичної віри. Побачити першооснову означає уявити саму природу сприйняття як складової релігійної та політичної віри в чистому вигляді. Така «причинність» висловлює повноту існування і завдяки цьому існує взаємодія релігії і політики. Питання стоїть не про первинність релігії чи політики в соціальних процесах, а про зрощення всіх можливих форм у деяку цілісність, у деяку єдність і має форму сприйняття благо-буття. Уподібнення віри (релігійної та політичної) як сприйняття в надбання-цінності може мати вигляд руху до набуття сенсу природи релігії і політики. Сприйняття у вірі набуває форми і логіки розгортання взаємодії релігії та політики як переміщення на «місце» метафізичного, трансцендентного буття сенсу-єдності, тобто йдеться «про реальне або ідеальне, почуттєве чи надчуттєве, про дане або умосяжне буття» [2, с. 37].

Однак, чи не є віра в Бога ілюзією? Чи не залишається віра як почуття реальності тільки почуттям? У релігійній та політичній вірі повинна домінувати певна система істини, що заснована на критерії достовірності. Ця система істини віри, яка домінує в конкретному релігійно-політичному просторі, повинна бути або істиною, знайденою зі свого роду понад- або позаемпіричного джерела, зазначеного Богом, божеством, шляхом одкровення, божественного натхнення, інтуїції, містичного досвіду тощо, або раціональною і логічною системою людського розуму, джерелом якої є досконалість політичного устрою суспільства.

Відчувати — означає жити. І що може бути «більше» за життя, ніж саме життя — інше, більш повне, чисте життя. Тому можна прийняти таке ви-

значення: «Віра є життя зі всеосяжного, є керівництво і наповнення допомогою всеосяжного» [15, с. 428]. Тільки всеосяжне, тобто все життя є критерієм розрізнення ілюзії від реальності та достовірності істини релігійної віри. «Все життя» зібране ніби спочатку в одній точці — одиничному існуванні індивіда. Це означає, що індивід знаходиться в безумовному, усунутому від усього суцього відношенні до абсолютного. С. Киркегор визначив віру як вищу пристрасть в людині і людини, що перевершує всяке раціональне пояснення. Відповідно, віра є парадокс, але не як початковий порок мислення, а парадокс реального існування [4, с. 111].

Таким чином, віра як життя є вже не віра-довіра, а саме віра як істина. Віра самодостатня, оскільки все інше є неістинним, випадковим, минулим, і віра є початком життя взагалі: віра є голос стихійно-творчого начала життя, його руху, його безпомилкового тяжіння, як інстинкт.

У політиці, де центральне місце займає людина, не можна ігнорувати людину, забувати її ціннісні витоки і насамперед принципи пошуку і утвердження істини, чеснот і справедливості, норми моральності. Як цього досягти у політичній дії? Політична діяльність завжди балансує на межі дозволеного у своїх відносинах з істиною, з достовірним, правдивим зображенням і тлумаченням дійсності. Подолання політичної віри не може ігнорувати істину, якою б гіркою і такою, що не відповідає благим намірам політиків, вона не була. Не можна насильно насадити політичну віру, присвоївши собі право ігнорувати істину або своєрідно трактувати моральність, добро і благо.

Вкоріненість віри в житті може набувати форми уявлення її як стану живого організму, а також тіла і свідомості, і мати види від тваринної до наукової віри, наприклад: «віра є сукупність станів організму, пов'язаних між собою тим, що всі вони повністю або частково мають відношення до чогось зовнішнього» [8, с. 161]. Це щось інше, ніж визначення віри як знання сенсу життя, оскільки завжди в останньому випадку залишається питання про кордони і достатності цього (як і взагалі) знання.

«Релігійний спосіб життя відрізняється своєю вкоріненістю в Переказі Церкви. Переказ є сукупністю віроповчальних істин, які через свідчення апостолів прийняті Церквою, зберігаються нею і розвиваються відповідно до обставин її історичного існування і викликів, звернених до Церкви різними епохами. Коротко кажучи, Переказ є живим благодатним потоком віри і життя в лоні Церкви. Переказ — явище нормотворче, бо він є нормою віри. Це означає, що поняття норми виступає як найважливіша характеристика віри. Бо кожен відхід від Переказу розуміється нами перш за все як порушення норми віри, або, кажучи коротко, як ересь» [6, с. 205–206].

Таким чином, критерієм церковного способу життя буде відповідати той спосіб існування, який оцінюється як вкорінений у Переказі Церкви. Йдеться, звичайно, не стільки про зовнішні прояви прихильності до Переказу і навіть не про культурно-історичне його сприйняття людиною і суспільством. Належність до Переказу виявляється насамперед на рівні ціннісного змісту життя. Лише життя відповідно до Переказу як норми віри може розцінюватися як істинно релігійне життя. Постає проблема засвоєння і збереження віри, але ще більшою мірою — засвоєння і збереження способу життя, що визначається цією вірою. Для того, щоб норма віри стала для людини нормою життя, потрібно мати не тільки знання, а й реальний досвід життя в Церкві, бути співучасником її Таїнства. Тільки тоді ця норма віри стає для людини природною, як дихання.

Збереження цієї норми і затвердження її в сучасному суспільстві як найбільшої онтологічної цінності є в широкому сенсі завданням кожного члена Церкви, але у вузькому і спеціальному значенні це є завданням сучасної теології. Ця норма настільки ж міцна, як і крихка. У досвіді окремої людини і цілих спільнот людей вона може бути або пошкоджена і навіть зруйнована, або збережена і укріплена в результаті зіткнення з іншими культурно-цивілізаційними стандартами, з іншими нормами життя.

Існує й інший підхід до аналізу вкоріненості віри — через поняття вкоріненості в політичній вірі, до якого ми зараз і звернемося. У дискусіях, які ведуться у політичній філософії, на найбільш загальному рівні, «вкоріненість» означає вбудованість на глибинному рівні й інтеграцію індивіда у своє співтовариство. Найбільш детально ідея вкоріненості операціоналізована у соціології політики, що важливо для даного аналізу. Перевага даної концепції полягає в тому, що вкоріненість розуміється як певна сукупність цілком відчутних соціальних і політичних зв'язків. Звертаючись до ідеї вкоріненості в політичній вірі, ми звертаємося і до більш колективного типу соціальності й розвиненості політичних відносин — політичних партій. Питання полягає у такому: чи можна ідею вкоріненості в політичній вірі поширити на політичні сфери, де учасники (на відміну від ситуації в традиційних спільнотах) не відчують фізичної присутності і реакції один на одного і являють собою анонімні сукупності. Ми припускаємо, що тимчасові механізми політичних виборів і загальна орієнтованість учасників на об'єкт можуть становити основу вкоріненості в політичній вірі. Люди можуть підтримувати політику тієї чи іншої партії саме в силу своєї вкоріненості в політичній вірі, не помічаючи (або не бажаючи бачити), наприклад застарілих поглядів на реальність (догматизм).

Проаналізуємо вкоріненість у політичній вірі і з інших позицій за допомогою понять темпоральної і просторової синхронізації. Такий підхід, на

нашу думку, має евристичне значення для цілей дослідження взаємодії релігії і політики в соціумі. Звернемося до теорії інтерсуб'єктивності А. Шюца [14], яку він тісно пов'язував із тілесною присутністю учасників. Однак він запропонував і іншу ідею, яка з часом стала ключовою в його концепції, — ідею темпоральної і просторової координації. Близькість у просторі супроводжується і близькістю у часі. Ця близькість у часі дає одному індивіду визнавати досвід іншого індивіда і сприймати його переживання, які одночасно відбуваються із власним досвідом. Для нас важливо, що розмірковуючи про темпоральну і просторову координації, А. Шюц відмовився від будь-яких спроб помістити в основу феномену соціальної пов'язаності ідею загального досвіду. Наголос робиться на єдиному соціальному просторі й одночасності перебігу подій. Надалі в наших міркуваннях про релігійно-політичний простір важливо визначити методологічні підходи у визначенні просторово-темпоральної координації.

По-перше, релігія і політика на конкретних майданчиках конкретних держав знаходяться в межах однієї тимчасової зони, об'єднаних спільністю часу. Тут важливі три аспекти: синхронність, безперервність і близькість у часі. Саме тому ми вважаємо плідним підхід щодо використання методології метаісторичного аналізу в дослідженні взаємодії релігії і політики, і як важливий тренд (момент) такої взаємодії — вкоріненість у релігійній та політичній вірі.

По-друге, окрім глобальної одночасності, важливе значення має атмосфера колективного очікування і готовності до певних подій. Темпоральні структури релігійного і політичного просторів звертають увагу на можливі глобальні зміни. Вони прив'язують ці простори до конкретних часових рамок, навколо яких відбувається посилення або послаблення базових релігійних і політичних інститутів, до яких без сумніву належать інститути релігійної та політичної віри вже з розглянутими нами якісними характеристиками даних феноменів. І ми заявляємо про плідність методологічного підходу щодо створення інституційної матриці релігійно-політичного простору України.

Немає сумніву, що набір базових характеристик феномену віри повинен бути достатнім для того, щоб побудувати опис реальних релігійних і політичних процесів без залучення додаткових категорій.

Віра — це саме увага, вслухання і пильне споглядання нескінченного. Віра на слово — це віра у справжність Слова, що може мати форму Завіту, Звістки і розумного устрою життя взагалі. Якщо спочатку Слово — «На початку було Слово» — замінюється на «спочатку робилося», то це означає перетворення духовного як одкровення і навіювання безмежного в момент структури діяльності та існування, у вигляді, наприклад, «архетипів несві-

домого» — того, що закладено в людині як початкова і спонтанна здатність виробництва образів і пов'язане з природою через тілесність людини і свідомістю в пошуках сенсу цих образів. Дух в такому випадку пов'язаний значеннями, які йому надаються в його усвідомленні. Абсолютний дух тому можливий тільки у сфері релігії.

Віра — це самопосвідчення духу, і прояв реальності духовного як такого. Бог — це реальність, перемагає все єство людини. Святе це і є власне духовне — Дух, що виходить від вищого, як би «центру світу» і саме це вища.

Бог є Дух, це значить — Бог є Життя, спадна до всякої тварі, як животно-творне світло. Життя є дар, дар згори, нестворений, нерукотворний, і болісна таємниця, нерозкладна на фізичні та інтелектуальні елементи. Святе — це сокровенне в житті, його джерело, як світло і дихання з глибини світу і життя. Тоді віра і є первинне, природне сприйняття невидимого, невідомого і вищого, як і саме життя. Віра полягає в набутті, збиранні й здобутті святості, уподібненні недоторканному, відчутті присутності в собі і міра взагалі дарів Духа Святого. Людина у вірі стає у Бога — як виконана явищем сили і духу — сили духу.

Віра як синтез — може бути уявою. Людина знаходить можливість «вийти» із себе у станах натхнення, несамовитості, екстазу. Тут індивід стає вільним — його почуття, думки і воля з'єднуються в одне — уяву. В уяві індивід уподібнюється Богу як одухотворена душа.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Віра є поєднання реального та ідеального. Однак подібна єдність відкриває реальність як таку, в її безпосередності, і таким чином загострює її проблему — що це таке?

При визначенні складу базових релігійних і політичних інститутів ми будемо спиратися на постулат функціональної необхідності. Інакше кажучи, концепція X- і Y-теократичних і світських форм панування і правління виділяє як один із базових інститутів феномен релігійної та політичної віри, які, з одного боку, необхідні для формування адекватної реальності модельного уявлення про релігійну і політичну взаємодію. Отже, ми відокремлюємо з усієї безлічі релігійних і політичних зв'язків ті стійкі, постійно відтворювані відносини, які дозволяють дати єдиний понятійний опис релігійно-політичного простору різних країн у різні періоди історичного розвитку. З другого боку, цей набір має бути достатнім для того, щоб побудувати опис реальних релігійних і політичних процесів без залучення додаткових категорій. Функції, які ми визначили як необхідні й достатні для того, щоб релігійна і політична віра як система відтворювалася, а також її сутнісні характеристики — послужили достатньою підставою розгляду

інституційних форм. На відміну від базових інститутів, що зберігають своє утримання, інституційні форми мобільні, пластичні, мінливі. Вони являють собою конкретні встановлені зразки, способи, організації, в яких виявляється порядок взаємодії релігії і політики. До них можна віднести сутнісні характеристики релігійної та політичної віри. Інституційні форми — це пряме або опосередковане зовнішнє вираження базових інститутів, які задають соціетальну природу суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Послание к Евреям святого апостола Павла 11,1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://days.pravoslavie.ru/Bible/V_ewr1.htm.
2. Виндельбанд В. Прелюдии / В. Виндельбанд. – М. : Кучково поле, Гиперборея, 2007. – 400 с.
3. Зиммель Г. Религия. Социально-психологический этюд / Г. Зиммель ; пер. с нем. М. Бердоносова и О. Лямбек ; под ред. С. А. Котляревского. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909. – 82 с.
4. Киркегор С. Страх и трепет / С. Киркегор. – М. : Республика, 1993. – 383 с.
5. Лейбниц Г.В. Опыты теодицеи о благодати Божией, свободе человека и начале зла / Г.В. Лейбниц // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 4. – 554 с.
6. Митрополит Смоленский и Калининградский Кирилл. Норма веры как норма жизни : проблема соотношения между традиционными и либеральными ценностями в выборе личности и общества // Церковь и время. – 2000. – №2 (11). – С. 203–221.
7. Предко О. І. Релігійна віра як екзистенційне підґрунтя особистості / О. І. Предко // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2012. – № 109. – С. 26–30.
8. Рассел Б. Человеческое познание: Его сфера и границы / Б. Рассел ; пер. с англ. Н. В. Воробьева. – Киев : Ника-Центр : Вист-С, 1997. – 560 с.
9. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре / Ж.-Ж. Руссо // Трактаты. – М. : КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. – 416 с.
10. Самчук З. Ф. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору : монографія : у 2 т. / З. Ф. Самчук. – Д. : АРТ-Прес, 2009. – Т. 1. – 920 с.
11. Соколов П. Вера. Психологический этюд / П. Соколов // Вопр. философии и психологии. – М., 1902. – Год XIII, кн. 62 (II). – С. 909–933.
12. Тиллих П. Й. Систематическая теология / П. Й. Тиллих. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2000. – Т. 3. – 415 с.
13. Шлейермахер Ф. Д. Речи о религии к образованным людям, ее презиращим / Ф. Д. Шлейермахер ; пер. с нем., вступ. ст. С. Л. Франка. – СПб. : Алетейя, 1994. – 344 с.
14. Шюц А. Избранное: мир, светящийся смыслом / А. Шюц ; пер. с нем. и англ.: В. Г. Николаев и др. – М. : РОССПЭН, 2004. – 1056 с.

15. Ясперс К. Философская вера / К. Ясперс // Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – С. 419–508.

ВЕРА КАК ОСНОВАНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ РЕЛИГИИ И ПОЛИТИКИ

Бортникова Е. Г.

В статье рассмотрена проблема религиозной и политической веры через анализ характеристик основных элементов в своем предмете, которые их образуют. Обосновывается возможность перехода к использованию двух новых подходов – мета-исторического анализа изменений теократических и светских форм господства и правления, а также создания институциональной матрицы религиозно-политического пространства государства, находящихся в русле традиций украинского религиозно-политического теоретизирования. Предложены новые способы познания взаимодействия религии и политики в жизни общества посредством одного из базовых институтов – феномена веры.

Ключевые слова: *религия, политика, вера, доверие, восприятие, достоверность, укорененность.*

FAITH AS A BASIS OF INTERACTION OF RELIGION AND POLITICS

Bortnikova O. G.

The article deals with the problem of religious and political faith, through the analysis of the characteristics of the main elements in his subject, they are made. It shows the relationship between religious belief and faith through political determination – trust, perception, authenticity, rootedness. In this context, identify their dynamic nature. The religious and political belief different specific structuring: direct experience, expression and understanding. The whole process of deployment religious and political practices of all components of the religious and political faith interconnected, leading to the construction of certain vital reference person.

Therefore, the introduction of religious and political faith in the context of the meaning of life measurement allows, firstly, their «entanglement» in the context of the development of meaning, as the personification of the human subject is understanding and has the meaning that people objectively they invest; Second, understanding of religious and political belief as the incarnation of sense, the implementation of certain pre-conception; ideal setting, where the problem of its functional deployment gets praxeological character – how it affects a person (in this context of religious and political belief design principles of life of the individual, giving them some meaningful); Third, consideration of communication of religious and political practices as a unique and universal phenomena as means of obtaining the meaning of life. In this context, opportunities are opening up for studying

the interaction of religion and politics, religious-political space of the state as a value-semantic constructs of a particular religious and political traditions, their role in the constitution of human life-purpose space.

The possibility of switching to two new approaches – meta-historical analysis of the changes theocratic and secular forms of domination and governance, as well as the creation of an institutional matrix of religious and political space of the state, which are in line with the traditions of Ukrainian religious studies theorizing. New methods of knowledge interaction between religion and politics in public life in one of the basic institutions – the phenomenon of faith. They are based on various grounds, its different systems concepts and different definitions and perspectives of the content review identified institutional changes in religion and politics. A comparison of these approaches is interesting also because they realized a fundamentally different way of constructing social knowledge about the interaction of religion and politics.

Key words: religion, politics, faith, trust, perception, authenticity, rootedness.

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА РОБЕРТА АЛЕКСІ

Стаття присвячена аналізу основних положень філософії права Роберта Алексі як цілісної системи, що водночас залишається відкритою для подальшого розширення смислів. Продемонстровано, як головний мотив філософії права Алексі – «інституціоналізація розуму» як поєднання реального та ідеального вимірів права в інститутах ліберальної демократії – послідовно розгортається у трьох складових його філософсько-правової системи: теорії юридичної аргументації, теорії конституційних прав і неопозитивістській концепції права.

Ключові слова: *інституціоналізація розуму, неопозитивізм, дискурсивна філософія, юридична аргументація, конституційні права, дійсність права.*

Актуальність проблеми та аналіз наукових джерел і публікацій. 9 вересня 2015 р. свій 80-річний ювілей відзначив Роберт Алексі, автор однієї з найвпливовіших та найперспективніших концепцій у сучасній філософії права. Внесок Алексі у сучасну філософію права представлений перш за все трьома фундаментальними монографіями: «Theorie der uristischen Argumentation. Die Theorie des rationalen Diskurses als Theorie der uristischen Begründung» (Frankfurt am Main, 1978), в англійському перекладі «A Theory of Legal Argumentation» (Oxford, 1985) [Теорія юридичної аргументації]; «Theorie der Grundrechte» (Frankfurt am Main, 1985), в англійському перекладі «A Theory of Constitutional Rights» (Oxford, 2000) [Теорія конституційних прав]; «Begriff und Geltung des Rechts» (Freiburg, 1992), в англійському перекладі «The Argument from Unjustice: A Reply to Legal Positivism» (Oxford, 2002) [«Аргумент від несправедливості. Відповідь юридичному позитивізму»] [1; 2; 3], а також численними статтями, опублікованими багатьма мовами, в тому числі українською. Вираженням особливого визнання внеску Алексі у сучасну правову філософію є вихід книги «Право, права і дискурс. Правова філософія Роберта Алексі» [4], підготовленої за матеріалами проведеного у 2004 р. на базі Університету Королеви (Белфаст) спеціального семінару з дискурсивної теорії, на якому об'єктом всебічного аналізу стала його філософія права. На жаль, ані ця книга, ані жодна з трьох базових праць філософа не перекладені українською. Хоча автором цієї статті й були опубліковані праці, присвячені окремим темам його творчості, зокрема поглядам на природу філософії права [5] і природу права як такого [6], однак філософсько-правова концепція Алексі залишається маловідомою українському

читачеві. Поширення та поглиблення знань про концепцію видатного сучасного філософа права у нашому дослідженні ми й ставимо за *мету* у нашому дослідженні.

Роберт Алексі народився 9 вересня 1945 р. у м. Ольденбург (Німеччина). Вивчав право і філософію у Геттінгенському університеті. У 1978 р. опублікував дисертацію під назвою «Теорія юридичної аргументації», у 1985 р. — габілітаційну працю «Теорія конституційних прав», обидві написані під керівництвом професора Ральфа Драсера. У 1986 р. Алексі приймає пропозицію Університету Христіана Альбрехта (м. Кіль, Німеччина), де очолює кафедру філософії права. З 1994 по 1998 р. професор Алексі очолює німецьке відділення Міжнародної асоціації філософії права і соціальної філософії, з 2005 р. він є членом виконавчого комітету цієї організації. З 2002 р. — є членом Академії Наук у Геттінгені. З 2008 р. професора обрано почесним доктором 14 університетів світу.

За тривалий строк своєї творчої діяльності Алексі розробив ретельно продуману і змістовно вивірену систему правової філософії, витоки якої сягають Канта. Тому не випадково свою філософію права він ідентифікує як «інституціоналізація розуму» [7, р. 23], маючи на увазі, звичайно ж, розум практичний. Саме це «щеплення кантіанства» до аналітичної філософії, на наш погляд, дозволило концепції Алексі стати однією з найвпливовіших у сучасній філософії права. Цим впливом, імовірно, визначається і його послідовна антипозитивістська позиція. На перший погляд його праворозуміння являє собою поєднання позитивістського нормативізму Ганса Кельзена і юснатуралізму Густава Радбруха. Однак це не механічне поєднання. Алексі прагне вийти за межі опозиції юридичного позитивізму і теорії природного права, пропонуючи формулу дуальності права як єдності його реального та ідеального вимірів та ідентифікуючи свою позицію як непозитивістську. У цьому пункті його погляд на право значною мірою нагадує концепцію онтологічної структури права його співвітчизника Артура Кауфмана. Однак на відміну від останнього, який розвивав феноменолого-герменевтичну онтологію права, підхід Алексі не є онтологічним. Він стверджує, що природу права краще можна зрозуміти в світлі теорії юридичної аргументації, або теорії юридичного дискурсу.

Головний мотив філософії права Алексі — «інституціоналізація розуму» як поєднання реального та ідеального вимірів права в інститутах ліберальної демократії — послідовно огортається смислами у трьох складових його філософсько-правової системи: теорії юридичної аргументації, теорії конституційних прав і непозитивістській концепції права, які розкриті у трьох головних книгах автора. Як зазначає сам Алексі, «будь-яка філософія права є, імпліцитно або експліцитно, вираженням певного поняття права» [7,

р. 23]. Однак як філософія права може розпочати осмислення природи права, коли неможливо сказати, що таке філософія права, не знаючи, що таке право? Як у випадку з будь-яким герменевтичним колом, Алексі починає з перед-розуміння і розробляє проблему за допомогою критичної і систематичної рефлексії [8, с. 20–21]. Виходячи з неопозитивістського праворозуміння, яке буде повною мірою експліковане лише у третій книзі філософа, він починає із з'ясування природи самого юридичного мислення, яка розкривається у теорії юридичної аргументації.

Теорія юридичної аргументації. Докторська дисертація Алексі «Теорія юридичної аргументації» [1] присвячена ключовому питанню аналітичної філософії права — чи може, і якою мірою, правове мислення бути об'єктивним і раціональним.

Пошук відповіді на це питання Алексі починає з визначення співвідношення правового дискурсу і загального практичного дискурсу, формулюючи тезу особливого випадку, яка демонструє необхідний зв'язок між ними, виражений у тому, що правовий дискурс є особливим випадком загального практичного дискурсу, специфіка якого полягає в інституційному і офіційному характері. Проте існують випадки, коли неможливо вирішити справу тільки на основі офіційних джерел: намір законодавця може бути неясним, мова закону нечіткою, можуть існувати колізії між нормами, а прецедент може бути скасований. Тоді правове мислення спирається на неофіційні аргументи, які впливають із загального практичного дискурсу.

При цьому Алексі спростовує ідею про те, що практичний дискурс позбавлений раціональності, об'єктивності та правильності. На думку філософа, дискурсивно-теоретична правильність ґрунтується на процедурній теорії практичного дискурсу, відповідно до якої висловлювання є правильним, якщо воно може бути результатом раціонального дискурсу. Поняття ж останнього автор ґрунтує на 26 правилах і формах, залежно від дотримання яких висновок може бути або дискурсивно необхідним, або дискурсивно неможливим, або дискурсивно можливим. Таким чином, з одного боку, у правилах і формах визначаються умови раціональності в праві, а з другого — той факт, що правовий дискурс не завжди дає єдино правильну відповідь, дозволяє продемонструвати водночас межі дискурсивної раціональності в праві.

Аналіз дискурсивної раціональності у праві Алексі доповнює тезою про те, що будь-яке правове судження завжди претендує на правильність, що включає твердження про правильність, претензію на виправданість і очікування визнання цієї правильності іншими. Що ж до критеріїв правильності, то вони не обмежуються сферою права (як це впливає з тези особливого випадку), а отже, йдеться не тільки про правильність всередині правової системи, а й про правильність самої правової системи.

Теорія юридичної аргументації Алексі зближує його з юридичним інтерпретивізмом (від слова «інтерпретація»), який іноді трактується як концепція «третього шляху» у праворозумінні між юридичним позитивізмом і теорією природного права. В англо-американській традиції найвідомішим представником цього напрямку є Рональд Дворкін, введення ідей якого в контекст сучасних дискусій у німецькій філософії права ставиться в заслугу саме Алексі.

І, звісно ж, не можна не підкреслити вплив на його теорію юридичного дискурсу комунікативно-дискурсивної філософії Юргена Габермаса та Карла-Отто Апеля, основні положення якої Алексі ретельно аналізує у своїй першій книзі [1, р. 101–137]. Як відомо, у філософії Габермаса дається комунікативне рефлексивне обґрунтування права через «аргументацію в дискурсі». Норми права обґрунтовуються практично в реальній комунікації, яка має процедурний характер. Однак цей дискурс повинен співвідноситися з ідеальною комунікацією (аналог «природного права»), що як регулятивна ідея показує спрямованість раціонального обґрунтування норм. Критерієм легітимності правових норм є їх відповідність комунікативній раціональності, тобто коли вони заслуговують вільного визнання з боку кожного члена правової спільноти. Лише процедура демократичного законодавства робить можливою реалізацію цієї ідеї.

Безумовно, концепцію Алексі можна вважати однією з найбільш вдалих і перспективних юридичних інтерпретацій філософської концепції Габермаса і Апеля. Водночас між дискурсивними теоріями Габермаса і Алексі наявні не тільки загальні моменти (які стверджують можливість критики права виходячи з внутрішніх критеріїв самого права, тим самим дистанціюючись від юридичного позитивізму), а й відмінності, пов'язані з розумінням контекстуально-трансцендентальних компонентів права, що обумовлюють вимоги правильності. Так, Алексі зводить юридичну правильність до правильності моральних норм, що викликає заперечення у Габермаса як «моралізаторство» юридичної валідності.

Теорія конституційних прав. Друга книга, габілітаційна дисертація Алексі під назвою «Теорія конституційних прав» [2] демонструє, як ключові проблеми теорії конституційних прав можуть бути розв'язані за допомогою розмежування норм і принципів.

Теорія Алексі ґрунтується на аналізі конституційних прав як принципів, що суттєво відрізняються від норм, причому ця відмінність є не кількісною (за ступенем), а якісною (за видом): у той час як норми завжди або дотримуються, або ні, принципи можуть дотримуватись різною мірою. Вони є вимогами оптимізації, тобто мають бути реалізовані якнайкраще, виходячи з фактичних та юридичних можливостей.

Визначення принципів як вимог оптимізації висновує у необхідний зв'язок між принципами і пропорційністю. У свою чергу, принцип пропорційності складається з трьох підпринципів: принципів придатності, необхідності та пропорційності у вузькому сенсі. Принципи придатності і необхідності пов'язані з оптимізацією щодо фактичних можливостей, яка стосується питання про те, чи може бути якесь становище покращене без завдання шкоди іншим. Оптимізація фактичних можливостей полягає в запобіганні витратам, яким можна запобігти. Витрати, однак, неминучі, коли принципи конфліктують. Тоді виникає необхідність у балансуванні. Балансування — предмет третього підпринципу принципу пропорційності, принципу пропорційності у вужчому сенсі. Він розкриває значення оптимізації щодо юридичних можливостей. «Правило балансування» формулюється таким чином: чим більший ступінь недотримання або порушення одного принципу, тим більшою має бути важливість дотримання іншого.

Деталізацією правила балансування є формула зважування, яка була висвітлена у пізніших коментарях Алексі та його послідовників до «Теорії конституційних прав», зокрема у постскрипті автора до англійського видання. Формула зважування визначає вагу конфліктуючих принципів відносно один одного в окремій справі, враховуючи абстрактну вагу обох принципів, інтенсивність втручання в один із цих принципів, міру порушення іншого і надійність емпіричних припущень.

Таким чином, теорія конституційних прав як принципів пропонує широкий підхід до розуміння масштабу і меж конституційних прав, відповідно до якого кожний аргумент стосовно конституційних прав повинен враховувати конкуруючі аргументи і, відповідно, потребує балансування. Ця теорія наполягає на ретельній процедурі і заперечує можливість відмови від самої можливості балансування у певних справах. При цьому Алексі демонструє, що балансування може бути не лише інтуїтивним, а й раціональним, викремлюючи три його стадії: 1) визначення ступеня порушення першого принципу; 2) визначення важливості реалізації конкуруючого принципу; 3) визначення того, чи виправдовує важливість реалізації останнього принципу порушення першого. Отже, раціональність балансування залежить від можливості раціонального судження про інтенсивність втручання, ступінь важливості та їх співвідношення. Теорія конституційних прав як принципів результує у певні висновки щодо інституційного виміру конституційних прав, зокрема, на думку Алексі, повноваження конституційного суду переглядати акти парламенту є необхідним, якщо конституційні права мають пріоритет над законодавством.

Непозитивістське поняття права. І, нарешті, видана у Німеччині у 1992 р. книга «Аргумент від несправедливості. Відповідь юридичному по-

зитивізму» [3], присвячена поняттю і дійсності права. Пізніше свою позицію щодо розмежування позитивізму і непозитивізму автор доповнює з урахуванням дебатів з позитивістами Андрієм Мармором та Джозефом Разом.

Непозитивістська теорія права Алексі ґрунтується на тезі про те, що існує необхідний зв'язок між юридичною чинністю, або юридичною правильністю, з одного боку, і моральною прийнятністю, або моральною правильністю — з другого. Такий зв'язок базується на дуальній природі права: право має фактичний вимір, визначений наявністю офіційних джерел і соціальною ефективністю, та водночас ідеальний вимір, що полягає в моральній правильності.

Аргументом від ідеального виміру права є те, що право з необхідністю пред'являє претензію на правильність як моральну правильність. Це домагання є необхідним не тільки щодо поведінки людей, а й законодавчих актів і судових рішень, його зміст — справедливість і воно раціональне. Цю раціональність автор обґрунтовує за допомогою теорії дискурсу, згідно з якою нормативне судження буде правильним тоді і тільки тоді, коли воно є результатом раціонального практичного дискурсу. Умови дискурсивної раціональності визначаються через систему принципів, правил і форм загального практичного дискурсу, процесуальне ядро якої становлять правила, що гарантують свободу і рівність у дискурсі, надаючи всім право брати участь у ньому і право ставити питання, а також відстоювати будь-які точки зору. Те, що правила дискурсу висловлюють цінність свободи і рівності, служить базисом для обґрунтування прав людини. Це означає, що права людини є дискурсивно необхідними, а їхнє заперечення виявляється дискурсивно неможливим. Твердження про те, що право завжди претендує на правильність, обґрунтовується також через перформативну суперечність: суддя, який обирає морально дефектну інтерпретацію закону, який, серед іншого, забезпечує морально правильну інтерпретацію, вчиняє не тільки аморально, а й неправомірно.

Фактичний вимір права базується на необхідності примусу задля забезпечення правової визначеності та правової ефективності.

Третій і головний крок полягає в узгодженні ідеального і реального вимірів. Для цього рівня вимога правильності означає поєднання принципів справедливості та юридичної визначеності. Інституціоналізація розуму тут здійснюється у двох аспектах — матеріальному і процедурному. У матеріальному аспекті міститься постулат про межу права, якою є крайня несправедливість. Тут Алексі посилається на відому формулу Радбруха: «Крайня несправедливість не є правом», яка протиставляється положенню Кельзена: «Будь-який зміст може бути правом». На думку Алексі, нездатність юридичного позитивізму визнати дуальну природу права пов'язана з методоло-

гічною помилкою: позитивізм розглядає право з позиції спостерігача і, відповідно, сприймає тільки реальний вимір права, те, чим право «є»; сприйняти ж його ідеальний вимір, те, чим воно «має бути», дозволяє позиція учасника. Таким чином, поєднання цих двох перспектив — спостерігача, увага якого прикута до процесу ухвалення правового рішення, і учасника, якого цікавить правильна правова відповідь, — дозволяє досягнути дуальну природу права. Алексі доходить висновку, що тільки непозитивізм є сумісним з дуальною природою права, але лише у версії інклюзивного (м'якого) непозитивізму. Ексклюзивний (суворий) непозитивізм, який стверджує, що імморальні норми не є юридично дійсними, порушує баланс між принципами юридичної визначеності і справедливості, приділяючи занадто мало уваги фактичному виміру права. Суперінклюзивний (суперм'який) непозитивізм впадає в іншу крайність, стверджуючи, що моральні дефекти ніколи не заперечують юридичну дійсність права, а лише роблять його не безумовним. Інклюзивний (м'який) непозитивізм, позицію якого поділяє сам Алексі, стверджує, що моральні дефекти заперечують юридичну дійсність лише тоді, коли межа крайньої несправедливості порушена. Таким чином, тут обом сторонам дуальної природи права приділяється належна увага. У процедурному аспекті зв'язок позитивності і правильності реалізується у формі демократичного, або дискурсивного, конституціоналізму, головні елементи якого — демократія і конституційні права. Права людини як моральні права належать лише ідеальному виміру права, а їх перетворення на конституційні (позитивні) права полягає в зусиллі поєднати ідеальний вимір із реальним. В ідеальній демократії немає конфлікту між демократією і конституційними правами. У реальній демократії він може бути, а тому виникає вимога конституційного контролю.

Таким чином, у своїй третій книзі Алексі дає відповідь на вихідне питання про поняття права. У свою чергу, теза про дуальну природу права проливає додаткове світло як на природу юридичного мислення, так і на теорію конституційних прав. Рухаючись цим колом, стає зрозуміло, що ідея дуальної природи стосується не тільки права, а й юридичної аргументації, яка також має дві сторони: реальний вимір правового мислення пов'язаний із судовими рішеннями, що втілюються, якщо потрібно, за допомогою примусу; водночас юридична аргументація передбачає моральні судження, а отже, пов'язана також з ідеальним виміром права. По суті, теза про дуальну природу права в аргументативно-теоретичному вимірі представлена тезою особливого випадку. Разом з тим, за Алексі, теза про дуальну природу права вимагає, щоб розум був інституціоналізований у політичній формі. Виходячи з теорії юридичної аргументації, найбільш придатною до

цього є ліберальна демократія, оскільки правовий дискурс вимагає того, щоб демократія і права людини були складовою правової системи¹.

Висновки. Філософія права Алексі постає як цілісна система, яка водночас залишається відкритою для подальшого розширення смислів. Її головний мотив — «інституціоналізація розуму» як поєднання реального та ідеального вимірів права в інститутах ліберальної демократії — послідовно розгортається у трьох складових філософсько-правової системи видатного німецького вченого: теорії юридичної аргументації, теорії конституційних прав і позитивістській концепції права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Alexy R. A Theory of Legal Argumentation / R. Alexy. – Oxford : Clarendon Press, 1989. – 323 p.
2. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights / R. Alexy. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 506 p.
3. Alexy R. The Argument from Injustice. A Reply to Legal Positivism / R. Alexy. – Oxford : Clarendon Press, 2002. – 160 p.
4. Law, Rights and Discourse. The Legal Philosophy of Robert Alexy / ed. by George Pavlakos. – Oxford and Portland, Oregon : Hart Published, 2007. – 378 p.
5. Максимов С. И. Философия права как проблема философии права / С. И. Максимов // Проблемы философии права. – Т. II. – К. ; Чернівці : Рута, 2004. – С. 36–44.
6. Максимов С. И. Концепция дуальной природы права Роберта Алексі / С. И. Максимов // Проблемы философии права. – Т. VIII–IX. – К. ; Чернівці : Рута, 2012. – С. 30–35.
7. Alexy R. My Philosophy of Law: The Institutionalisation of Reason / R. Alexy // The Law in Philosophical Perspectives / ed. by Luc J. Wintgens. – Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1999. – P. 23–43.
8. Алексі Р. Природа философии права / Р. Алексі ; пер. с англ. С. И. Максимова // Проблемы философии права. – 2004. – Том II. – С. 19–26.
9. Klatt M. Institutionalized Reason. The Jurisprudence of Robert Alexy / M. Klatt. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 384 p.

ФИЛОСОФИЯ ПРАВА РОБЕРТА АЛЕКСИ

Максимов С. И.

Статья посвящена анализу основных положений философии права Роберта Алексі как целостной системы, которая в то же время остается открытой для дальнейшего расширения смыслов. Продемонстрировано, как главный мотив фило-

¹ Детальніше щодо взаємозв'язків між окремими тезами теорії юридичної аргументації, теорії конституційних прав та поняття і дійсності права див. книгу М. Клатта «Інституціоналізований розум. Теорія права Роберта Алексі» [9].

софии права Алекси – «институционализация разума» как сочетание реального и идеального измерений права в институтах либеральной демократии – последовательно разворачивается в трех составляющих его философско-правовой системы: теории юридической аргументации, теории конституционных прав и неопозитивистской концепции права.

Ключевые слова: институционализация разума, неопозитивизм, дискурсивная философия, юридическая аргументация, конституционные права, действительность права.

ROBERT ALEXY'S PHILOSOPHY OF LAW

Maksymov S. I.

The article analyzes the main provisions of the Robert Alexy's philosophy of law as an integrated system, which at the same time remains open for further expansion of meanings. It demonstrates how the main motive of the Alexy's philosophy of law – «the institutionalization of reason» as a combination of real and ideal dimensions of law in the institutions of liberal democracy – series takes place in the three components of his philosophical-legal system: the theory of legal argumentation, the theory of constitutional rights and non-positivistic concept of law.

Alexy's non-positivist theory of law is based on the premise that there is a necessary link between the legal validity, or legal correctness, on the one hand, and moral acceptability or moral correctness on the other. This relationship is based on the dual nature of law: it has the actual dimension, defined by the authority and social efficiency, and ideal dimension that is moral correctness.

The actual dimension of law is based on the need to ensure legal certainty and legal effectiveness. The argument from the ideal dimension of law is that the law imposes the claim to correctness. According to Alexy normative judgment is correct if and only if it is the result of rational practical discourse. Terms of discursive rationality determined through the principles, rules and forms of general practical discourse. Its procedural core makes up the rules guaranteeing the freedom and equality in the discourse, giving everyone the right to participate in it and the right to ask questions, and defend any point of view. The fact that the rules of discourse express the value of freedom and equality is the basis for the justification of human rights. This means that human rights are discursively necessary, and their objection is discursively impossible.

Two dimensions of law are combined in an inclusive (soft) non-positivism, which claims that the moral defects deny the validity only if the limit of extreme injustice broken. Procedural aspects of connections positivity and correctness are realized in the form of democratic or discursive, constitutionalism, the main elements of which – democracy and constitutional rights.

Key words: *institutionalisation of reason, non-positivism, discourse philosophy, legal argumentation, constitutional rights, validity of law.*

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЯК ЦІННІСНА ДЕТЕРМІНАНТА ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Досліджено сутнісні характеристики української національної ідеї. Проаналізовано національну ідею українського народу у ціннісному вимірі. Визначено особливості інтерпретації національної ідеї у науковому дискурсі. Обґрунтовано корелятивність розвитку національної ідеї та державотворчого процесу в Україні.

Ключові слова: національна ідея, державотворення, цінності, національна свідомість, духовна культура.

Актуальність проблеми. Протягом історичного поступу української нації державотворчий процес набував різних форм та змістовного наповнення. Як відомо, характер державотворення обумовлений низкою чинників, зокрема економічними, політичними, правовими, соціокультурними та ін. На наше переконання, інтегральним світоглядним тлом становлення держави є національна ідея, яка являє собою проект розвитку певного народу як суб'єкта історії.

У нашому дослідженні ми ставимо за **мету** розглянути ціннісний аспект української національної ідеї як підґрунтя державотворення.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Національна ідея, на думку Н. Левченко, це перш за все ціннісна категорія, феномен духовної культури, який не варто обмежувати лише політичним її компонентом. Тому доречно стверджувати, що українська національна ідея має органічно поєднати в собі надбання національної духовної культури й елементи загальнолюдської політичної традиції. Національна ідея як матриця державотворення відображає реальну історію українського народу, розвивається одночасно з його формуванням, однак на більш високому рівні свого існування перетворюється в українську державницьку ідею, що віддзеркалює інтереси й почуття всіх народів, які складають сьогодні українську політичну націю [1, с. 2–3]. Отже, національна ідея становить проект розвитку саме політичної нації як поліетнічної спільноти, функціонування якої ґрунтується на демократичних принципах, культурному плюралізмі, захисті національних інтересів у різноманітних сферах.

Можна погодитися з думкою О. Гриніва про те, що національна ідея логічно виводиться з національної мрії і являє собою концентровано оформ-

лену під впливом національної еліти суть нації як певної людської спільноти та визначає її роль у світовому процесі [2, с. 6].

Продовжуючи вказані роздуми, зазначимо, що національна ідея конкретизує національну мрію, екстраполюючи її у практичну площину розвитку певної нації та становлення її державності. На наше переконання, національна ідея є духовно-ціннісною основою державотворчого процесу, напрямом розвитку етнонаціональної спільноти.

Аналізуючи сутність національної ідеї, відомий український дослідник О. Куць визначив низку її функцій, які відіграють важливу роль як у націотворенні, так і у державотворенні. Зокрема до таких функцій він відносить такі: етнонаціотворчу (визрівання у людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос); інтегруючу (згуртовує в єдину спільноту різні етноси); ідентифікаційну (сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та їх представників); культурологічну (з народної культури формує загальнонаціональну культуру); аксіологічну (орієнтація на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти); державотворчу (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування) [3, с. 100].

У контексті нашої наукової розвідки особливу увагу варто приділити аксіологічній функції національної ідеї. Вочевидь, національна ідея ґрунтується на низці цінностей, які спрямовують певний народ до омріяної мети — побудови незалежної держави, облаштування етнонаціонального буття у неповторний спосіб, притаманний тільки цій спільноті. Національна ідея стає об'єднавчим чинником стратегічного розвитку народу лише тоді, коли цінності, що в ній закладені, поділяють як еліта, так і пересічні громадяни.

Водночас особлива роль у розробленні та втіленні національної ідеї належить еліті суспільства — інтелектуальній та політичній меншості, яка здатна повести за собою неактивну більшість і, проявляючи політичну волю, духовну силу, реалізовувати цінності та пріоритети національно-державницького розвитку. З цього приводу видатний український мислитель В. Липинський зазначав, що керівництво в перетворенні усякого пасивного, хоча й відмінного від інших, але часто національно несвідомого колективу в організовану, усвідомлюючу себе націю, і керівництво у творенні нових форм громадського життя вже усвідомленої нації скрізь і завжди виконує певна активна меншість, яка завдяки своїй моральній і матеріальній силі висувається на чолі нації і творить динамічні — матеріальні і духовні — громадські цінності, що потім переймаються і присвоюються пасивною більшістю нації, об'єднуючи її весь час в один суцільний, усвідомлюючий себе національний організм [4, с. 10].

На переконання фахівців, національну ідею можна інтерпретувати як стратегічну мету національного прогресу, породження і виразник національної самосвідомості. У цьому визначенні містяться дві важливі складові національної ідеї. Перша полягає в тому, що національна ідея — це форма ментального осягання нацією свого психологічно-культурного змісту, тобто характерного темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв, відношення до космосу, у тому числі до землі, на якій живе, до інших народів і націй, яку відносять до поняття «національна самосвідомість». Друга — це форма ментального осягання корінних цінностей свого існування і цілей своєї діяльності, які із останніх випливають. Отже, національна ідея є сумою «національної самосвідомості» та «стратегічної мети національного прогресу» [5, с. 48].

Відповідно розвиток та осягнення національної ідеї у вітчизняному соціокультурному просторі потребує підвищення рівня національної самосвідомості народу, її прояву у державно-політичній діяльності, повсякденних поведінкових практиках. Національна ідея, в свою чергу, є підґрунтям існування національної свідомості та самосвідомості, духовним стрижнем державотворення.

На основі національної свідомості базуються досягнення національних інтересів, цінностей, історичної долі. Звідси бажання зберегти ці особливості, не піддатися асиміляції, розвивати національну культуру, розвивати традиції, звичаї, прагнення до економічного та політичного суверенітету, створення національної держави, громадянського суспільства. Тому національна свідомість є конституційною основою нації [6, с. 119].

На нашу думку, на основі цінностей, закладених у національній ідеї, повинна формуватися стратегія розвитку держави, пріоритетні напрями її позиціонування на міжнародній арені. Як зазначає О. Луцків, українська національна ідея — це не лише програма дій на завтра, засвоєння і збереження набутків минулого, його історичних, традиційних інституцій, а й науково обґрунтовані, сконсолідовані, інноваційні та інтеграційні спрямування сучасників у світоглядному, мотиваційно-ціннісному та інших духовно-інформаційних і просторово-часових вимірах [7, с. 209–210].

Реалізація національної ідеї повинна мати конкретний зміст, наповнюватися практичними кроками у розбудові Української держави. Українська національна ідея та відповідно державницький вітчизняний поступ мають ґрунтуватися на таких цінностях та пріоритетах, як соціальна справедливість, рівність усіх громадян перед законом, свобода життєвих стратегій, повага до національно-культурних традицій українського народу та етнопонаціональних спільнот, що мешкають на її теренах, демократизм у всіх сферах суспільного життя, втілення моральних норм у соціальних відносинах тощо.

На переконання В. Пасічника, ієрархію національних цінностей та систему національних пріоритетів визначає переважно національний ідеал. Цінності та пріоритети формують життєві орієнтації нації й людини у світі, а отже, є результатом поєднання власного та запозиченого загальнолюдського досвіду, що став національним надбанням [8, с. 62].

З цього приводу слушно зауважує А. Фартушний, що українська національна ідея — це ієрархізована система духовних вартостей, що об'єктивно склалася у процесі етногенезу й націогенезу автохтонного населення Подніпров'я і Подністров'я і котра адекватно відображає реальні умови існування цього населення [9, с. 29].

Свого часу, розмірковуючи над вказаними проблемами, розкриваючи мету національного розвитку, його ціннісні пріоритети, М. Драгоманов намагався наповнити національні традиції сучасним суспільно-політичним змістом. На думку вченого, провідним завданням визвольного руху України мусить стати її повернення до сім'ї вільних і культурних європейських народів, до цінностей та засад сучасної цивілізації, з розвитком якої Україна була міцно пов'язана в минулому. Наголошуючи на життєвій необхідності «європеїзації» українського національного руху, М. Драгоманов порівнював історію України з національно-визвольними рухами інших народів Європи. Минуле і майбутнє України М. Драгоманов бачив у європейському суспільно-політичному просторі, закликав не перебільшувати реального значення рис національної «окремішності» українців від сусідніх народів, вирізняти за цими зовнішніми рисами спільні інтереси та тенденції загальноєвропейської інтеграції. Він був упевнений, що єдиний слушний шлях поступу українців — це рух до європейської цивілізації [10, с. 35–36].

Як і за часів М. Драгоманова, ключовим питанням для прискорення державотворчих трансформацій в Україні на сьогодні є тривалість процесу розуміння та сприйняття європейських цінностей усім українським суспільством, в усіх регіонах. Адже усвідомлення громадянами цих цінностей та їхнього значення для кожного здатне запустити процес масштабніший, аніж підписання угод чи договорів. Тобто процес євроінтеграції знизу. Саме світогляд громадян, а не географічні межі формують нині кордони європейського цивілізаційного простору [11, с. 38]. Важливо, щоб вітчизняна національна ідея містила європейські демократичні цінності, які б сприймалися й реалізовувалися у різноманітних сферах суспільного буття.

Аналізуючи сучасні інтерпретації національної ідеї як ціннісного підґрунтя державотворення, варто навести позицію вітчизняного дослідника О. Ляшенка, який вважає, що українська національна ідея повинна стати політичним проектом майбутньої нації, смисложиттєвим чинником націо-

нального розвитку. Відтак національну ідею слід вважати ідеєю нації як спільноти з такими характеристиками:

- 1) поліетнічна, консолідована інститутом громадянства, приналежність до України як спільної Батьківщини;
- 2) свідомо своєї політичної мети — побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави;
- 3) об'єднана спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, толерантністю корінного, українського етносу щодо численних етнічних груп [12, с. 253].

Для того щоб національна ідея стала дієвою основою успішного модернізаційного проекту, вона мусить відповідати певним вимогам. Першою з них є її відповідність таким цінностям, як національний інтерес та національний менталітет. Національна ідея зароджується та виникає в масовій свідомості як певна потреба, необхідність. Необхідність породжується чинниками життя народу і країни — економічними і політичними відносинами в суспільстві, культурою та історією народу, його прагненням до певного сценарію свого майбутнього, які стають своєрідним емпіричним підґрунтям формування національної ідеї. Спроби довільного конструювання національної ідеї приречені на провал [13, с. 140].

Можна стверджувати, що сучасний державотворчий процес в Україні потребує модернізації уявлень про національну ідею, внесення певних коректив до її ціннісного наповнення. Так, М. Розумний виокремлює три групи чинників, що визначають динамічність та конструктивність розвитку національної ідеї. Перша група — це дія когнітивних чинників суспільної свідомості, котрі сфокусовані в самому понятті «ідея». Повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності оформлювати свій досвід, своє сприйняття дійсності в певній оптимізованій стратегії поведінки. Модернізована національна ідея — це новий суспільний орієнтир української нації. У ній мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, в якій вони знайдуть своє образне, логіко-понятійне та практично-вольове розв'язання. Нація у цьому випадку виступає суб'єктом, наділеним невід'ємними властивостями кожного суб'єкта — свободою й творчістю. Друга група чинників умовно може бути об'єднана під назвою національної генетики. Для людини природним є бачити себе чужими очима. Ідентичність звичайно розглядають як сукупність основних аспектів суспільного самоусвідомлення людини. Ідентичність дорівнює належності до спільноти. Нарешті, третя група чинників — цивілізаційна динаміка, адже ми живемо в час, коли величезні маси людей перейшли від стану спокою до стану руху [14, с. 401–404].

Ціннісне наповнення сучасної інтепретації української національної ідеї викликає багато суперечок та дискусій. Разом з тим, на думку фахівців, формуючи національну ідею, закладаючи в її основу прогресивну національно-державну ідеологію, не враховується те, що в сучасних умовах непродуктивно вкладати в зміст національної ідеї, з одного боку, можливість концептуально-психологічної експлуатації низки архаїчних символів і консервативних ідей, а з другого — однобічну орієнтацію на вестернізований лібералізм та культ безнаціональних цінностей «горизонтального світогляду». Подолання зазначеної проблеми може повноцінно відбутися лише в напрямку «третього шляху», згідно з яким необхідно враховувати як культурну своєрідність України, так і глобальні тенденції сучасного світу [15, с. 211].

У контексті державного будівництва національна ідея повинна бути інтеграційним світоглядним підґрунтям, на основі якого консолідується політична нація, створюється проект розвитку країни на майбутнє. Як слушно зауважує дослідник М. Безотосний, на суспільному рівні необхідна наявність спільних цінностей, що є передумовою об'єднання індивідів у спільноту. Потрібен синтез цінностей у єдину систему для створення ідеалів. Передумовою зародження консолідаційної ідеї є усвідомлена єдність, яка дозволяє індивідам ототожнювати себе з нацією. Якщо спільні цінності, ідеали та усвідомлена єдність є передумовою об'єднання нації, то засобом її консолідації є політичний ресурс [16, с. 70].

Висновки. Отже, національна ідея українського народу має базуватися на історичному, культурному, духовному, ментальному підґрунті. Лише в цьому випадку вона буде сприйнята широкими верствами населення та стане основою втілення державницького проекту. Аксіологічною основою національної ідеї мають бути як цінності демократичного гатунку, так і духовно-культурні традиції та пріоритети нашого народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко Н. В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні / Н. В. Левченко // Теорія та практика держ. управління. – 2009. – Вип. 2. – С. 66–75.
2. Гринів О. Українська національна ідея як проблема науки / О. Гринів // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – Вип. 9. – С. 4–8.
3. Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії) : монографія / О. М. Куць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – 368 с.

4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 470 с.
5. Дузь-Крятченко О. П. Українська національна ідея: якою їй бути? / О. П. Дузь-Крятченко, Е. М. Лисицин // Зб. наук. пр. Центру воєнно-стратег. досліджень Нац. ун-ту оборони України ім. Івана Черняхівського. – 2014. – Т. № 3. – С. 45–49.
6. Лавриненко С. О. Проблема формування національної свідомості сучасної молоді / С. О. Лавриненко // Вісн. Нац. авіац. ун-ту. Сер.: Філософія. Культурологія. – 2011. – № 2. – С. 117–120.
7. Луцків О. М. Українська національна ідея як духовно-інтелектуальний код соборності народу: етнічний, інтеграційний та цивілізаційний вектори / О. М. Луцків, Н. М. Попадинець // Регіон. економіка. – 2011. – № 3. – С. 209–211.
8. Пасічник В. М. Суть та структура національної ідеї / В. М. Пасічник // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 36. – С. 60–67.
9. Фартушний А. Національна ідея як динамічна система духовних вартостей / А. Фартушний // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – Вип. 1. – С. 12–37.
10. Погребняк В. Громадянське виховання: Українська Національна ідея у творчості Михайла Драгоманова / В. Погребняк // Педагогічні науки. – 2014. – Вип. 60. – С. 30–42.
11. Віннічук О. В. Особливості трансформації політичних цінностей українського суспільства у постреволюційний період / О. В. Віннічук // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. – 2015. – № 1. – С. 33–40.
12. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 648 с.
13. Пірен М. Архетипові засади становлення та розвитку української національної ідеї / М. Пірен // Публ. управління: теорія та практика. – 2013. – Спец. вип. – С. 136–143.
14. Розумний М. Національна ідея: відкритість новому й світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства / М. Розумний // Україна на шляху до Європи / [упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко]. – К. : Етнос, 2006. – С. 395–409.
15. Козловець М. Національна ідея як рефлексія національно-культурної ідентичності / М. Козловець, Ю. Ковтун // Гілея : наук. вісн. – 2013. – № 73. – С. 210–212.
16. Безотосний М. Національна ідея – основа консолідації українського суспільства на сучасному етапі / М. Безотосний // Рідний край. – 2013. – № 2 (29). – С. 69–72.

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ КАК ЦЕННОСТНАЯ ДЕТЕРМИНАНТА ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ

Калиновский Ю. Ю.

Исследованы сущностные характеристики украинской национальной идеи. Проанализирована национальная идея украинского народа в ценностном измерении.

Определены особенности интерпретаций национальной идеи в научном дискурсе. Обоснована коррелятивность развития национальной идеи и процесса государственного строительства в Украине.

Ключевые слова: *национальная идея, государственное строительство, ценности, национальное сознание, духовная культура.*

NATIONAL IDEA AS VALUE-DETERMINANT OF STATE-CREATION PROCESS IN UKRAINE

Kalinovsky Y. Y.

Investigated the essential characteristics of the Ukrainian national idea. It is proposed to interpret national idea as a strategic goal of national development and conceptual ground state processes in Ukraine. Defined the components of the national idea: the first is that the national idea is a form of mental comprehension nation's psychological and cultural content, the second component reflects the fundamental value of existence of the people and especially its existence.

Analyzed national idea of the Ukrainian people in terms of values. In particular, the Ukrainian national idea and in accordance state domestic progress should be based on values and priorities such as social justice, equality of all citizens before the law, freedom of life strategies, respect for national and cultural traditions of Ukrainian people and ethnic communities living on its territory, democracy in all spheres of public life, the embodiment of moral norms in social relations etc.

Defined features interpretations of the national idea in the scientific discourse. It was shown that national unity is interpreted as political, cultural, spiritual and ethno-mental characteristics. Specifies the functions of the national idea, among which are crucial ethno-nation-creation, integrating, identity, cultural, axiological and state-creative. It is alleged that the strategic goal of implementation of the national idea is to build an independent state. It is proved that the national idea is the uniting factor of strategic development only when values that it laid shares both elite and ordinary citizens.

Grounded correlativity ideas and development of the national state building process in Ukraine. The national idea has to modernize accordance with the requirements of today while keeping the spiritual values of the Ukrainian people. The national idea is the basis of effective statehood modernization project if meets the following requirements: democratic, progressive, spirituality. In modern conditions the national idea as the state-project should not absorb archaic symbols and conservative ideas and focus on purely liberal (globalized, denationalized) values. Ukrainian national idea should be based on historical, cultural, spiritual, mental and motivated implemented in specific projects of development of the state.

Key words: *national idea, state-creation, values, national consciousness, spiritual culture.*

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРАВОВЕ ЖИТТЯ В ІНТЕГРАТИВНОМУ ПРАВОРОЗУМІННІ: СМИСЛОВІ ОБРИСИ

Стаття показує особливості концепту правового життя як предмета феноменологічного вивчення права та інтегративного праворозуміння. Показано, що у змісті концепту правового життя можуть враховуватися як даності правової реальності, так і даності правосвідомості (правові смисли та процес породження їх). Проаналізовано правове життя як активне начало соціального та особистісного буття в класичних типах праворозуміння. Правове життя концептуалізоване як специфічний правовий об'єкт, що поєднує феноменологію права та інтегративне праворозуміння. Правове життя розуміється як спосіб людського існування, що реалізується через діяльність правового суб'єкта в актуальному змісті правових норм і цінностей.

Ключові слова: *соціальне пізнання, правове життя, суб'єктивність, інтенціональність.*

Актуальність досліджуваної проблеми. Питання сутнісного розуміння права має фундаментальне значення для філософії права, так само як і питання про істину для філософії та людського пізнання у цілому. На сьогодні арсенал філософії права містить множину концепцій, у яких на філософському, юридичному, релігійному, побутовому та інших рівнях здійснено визначення, опис, пояснення або інтерпретацію самого права.

Аналіз наукових публікацій. Феноменологія правового життя є перспективним, проте недостатньо розробленим напрямом соціальної філософії та філософії права. Хоча у науковій літературі визнана продуктивність феноменологічного дослідження права, однак у наявних дослідженнях поки що відсутня цілісна концепція розуміння правового життя [1; 3; 9; 11; 15; 17].

Метою статті є показ особливостей концепту правового життя як предмета феноменологічного вивчення права та інтегративного праворозуміння.

Феноменологія пропонує специфічний ракурс бачення права, а сучасний етап її розвитку пов'язаний із необхідністю вирішення двох головних завдань — формування теоретико-методологічних засад для розвитку інтегративного праворозуміння та дослідження правового об'єкта як спільного предмета пізнання.

Друге завдання, зокрема, реалізується завдяки методу феноменологічної редукції, який дозволяє заключити у дужки наявні трактування права та замінити його смисловим конфігуратом — концептом «правове життя». Поняття «право», «правова реальність», «правові відносини» є традиційно вживаними і за ними закріпились певні сталі значення. Така обставина не дозволяє цим поняттям бути використаними у вирішенні завдань розвитку феноменології права. Тому доцільно було б припустити, що метод феноменологічної редукції допоможе виявити суть «живого» права у свідомості суб'єкта саме з допомогою концепту «правове життя».

У цьому випадку роль феноменологічної редукції полягатиме у фіксації меж традиційних уявлень про право та заданні напрямку пошуку предметного смислу права. Такий смисл виникає у свідомості правового суб'єкта при безпосередньому сприйнятті та освоєнні правових явищ. Феноменологічна настанова дозволяє звернутися до дослідження як самих правових явищ та пов'язаних з ними інтенціональних переживань, так і до наступної стадії дослідження — аналізу процесу утворення правових смислів. Необхідно підкреслити, що концепт правового життя з необхідністю відображає всі ці етапи феноменологічного пізнання права. Іншими словами, у змісті концепту правового життя як предмета феноменології права та інтегративного праворозуміння мають враховуватися як даності правової реальності, так і даності правосвідомості (правові смисли та процес породження їх).

Змістовне обґрунтування концепту «правове життя» ускладнюється тим, що смислому зв'язку «право — життя» використовують різні типи праворозуміння, даючи, відповідно, різні експлікації буття права. Так, наприклад, у додержавну добу особливого значення набули символізовані дії, спрямовані на підтримку, обмеження або руйнацію життя як такого. Така символізація не передбачала жорсткого закріплення, адже соціальні закономірності сприймалися як очевидності досвіду, інтуїтивно. Регламентуючі ж інституції, що мали переважно ритуальний характер, не були регулярними. Історія права надає чимало прикладів та правових звичаїв, які представляють право як життєвий порив або стихію, що не піддається раціональному поясненню. Звичайно, так званий біологічний підхід до уваги не береться, адже він надмірно перебільшує значення органічних потреб, природного відбору та боротьби за існування у розвитку та функціонуванні права [1].

Концепт правового життя наявний і в ученнях природного права. Власлива їм орієнтація на метафізичний універсальний образ права зовсім не виключає наявності в них «живого права», що складається з умов конкретної історичної ситуації, розстановки політичних та ідеологічних сил. Можна стверджувати, що природно-правові доктрини ставали актуальними у нестабільні історичні періоди, коли санкціоновані державою закони та

політичний режим різко суперечили соціальним трансформаціям та змінам правосвідомості [2, с. 108–129]. Саме тоді суспільство підтримувало потребу у відтворенні зв'язку наявного права з ідеями вічного, справедливого та розумного права. Як наслідок виникали божественні образи, соціальні ідеали, а також образи правового суб'єкта, здатного мислити і діяти на власний розсуд. Слід також зазначити, що доктрини природного права є завжди антропологічно орієнтованими і задають високий ступінь публічності та ідеологічного навантаження образу «живого права».

Правова політика сучасних держав не може не враховувати імперативи природно-правових учень, хоча іноді на уряди та окремих індивідів покладається надмірна кількість обов'язків, яких їм важко дотримуватися. Так, загальнолюдські стандарти прав та інтересів особистості визначають планку, нижче за яку держави опускаються не мають, тоді як через політичні, економічні та ідеологічні обставини держави не в змозі виконувати вимоги природно-правових доктрин. З другого боку, ідея лібералізму, яка є в основі Всезагальної декларації прав людини, а також доктрина модернізації та епістемологічна концепція раціоналізму дозволяють поставити під сумнів категоричність природно-правових імперативів.

Зважаючи на властивий сучасному правовому простору конфлікт між правовими цінностями, формою їх законодавчого втілення та способами реалізації, вихід слід шукати у відмові від універсально-незмінного розуміння права. Якщо виходити з настанови, що стабільність суспільства забезпечується постійним оновленням усіх елементів права як форми суспільного життя, то у такому контексті права людини можуть бути зрозумілі як характеристики якості правового життя у сполученні з іншими правовими процесами.

Інтенціональність правового життя зв'язана також і з юридико-позитивістською парадигмою. Причинами збереження верховенства формалізованого волевстановлення як стійкої традиції праворозуміння є також факти спрямованості правосвідомості на феномени правового життя. У позитивістському розумінні правове життя розуміється як система об'єктивно встановлених потреб у стабільності соціального та політичного життя у сполученні з заходами, спрямованими на задоволення таких потреб. Як зазначає І. Ю. Козліхін, «коли відмінності між “сущим” та “належним” перестали мати практично-політичний характер, тоді не спекуляції про ідеально-належне починають займати розум дослідників, а реально існуючі факти дійсності, які потребують їх зведення у логічно струнку систему, — настає час позитивізму» [3, с. 57].

Слід, однак, зважати на те, що позитивістське праворозуміння здатне відбивати лише стійкі, повторювані правові процеси, тоді як чимало фено-

менів правового життя опиняється за його межами. Поза його концептуальним простором перебуває, зокрема, проблема дії правового суб'єкта в умовах, що змінюються. Традиційною ілюстрацією такого стану є предмет дискусії між відомими філософами права Г. Хартом та Л. Фуллером. Як відомо, суть правового факту полягала у засудженні двох людей на діаметрально протилежних засадах. Одну людину було засуджено за висловлену негативну оцінку Гітлера та лідерів партії нацистів у період їх політичного панування. Судовий процес над другою людиною відбувся вже після падіння нацистського режиму; їй було висунуте звинувачення у тому, що вона сприяла позбавленню волі першої особи, в діях якої на поточний момент складу злочину не було [4]. На думку Г. Харта як прибічника позитивізму, цей випадок ілюструє дилему між вимогами порядку та вимогами хорошого порядку. Прихильник природно-правового мислення Л. Фуллер розцінює цей приклад як доказ того, що правові обов'язки бувають зв'язані з будь-якими звичайними та неюридичними цілями людського життя [4]. Звідси буде неправомірним розгляд права як чогось передзаданого життю та встановленого волею законодавця.

Аргументація Г. Харта передбачала винесення «за дужки» ідейних позицій та відповідних статусів учасників правової події, що, на його думку, дало б змогу виявити смисл їхніх дій. Виходячи з того, що у дискусії мала переважати лише одна точка зору, необхідно було прийняти широке розуміння права, згідно з яким закони можуть бути несправедливими, проте непідкорення їм виправдане лише у тому випадку, якщо цим попереджається більше зло, ніж по жертвування законом [5, с. 212]. Слід зазначити, що, посилаючись на фактологію правового життя, обидва вчені виходили з різного тлумачення якісних характеристик правового життя. Так, для Л. Фуллера значущими були форми фактично-історичного розуміння справедливості; Г. Харт перевагу надавав фактам самосвідомості особистості у нормативних вимогах державного порядку. З позицій феноменології неможливо надати перевагу жодній з версій інтерпретації історичного факту, оскільки твердження відносно будь-якого факту мають враховувати всі взаємозв'язки та зміни досвіду його сприйняття. Саме вони згодом об'єктивуються у системі правових норм та цінностей.

Розширити позитивістське праворозуміння за рахунок відновлення генетичного зв'язку між правом та суспільством прагнуть прихильники соціологічного підходу. У цій парадигмі «живе право» протиставляється «мертвому праву», і цей основоположний концепт має охарактеризувати змістовний аспект права за допомогою опису та класифікації можливих проявів права і на основі цього вивести відповідні правові закономірності. «Живе право» складається не тільки з існуючих правових актів, а й з судових

рішень, звичаїв, юридичних інтересів різноманітних соціальних сил, моралі та політики як позаправових факторів.

Так, у концепції фактичних прав Е. М. Грибакіної право виявляється як прихована, офіційно невизнана сторона юридичної системи, яка, тим не менш, суттєво впливає на реалізацію моделей поведінки. До числа фактичних прав дослідниця відносить привілеї керівників, домінування їх у колективі за рахунок незакріплених у посадових інструкціях засобів, добровільне підкорення сваволі, приховування інформації тощо. У результаті фактичне право має подвійну дію: з одного боку, воно загрожує руйнацією балансу соціальних сил; з другого — сприяє здатності індивіда та суспільства відповідати на нові виклики та створювати нові норми відповідно до обставин, що змінюються [6].

Однак у межах соціологічного підходу суб'єкт права постає лише «фактом» об'єктивно існуючих обставин, а нормативність як міра всезагального належного замінюється рішенням «тут і зараз». Відповідно питання про адекватність суб'єкта права своїм правам та обов'язкам слід вирішувати у більш загальній площині, тобто поза сферою соціологічного праворозуміння. Слід погодитись з думкою Е. Фромма, який зазначав, що соціологічний релятивізм представляє людину не більш ніж маріонеткою, якою керують нитки соціальних обов'язків [7, с. 54]. Тим не менш, необхідно творчо використовувати потенціал соціологічного підходу, зокрема його настанову на протиставлення «живого права» правовим текстам, які, як правило, спрямовані на зовнішнє структурування та дисциплінування суспільства і з часом втрачають свою легітимність.

Таким чином, правове життя, що розуміється як активне начало соціального та особистісного буття, тим чи іншим чином представлене в усіх класичних типах праворозуміння. У межах різних інтерпретацій воно постає як культурно-історичні умови, метафізичне начало, спосіб життєдіяльності суспільства, емпірична реальність права та життя розуму, возведене у закон. Наявність таких інтерпретацій дозволяє також розглядати правове життя як їхню смислову рамку або конфігурат відповідно до некласичного принципу доповнювальності.

Одним із головних завдань інтегративного праворозуміння стає пошук смислового конфігурату права в аспекті його змісту та засобів пізнання. Дослідник Дж. Холл, зокрема, зазначав, що «науковий пошук філософії права, врешті-решт, фокусується на тому, що у найзагальнішому значенні може бути означене терміном “правовий об'єкт знання”. Хоча дослідник у своєму аналізі об'єкта має провести його численні відмінності, правовий об'єкт знання є у дійсності чітко обмеженою взаємозв'язаною структурою у постійному процесі» [цит. за: 8, с. 739–740]. На думку Дж. Холла, побудо-

ва інтегративного праворозуміння напряду залежить від поетапно сформованого специфічного «правового об'єкта знання».

Філософська та правознавча література пропонує низку варіантів визначення об'єкта інтегративного праворозуміння.

У філософській концепції юридичної норми А. Ф. Закомлістова запропоновано ідею відмови від уже відомого в історії права заради фіксації умов можливості права. Такою можливістю права може бути його протосмисл та момент існування. Використовуючи методологічні можливості логіко-математичного підходу, автор описує право через обчислювання простору соціального середовища. У такому аспекті право постає як взаємодія, що приводить до процесу диференціюючого упорядкування контактів індивідів шляхом стягання їх концентрації до єдиного центру.

Спрямований рух до єдиного центру пов'язаний з методикою урівноважуючого мислення, можливості якого демонструє перцептивний підхід. Таке мислення можливе в межах селективного ставлення до дійсності через використання схематизму порівняння, установлення однаковості, еквівалентності, подоби та схожості [9, с. 16]. Як наслідок, буття права набуває аксіологічного виміру, який передбачає обчислювання соціального простору у позитивній та негативній взаємодії на публічному та приватному рівнях суспільного життя. Таке обчислення відбувається через установлення прийнятності певної репрезентативної фігури соціальної дії. Прийнятність визначається автором як протонорма або першопочатковий момент аксіологічного обчислення нормовів. Протонорма врівноважується, у свою чергу, відповідальністю, що розуміється як негативна реакція або негативна санкція на аномалії. Єдність протонорми та відповідальності утворюють онтологічні засади юридичної норми, яка виявляється квінтесенцією складної сукупності суспільних відносин, а не оксюмороном, побудованим на опозиції держави і права, права і закону тощо [9, с. 28–29].

Сутнісний зв'язок права з більш широкою і більш абстрактною засадою дозволяє говорити про другий варіант визначення смислового конфігурату права. Цей випадок стосується не традиційного визначення виду через рід, а передбачає пошук певної онтологічної даності права, завдяки якій можна було б відтворити історію права, показати його зв'язок із позаправовими соціальними явищами, а також дослідити універсальний смисл та структуру права. У таких дослідженнях особливо підкреслюється першопочаткова розумність права, що зближує їх з природно-правовою доктриною. Разом з тим широке використання досягнень сучасного соціогуманітарного знання дозволяє говорити про наближеність і до неklasичної філософської парадигми.

Яскравим прикладом такої онтологізованої інтегративної теорії є комунікативна теорія права, представлена трьома аспектами — діяльністю сві-

домості, соціокультурними умовами та міжособистими правовими комунікаціями. Крім того, комунікативна теорія націлена на вирішення актуальних філософсько-правових проблем — таких як суб'єкт права та його свідомість, статус правових тестів як джерел права та правових норм, правова взаємодія в аспекті прав та обов'язків.

Комунікація розуміється у двох вимірах. З одного боку, вона є субстанційною засадою права; з другого — правові суб'єкти, їх права та обов'язки, а також правові норми мають комунікативну природу. Комунікація вказаних окремих елементів права при цьому опосередкована правовими текстами та процедурами їхньої інтерпретації [10, с. 103]. У такому визначенні через подвоєну комунікацію простежується відома юснатуралістична настанова про початкову розуміність права, що вимагає приведення правових текстів та їх розуміння у відповідність до вимог розуму.

Вагомим внеском у розвиток некласичного праворозуміння є твердження прихильниками комунікативної теорії про активність правосвідомості суб'єкта. За аналогією із всезагальним розумом у природно-правовій традиції комунікація може набути онтологічного статусу і стати обмеженням спонтанності правової свідомості.

Отже, правове життя як об'єкт науки розглядається не всіма прихильниками інтегративного праворозуміння. Доволі часто натомість пропонуються апробовані ідеальні конструкції, як, наприклад, протонорма, комунікація. Однак усю повноту наявного права вони відбити не в змозі, так само як і не мають можливості смислового конфігурування різних типів розуміння права.

Складність дослідження правового життя обумовлена також відсутністю у науковій літературі однозначної думки стосовно змістовної значущості та функціональності цього поняття. Наприклад, М. І. Матузов з допомогою поняття правового життя визначає специфічну царину людського спілкування поряд із економічною, культурною, релігійною, творчою, спортивною тощо. На відміну від інших, як зазначає вчений, «особливість правового життя полягає у тому, що воно у чималому ступені має офіційний, нормативно-організаційний, а іноді владно-імперативний характер, адже засноване на законах та інших правових актах, підкорене певним правилам, вимогам» [11, с. 112]. Автор не вважає поняття правового життя науковим, а скоріше робочим, ужитковим висловом, фразою розмовної мови. І зазначає також, що чинне законодавство та правова практика такого терміна не знають [11, с. 115]. На думку вченого, це поняття має оціночну функцію і відбиває прагнення людей жити впорядковано та цивілізовано.

З метою підвищення наукового статусу поняття правового життя М. І. Матузов пропонує розуміти правове життя як відображення правової системи,

яка, у свою чергу, визначається як результат формалізації та матеріалізації правового життя. Проте важко погодитись із тим, що у такому аспекті поняття правової системи може набути наукового статусу, адже саме поняття правової системи залишається одним із невирішених завдань теорії права.

Етатистська модель праворозуміння пропонує чимало варіантів відмінностей між поняттям права, правової системи, системи права, системи законодавства, правової норми, юридичної норми. Виявлені відмінності характеризують різні стадії діяльності законодавця. Так, О. І. Бобилев пропонує такі дефініції вказаних понять: «Якщо право — це система нормативних настанов, що спираються на ідеї людської свободи та справедливості, виражена переважно у законодавстві та така, що регулює суспільні відносини, то система права — це внутрішня побудова права, системна організація права» [12, с. 22]. Право за такого розуміння являє собою певну структуру, що поділяється на відносно самостійні складові, до яких належать галузі права та інститути, що регулюють певні групи суспільних відносин. Звідси випливає, що система прав відбиває внутрішню побудову права, а зовнішньою видимою формою системи права виступає система законодавства. Вона, у свою чергу, розуміється як сукупність джерел права, що являють собою форму виразу правових норм [12, с. 24]. Правова система вміщує як систему права та законодавчу систему, так і соціокультурні феномени їх реалізації, якими є правова культура, правові інститути та заклади. Такий термінологічний аналіз дозволяє дійти висновку, що поняття правової системи описує сферу законодавчої діяльності і, відповідно, не може вважатися заміною більш широкого за обсягом поняття правового життя.

Виходячи з наведеного, можна зробити припущення, що поняття правового життя не є юридичною категорією. Це, скоріше, філософський концепт у стадії перманентного становлення, який не обмежує дослідника рамками якоїсь однієї науки, що найповніше відповідає завданням інтегративного пізнання. Концепт як такий виражає процесуальний бік пізнання, акцентує увагу на динамізмі пізнання та рефлексії суб'єкта пізнання. Також теоретико-методологічні можливості концепту повністю відповідають вимогам феноменологічної редукції.

Концепт дозволяє робити акцент на початковій продуктивній діяльності свідомості, яка спонтанно здійснює першопочаткову організацію сприйняття, завдяки чому чуттєвий матеріал набуває свого конкретного смислу. На відміну від понять науки, концепт охоплює не тільки логічно релевантні форми мислення, а й передглуздові форми у вигляді уяви, інтуїції, уявлень. Крім того, наукові поняття, відображаючи предмети дійсності, перетворюють їх відповідно до логіки всезагального ряду, тоді як концепти характеризуються творчістю та репрезентативністю.

Традиційно репрезентація визначається як подання або заміна одного через інше. Феноменологію ж в акті сприйняття цікавить те, що саме сприймається тут і зараз. Адже згідно з засадничим принципом феноменології, під описання підпадає лише те, що є даним у досвіді свідомості. Таким чином, на відміну від локківської традиції ототожнення репрезентації зі знаком, у феноменології репрезентація стає виразом значення, себто вказанням значення на самого себе або інтенцією значення. Е. Гуссерль у зв'язку з цим зазначав: «... ми всі абсолютно не живемо в поданні слова, проте виключно у здійсненні його смислу, його значення. І через те, що ми це здійснюємо, через те, що ми розчиняємося в інтенції значення, а іноді і в її здійсненні, увесь наш інтерес спрямований на інтендовані в ній та через неї названі предмети. Функція слова (або, скоріше, уомглядного подання слова) полягає якраз у тому, аби викликати в нас смислонадаючий акт і вказати на те, що у ньому інтендоване та, можливо, дане у здійснюючому (його повноту) спогляданні» [13, с. 89]. У цьому контексті репрезентація означає те, що зараз актуально сприймається. Відтак очевидно є обумовленість такої характеристики концепту інтенцією та конституюванням як процедурами інтенціонального аналізу.

Наукове поняття відрізняється від концепту також і відношенням до існуючих знакових систем. Так, поняття є безпосередньо зв'язаним зі знаковими або граматично значущими структурами мови. Концепт же формується мовою, хоча існує «по той бік» граматики — «у просторі людської душі з її ритмами, енергією, внутрішнім жестикулюванням, інтонацією. Концепт є гранично суб'єктивним. Йому, крім того, замало зміни душі індивіда, який міркує про речі, він неодмінно передбачає при формуванні іншого суб'єкта — слухача, ... і у відповідях на його запитання, що й породжує диспут, актуалізує свої смисли» [14, с. 143].

Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що серед філософських та правознавчих досліджень поняття правового життя переважають позитивістські трактування. Так, зокрема А. В. Малько вважає, що «правове життя суспільства — це форма соціального життя, що виражається переважно у правових актах та правовідносинах, які характеризують специфіку та рівень правового розвитку цього суспільства, ставлення суб'єктів до права та ступінь задоволення їхніх інтересів» [15, с. 67].

У схожих дослідженнях містяться певні аргументи на користь неklasичного інтегративного праворозуміння. Так, В. А. Затонський розуміє правове життя як категорію, що характеризує право з боку активності суб'єкта і відображає його бачення реального стану справ. «Це поняття дозволяє охопити всі нюанси і прояви права, його структуру та динаміку, сталі і те, що постає. Досліджуючи природу правового життя, слід керуватися принципом “філо-

софії життя”, яка дозволяє зрозуміти повсякденне життя як органічну, динамічну сукупність, здатну до самоорганізації, продукуванню норм раціональної поведінки, соціальної діяльності» [16, с. 10].

У концепції інтегративного праворозуміння С. І. Максимова правове життя виступає однією з форм буття права поруч з ідеєю права та її втіленням у вигляді правових норм і законів. Автор визначає правове життя як процес соціальної взаємодії, що виражає самореалізацію як стадію здійснення права. На думку дослідника, правове життя має два внутрішні шари: «... а) світ (мікросвіт) соціальної предметності, який опиняється у центрі уваги інтерсуб’єктивних підходів; і б) світ (макросвіт) соціальної предметності, який опиняється у центрі уваги об’єктивістських підходів. Останній рівень — світ соціальної предметності — це пограничний шар, в якому право нібито “затухає”, переходячи у світ соціальної реальності» [17, с. 178].

На основі вчення Е. Гуссерля про «життєвий світ» будується позиція І. Д. Невважай, який аналізує зв’язок понять «буття права», «правове середовище», «правова дійсність», «правова сфера», «правова реальність» з концептом правового життя. При цьому дослідник наголошує, що найбільш перспективним у цьому ряді понять є поняття правового життя, адже воно відображає закономірні і випадкові, явні та приховані процеси у праві — себто всю сукупність проявів права в суспільстві. Як стверджує автор, подібно до «життєвого світу» Е. Гуссерля, правове життя є «невідрефлексований шар людського досвіду, що іманентно містить правові феномени, які “фундують” теоретично осмислені, юридично оформлені структури» [18, с. 41]. Як форма життєвого світу правове життя має власний тип об’єктивності та власні стійкі структури. Воно складається з передглуздових нормативних норм поведінки, переживань, оцінок та висловлювань. При цьому, на відміну від моралі, правове життя зв’язане не тільки з уявленнями про належне, а й про збиток, який може бути спричинений іншому суб’єкту.

Невідрефлексованість правового життя робить його не завжди зрозумілим для суб’єкта, тому, як стверджує І. Д. Невважай, його слід пізнавати герменевтично, тобто враховувати «непрозорість» правового життя. Таке розуміння дозволяє поставити під сумнів передзаданість правових норм як регламенту поведінки, визначеного кимось, виходячи з доводів розуму.

Погоджуючись з наявністю смислового зв’язку концепту правового життя з вченням про «життєвий світ» Е. Гуссерля, слід уточнити поняття «життя» в його розумінні. У зв’язку з цим слід згадати слова Г.-Г. Гадамера про те, що філософський задум Гуссерля спрямований не стільки на свідомість, як прийнято вважати, скільки на «життя», тобто універсальну діяльність, «яка тільки і може бути мірилом універсальності здійсненого, тобто конституйованого у своїй значущості» [19, с. 297]. Гуссерль свідомо відмовився від

поняття світу на користь поняття життя, аби відмежуватись від онтологічних постулатів об'єктивістських наук і зосередитися на передумовах будь-якого досвіду, даних людині в кожній конкретній ситуації. «Видова своєрідність людини, — зазначав Гуссерль, — полягає у тому, що вона може у будь-який час охопити все своє життя (як предметно конструйовану для нього єдність). До цього належить ... також можливість прийняти у вільний роздум нескінченність своїх можливих справ і, тим самим, нескінченність подій в оточуючому світі щодо можливостей, що містяться в ньому» [20, с. 127–128].

Отже, розуміння Гуссерлем життя має чіткі смислові паралелі з поняттям правового життя: по-перше, як конституційована єдність смислів; по-друге, як онтологічна передумова «знання про...» та гносеологічна засада практичних дій та рішень; по-третє, як життєва форма раціональності, що реалізується у вигляді регуляції та рефлексії; по-четверте, як форма актуалізації норм і цінностей у діяльності людини.

Уточнення змісту смислового конфігурату права дозволяє стверджувати, що специфічним правовим об'єктом, що поєднує феноменологію права та інтегративне праворозуміння, є правове життя. Воно виявляється як спосіб людського існування, що реалізується через діяльність правового суб'єкта в актуальному змісті правових норм і цінностей.

Таким чином, концепт «правове життя» дозволяє з'ясувати головні вимоги, що висуваються феноменологічною редукцією до правового об'єкта в інтегративному праворозумінні: результати дослідження мають застосовуватись до критики пізнання взагалі; предмет дослідження має відповідати всім проявам права; предмет дослідження має містити універсальну властивість, що забезпечує комунікацію суб'єктів права; правове життя має виявлятися як смислова квінтесенція права, що містить усі форми його конституювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оль П. А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству : монография / П. А. Оль. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 241 с.
2. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : монографія / М. І. Панов [та ін.] ; заг. ред. Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 320 с.
3. Козлихин И. Ю. Право и политика / И. Ю. Козлихин ; С.-Петербург. гос. ун-т. Юрид. и спец. юрид. факультеты. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1996. – 193 с.
4. Фуллер Л. Л. Позитивизм и верность праву: Ответ профессору Харту / Л. Л. Фуллер ; пер. с англ. В. В. Архипова ; под ред. И. В. Мироновой, Н. С. Лосева ; науч. рук. И. Ю. Козлихин // Правоведение. – 2005. – № 6. – С. 124–159.
5. Харт Г. Л. А. Понятие права / Г. Л. А. Харт ; под общ. ред. Е. В. Афонасина, С. В. Моисеева ; [пер. с англ. Е. В. Афонасина и др.]. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 300 с.

6. Грибакина Э. Н. Фактические права : монография / Э. Н. Грибакина. – Екатеринбург : Изд-во УрГЮА, 2011. – 320 с.
7. Фромм Э. Характер и социальный процесс / Э. Фромм // Психология личности. Тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 287 с.
8. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / Нац. обществ.-науч. фонд. Т. 3 Европа. Америка: XVII–XX вв. – М. : Мысль, 1999. – 829 с.
9. Закомлистов А. Ф. Философия юридической нормы : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / А. Ф. Закомлистов. – Пермь, 2004. – 479 с.
10. Поляков А. В. Общая теория права : учебник / А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 467 с.
11. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права / Н. И. Матузов. – Саратов : Изд-во Сарат. гос. акад. права, 2004. – 510 с.
12. Бобылев А. И. Современное толкование системы права и системы законодательства / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1998. – №2. – С. 22–27.
13. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II / Э. Гуссерль. – М. : Гнозис, Дом интеллектуальной книги, 2001. – 529 с.
14. Неретина С. С. Абельер и Петрарка: пути самосознания личности / С. С. Неретина // Вопр. философии. – 1992. – №3. – С. 141–144.
15. Малько А. В. Правовая жизнь / А. В. Малько // Обществ. науки и современность. – 1999. – №6. – С. 66–75.
16. Затонский В. А. Категория «правовая жизнь»: опыт теоретического осмысления / В. А. Затонский, А. В. Малько // Правоведение. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – №4. – С. 4–17.
17. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 315 с.
18. Невважай И. Д. Социально-философские основания концепции правовой жизни / И. Д. Невважай // Философская и правовая мысль. Альманах. – СПб. ; Саратов : Науч. кн., 2002. – Вып. 4. – С. 38–51.
19. Гадамер Г. Х. Истина и метод: основы философской герменевтики / Г. Х. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
20. Гуссерль Э. Статьи об обновлении / Э. Гуссерль // Вопр. философии. – 1997. – №4. – С. 125–131.

ПРАВОВАЯ ЖИЗНЬ В ИНТЕГРАТИВНОМ ПРАВОПОНИМАНИИ: СМЫСЛОВЫЕ КОНТУРЫ

Коваленко И. И.

Статья показывает особенности концепта правовой жизни как предмета феноменологического изучения права и интегративного правопонимания. Показано, что в содержании концепта правовой жизни могут учитываться как данности правовой реальности, так и данности правосознания. Правовая жизнь концептуализируется

лизирована как специфический правовой объект, объединяющий феноменологию права и интегративное правопонимание. Правовая жизнь понимается как способ человеческого существования, реализуемый через деятельность правового субъекта в актуальном содержании правовых норм и ценностей.

Ключевые слова: социальное познание, правовая жизнь, субъективность, интенциональность.

LEGAL LIFE IN INTEGRATIVE RIGHT UNDERSTANDING: SEMANTIC CONTOURS

Kovalenko I. I.

The phenomenology of legal life is the perspective direction of social philosophy and legal philosophy. A phenomenology task – to create the theoretical and methodological bases for development of integrative understanding of the right and to investigate legal subject. The phenomenological reduction allows to replace various interpretations of the right with a concept «legal life» and to reveal an essence of «the live right» in consciousness of the subject.

Article shows how a semantic sheaf «the right – life» is used in different types of understanding of the right. Features dogosudarstvenny, natural and legal, legal and positivistic and sociological are shown to an explication of life of the right. The conclusion is drawn: legal life is understood as the active beginning of social and personal life; it is presented in all classical types of understanding of the right: legal life is interpreted as cultural and historical conditions, the metaphysical beginning, a way of activity of society. In integrative understanding legal life can be considered as a semantic frame of the specified interpretations. One of the main tasks – step by step to create legal object of knowledge. Options of definition of object of integrative understanding of the right are shown in article: protosense of the right and moment of existence of the right, ontologic reality of the right, protonorm, communication.

Various options of understanding of the substantial importance and functionality of the concept «legal life» are shown in article. The assumption is made that the concept «legal life» isn't legal category. It is a philosophical concept in a stage of permanent formation. Specific characteristics of legal life as philosophical concept are shown.

The concept «life» of Edmund Gusserl's doctrine is specified. Semantic parallels are shown by the concept «legal life». The conclusion is drawn: legal life is a specific legal object which unites phenomenology of the right and integrative understanding of the right. Legal life is shown as a way of human existence which is realized in activity of the legal subject in actual contents of precepts of law and values.

Key words: social knowledge, legal life, subjectivity, intentionality.

Н. І. Сатохіна, кандидат юридичних наук

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОБЛЕМИ

З метою реконструкції проблеми у статті розглядаються її еволюція та сучасні інтерпретації. Автор розкриває скептичний та нескептичний підходи до обґрунтування прав людини, описову та нормативну стратегії в рамках останнього, теорію волі та теорію інтересу і головні напрями їх критики. Зазначається, що дискусія з приводу обґрунтування прав людини не може бути припинена в силу самої природи останніх, зокрема відкритості прав людини як наслідку відкритості людини як такої.

Ключові слова: філософія прав людини, обґрунтування прав людини, теорія волі, теорія інтересу, моральні права і юридичні права.

У найзагальнішому розумінні обґрунтування прав людини полягає у виявленні їх граничних підстав, тобто того, яким чином ці права вкорінені в бутті взагалі або принаймні в бутті людини. Обґрунтувати права людини — означає відповісти на питання: «Чому людина має права?» та «Чи існують права людини незалежно від їх юридичного закріплення і політичної важливості?» (описова стратегія) або «Чому людина повинна мати права?» (нормативна стратегія). Незважаючи на широке визнання ідеї прав людини в усьому світі, ці питання не є ані простими, ані риторичними. Ба більше, обґрунтування прав людини сьогодні є не лише ключовою, а й найбільш контроверсійною проблемою філософії прав людини. Діапазон поглядів тут сягає від апеляції до очевидності (уже в Декларації незалежності США 1776 р. можна прочитати: «Ми вважаємо такі істини самоочевидними») до повного заперечення можливості будь-якого обґрунтування прав людини або принаймні консенсусу щодо нього (як зазначив Жак Маритен, у сфері прав людини «можлива практична згода, однак теоретичне узгодження різних позицій неможливе» [1, с. 27]). Головний парадокс історії прав людини полягає в контрасті між поступовим відмиранням їх ідеологічного коріння (християнство та класичні теорії природного права), з одного боку, і розвитком їх змісту та юрисдикції на всесвітньому рівні — з другого. Інакше кажучи, чим більше поширюється дискурс прав людини, тим більшою стає невизначеність щодо їх підстав.

Разом із тим втрачає свою визначеність і сама проблема обґрунтування прав людини, реконструкція якої і є **метою** цієї розвідки.

Варто почати з того, що сама необхідність обґрунтування прав людини залишається предметом дискусії. Так, Ален де Бенуа наголошує на тому, що проголошення прав індивіда, якому протистоїть спільнота, від початку мало антиполітичний сенс, однак, атакуючи політичне, теорія прав підриває основи власної реалізації, а тому замість обґрунтування прав людини він пропонує обґрунтувати свободу поза дискурсом прав людини [1, с. 114]. У свою чергу, Майкл Ігнат'єв вважає, що захист прав людини не потребує морального або метафізичного виправдання, яке, маючи на меті зміцнити претензію прав людини на універсальність, спричиняє протилежний ефект: метафізичне підґрунтя робить права людини справжнім культом, що посилює сумніви релігійних та незахідних груп, які не потребують західної «секулярної релігії» [2, с. 53]. Натомість, на думку Роберта Алексі, «Існування прав людини полягає в їх обґрунтованості, і ні в чому іншому» [3, с. 123]. У будь-якому разі моральний авторитет прав людини сприяє їх реалізації, запобігає повному ігноруванню прав людини з причини несправедливості політичного режиму, корумпованості влади тощо. Практичне значення морального обґрунтування прав людини полягає також у тому, що воно не лише підтримує авторитет відповідного юридичного права людини, а й допомагає правникам у тлумаченні такого права. Зрештою, від вирішення проблеми обґрунтування прав людини залежить розуміння обсягу, значущості та ієрархії цих прав.

Утім необхідність обґрунтування прав людини ще не означає, що таке обґрунтування можливе. Питання про можливість виявлення підстав прав людини отримує дві протилежні відповіді. Скептичний підхід полягає в запереченні можливості обґрунтування і водночас існування прав людини взагалі з позицій емпіризму, суб'єктивізму, релятивізму, позитивізму, деконструктивізму тощо. Так, наприклад, Аласдер Макінтайр стверджує, що не існує ніяких природних прав, «а віра у них — це те саме, що віра у відьом чи єдинорога» [4, с. 102]. Натомість Рональд Дворкін доходить висновку про те, що існування таких прав не може бути продемонстровано, однак зауважує: з того факту, що твердження не може бути доведене, ще не випливає, що воно не істинне [5, с. 14, 379–380]. Ідеться, таким чином, або про онтологічний скептицизм (заперечення існування прав людини взагалі) або про скептицизм гносеологічний (заперечення не самого існування прав людини, а лише можливості їх обґрунтування). У свою чергу, серед існуючих обґрунтувань прав людини можна виокремити абсолютні та відносні. Перші намагаються надати правам людини об'єктивної значущості за допомогою апеляції до природного права, поняття людської гідності як абсолютної цінності людини або трансцендентальної аргументації (прикладом є християнська та кантіанська традиції). Прихильники відносного обґрунтування прав людини розуміють універсалізм останніх як відносний щодо культури,

моральних уявлень чи політичних переконань і намагаються обґрунтувати права людини через громадянство або належність до певної моральної спільноти (прикладом є комунікативно-дискурсивна філософія)¹.

Права людини як суб'єктивні права людської істоти вперше отримують метафізичне обґрунтування у християнстві: оскільки кожна людина має душу, пов'язану з Богом, кожна людина є носієм абсолютної цінності — людської гідності, яка і є підставою наявності в людини священних та невідчужуваних прав. У Новий час права обґрунтовуються вже не тим, що всі люди створені «за образом і подобою божою», а самою природою людей, зокрема розумною природою. Для пояснення виникнення держави і права Томас Гоббс і Джон Локк використовують конструкцію суспільного договору, а невід'ємні права людини виводять з «природного стану» (винесеного за межі історії абстрактного дополітичного минулого) як низку атрибутів, що складають буття людини як таке. З точки зору такого когнітивно-дескриптивного підходу права людини — це те, що людина має вже тому, що вона є людиною [7; 8]. Цю класичну легітимацію через природу людини знаходимо і в Загальній декларації прав людини: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Основне заперечення проти цього підходу ґрунтується на тому, що не існує консенсусу щодо «природи людини», а якщо й визнати, що остання існує, то з дослідження біологічної природи людини радше можна зробити висновки, що повністю суперечать ідеї прав людини. Крім того, обґрунтування через людську природу базується на так званій «натуралістичній помилці»: навіть якщо природа людини така чи інакша, з цього не можна вивести певного нормативного припису; щонайменше такий перехід від «є» до «повинен» потребує обґрунтування.

Відмова від обґрунтування через природу залишає два варіанти: або обмежитись обговоренням потреб та інтересів, як це робить утилітаризм, або перейти до деонтологічного обґрунтування прав людини, що його запропонував Іммануїл Кант.

Утилітаризм ґрунтується на тезі про те, що людина у своїх діях керується не уявленням про добре і погане, а власним інтересом і користю для досягнення щастя. Відповідно утилітарна етика має на меті найбільше щастя для найбільшої кількості людей. У свою чергу, права людини лише служать для досягнення цієї мети. Однак, якщо найбільше щастя найбільшій кількості вимагає принесення в жертву інтересів індивіда, з точки зору утилітаризму це є виправданим. Така моральна неповноцінність утилітаризму робить його непридатним для морального обґрунтування прав людини.

¹ Детальніше щодо абсолютних та відносних обґрунтувань прав людини див.: [6, с. 18–21].

Кант не виводить права людини з природи, а протиставляє їй її, виводячи у сферу належного. За Кантом, на відміну від світу природи, у якому панує необхідність, людина належить до світу свободи, володіє свobodною волею й автономією особистості, здатністю і правом самій встановлювати для себе норми належного і слідувати ним без зовнішнього примусу. Такою самоочевидною нормою належного, яку диктує людині розум, є категоричний імператив: «вчиняй ззовні так, щоб вільний прояв твого свавілля був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону» [9, с. 286]. Таким чином, теорія Канта — це деонтологічна теорія, яка не залежить від жодної змістовної тези щодо природи людини. Основний аргумент проти цієї теорії полягає в тому, що кантівський універсалізм не враховує вкорінену в суспільстві моральність і тому не може запропонувати конкретні норми для вчинків; ідеться, таким чином, про свободу без змісту. Розум нічого не говорить про власні підстави, хоча насправді він завжди залишається вкоріненим у певній традиції, а тому аксіологічна нейтральність деонтологічних систем завжди залишається штучною [1, с. 43].

Подолати цю змістовну порожнечу кантіанського морального обґрунтування прав людини намагається теорія дискурсу, яка віднаходить сутнісні моральні цінності та принципи в обов'язкових передумовах ідеального дискурсу. Так, Алексі виводить підвалини існування прав людини з аналізу змістовних передумов дискурсу — правил, що гарантують свободу і рівність, надаючи всім право брати участь у ньому і право задавати питання, а також відстоювати будь-які точки зору. Те, що правила дискурсу висловлюють цінність свободи і рівності, служить базисом для поваги до інших і, таким чином, до прав людини і до людської гідності («експлікаційний аргумент»). Цей висновок доповнюється також «екзистенційним аргументом»: якщо особа розглядає результат дискурсу як керівний при оцінці правильності власної поведінки, вона підписується під цими цінностями і правилами в екзистенційній формі. Як наслідок, Алексі розглядає певні права людини як елементи апріорної структури дискурсу [3, с. 127–129].

Якщо ідеї утилітаризму покладено в основу численних варіацій так званої «теорії інтересу», то кантіанство становить підґрунтя «теорії волі».

«Теорія інтересу» виходить з тези про те, що головне призначення прав людини полягає в захисті певних фундаментальних людських інтересів. Ідеться про соціальні та біологічні передумови гідного людського існування, як-от інтерес в особистій безпеці. Так, Джон Фінніс стверджує, що права людини виправдані в силу їх інструментальної цінності для забезпечення необхідних умов добробуту людини. Він визначає сім фундаментальних інтересів, покладених в основу прав людини: життя та його здатність до розвитку, набуття знань як самоціль, гра як здатність до

відпочинку, естетичне вираження, товарицькість і дружба, практична розумність, здатність до розумових процесів, релігія як здатність до духовного досвіду. За Фіннісом, вони є необхідними передумовами благополуччя людини і як такі виправдовують наші претензії на відповідні права. Оскільки ж ці фундаментальні інтереси має кожна людина, то розумним є взаємне визнання цих інтересів не заради загального блага, а задля забезпечення інтересів кожного [10]. У тому ж сенсі Отфрід Гьйоффе з позиції «скромної антропології» зазначає, що замість того, щоб виходити із завдань, які людина має реалізувати, ідея прав людини задовольняється тим, що робить людину можливою як людину, умовами можливості буття та дієздатності людини, або трансцендентальними інтересами. Оскільки ж відмовитись від цих інтересів люди не можуть, вони не можуть і уникнути трансцендентального обміну як взаємного забезпечення дієздатності [11].

Критики «теорії інтересу» наголошують на тому, що вона апелює до людської природи, а це, у свою чергу, перешкоджає досягненню консенсусу, необхідного для легітимації будь-якої моральної доктрини. Наприклад, апеляція до людської природи в поєднанні з прагненням забезпечити мінімальні умови гідного існування для кожного ускладнюється соціальною та культурною багатоманітністю, оскільки мінімальні умови для гідного життя є соціально і культурно релятивними. Хоча самі фундаментальні інтереси можуть бути однаковими, умови їх реалізації можуть істотно відрізнятися. Інший аргумент проти теорії інтересу стосується апеляції до власного інтересу як такого, що здатний забезпечити повну повагу до прав усіх людей. Ця теза базується на припущенні, що індивіди перебувають у стані приблизно рівної вразливості один щодо одного. Однак це не відповідає дійсності. Не зрозуміло, чому для забезпечення власного інтересу людина повинна поважати інтерес значно більш уразливої або географічно віддаленої людини. Апеляція до чистої користі не може служити підставою для забезпечення універсальної моральної спільноти. Вона не може виправдати домагання доктрини універсальних прав людини. До того ж теорія інтересів ігнорує конструктивну людську діяльність як основу моральності. Вона розглядає фундаментальні інтереси людини як передумови морального вибору, що результує в підпорядкуванні важливості реалізації свободи як головного морального ідеалу. Це занепокоєння покладено в основу теорії волі.

«Теорія волі» обґрунтовує права людини через єдину, однак визначальну характеристику людини — здатність до свободи. Відповідно всі права людини походять від єдиного конститутивного права. Так, Герберт Л. А. Гарт стверджує, що всі права зводяться до єдиного фундаментального права — «рівного права всіх людей на свободу» [12]. Генрі Шу розвиває ідею Гарта,

зазначаючи, що крім індивідуальної свободи права людини передбачають також безпеку від насильства і мінімальні матеріальні умови існування. На думку Алана Джевірта, наша претензія на володіння основними правами людини ґрунтується на такій визначальній характеристиці людини, як здатність до раціональної цілеспрямованої дії, що, у свою чергу, вимагає свободи і добробуту — передумов того, щоб бути людиною. Однак прагнення цих прав для себе передбачає і визнання їх за іншими в силу «принципу загальної узгодженості»: претензія індивіда на володіння базовими правами ґрунтується не на індивідуальній, а на загальній характеристиці всіх раціональних цілеспрямованих агентів [13]. Прихильники теорії волі прагнуть обґрунтувати права людини як такі, що ґрунтуються на автономії особистості. Критика теорії волі базується на її застосуванні до так званих маргінальних випадків — людей, які тимчасово або постійно не здатні до раціональної автономної дії (наприклад, хворі на тяжкі психічні захворювання або люди, що перебувають у комі). Якщо умовою володіння правами є здатність до автономної дії, то такі люди не мають прав. Таким чином, послідовне дотримання «теорії волі» призводить до неминучих обмежень прав людини. Утім таких обмежень не уникнути й у випадку «теорії інтересу». А тому надто бажаним залишається плюралістичний підхід до обґрунтування прав людини.

Розглянуті версії обґрунтування стосуються моральних прав людини як вимог, що отримують правовий захист шляхом позитивування. Як зазначає Євгеній Булигін, у цьому сенсі права людини не є даностями, забезпеченими природним правом чи абсолютною мораллю, і — якщо ми хочемо їх мати — нам слід потурбуватись про їх інституювання законодавцем; постулювати ж наявність твердого ґрунту, коли фактично такого немає, навіть небезпечно, оскільки в такому разі виникає ілюзія того, що права людини гарантовані і далі можна про них не піклуватися, тоді як у дійсності права людини являють собою тендітне і тому особливо цінне досягнення людства [14, с. 152]. У свою чергу, проблема позитивування моральних прав призводить до розширення поняття «обґрунтування прав людини», оскільки в деяких випадках існування кореспондуючих моральних прав не є ані необхідним, ані достатнім для обґрунтування прав людини як прав юридичних [15, с. 43]. Виходячи з подібного заперечення «дзеркального підходу», Аллен Бучанан наполягає на необхідності обґрунтування міжнародного права прав людини, яке не обмежується констатуванням необхідності реалізації відповідних моральних прав, а потребує також обґрунтування легітимності інституцій, що створюють, інтерпретують та впроваджують ці права. Обґрунтувати ж міжнародне право прав людини означає визначити, що виконувані ним функції є розумними з точки зору моралі, використовувані ним засоби виконання цих функцій є морально дозволеними, його ін-

ституційне втілення є легітимним, а система права має можливості для власного вдосконалення з часом [15, с. 38].

Резюмуючи, зазначимо, що дискусія з приводу обґрунтування прав людини навряд чи може бути припинена, що, ймовірно, зумовлено самою природою останніх, зокрема відкритістю прав людини як наслідком відкритості людини як такої. Навряд чи можна погодитись із Н. Горном, який вважає, що якщо філософське обґрунтування прав людини не буде знайдене, то права людини у довгостроковій перспективі втратять імпульс для розвитку [16, с. 28]. Радше навпаки, права людини залишаються такими лише доти, доки вони є предметом дискусії; коли ж вони перетворюються на догму, вони позбавляються своєї власне правової сутності та дійсно заслуговують на характеристику «нового фундаменталізму» [17], якщо останній, слідом за Юргеном Габермасом, розуміти як духовну установку, що наполягає на політичній реалізації власних переконань навіть у тому випадку, коли вони не сприймаються як загальні, ігноруючи таким чином епістемологічну ситуацію світоглядного плюралізму в суспільстві [18, с. 15]. Перефразуючи Роберта Алексі, можна сказати, що існування прав людини полягає в їх обговоренні, і ні в чому іншому. І в цьому сенсі філософія прав людини постає як спосіб їх існування і відтворення, безперервна динаміка конституювання прав, що не даються раз і назавжди, а мусять переформулюватись і перевстановлюватись аби залишатись тим, чим вони мають бути.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенуа А. де. По ту сторону прав человека. В защиту свобод / Алэн де Бенуа ; пер. с фр. С. Денисова. – М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2015. – 144 с.
2. Ignatieff M. Human Rights as Politics and Idolatry / M. Ignatieff. – Princeton : Princeton University Press, 2001. – 216 p.
3. Алексі Р. Існування прав людини / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.
4. Макинтайр А. После добродетели: Исследование теории морали / А. Макинтайр ; пер. с англ. В.В. Целищева. – М. : Акад. Проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2000. – 384 с.
5. Дворкин Р. О правах всерьез / Р. Дворкин ; пер. с англ. Л.Б. Макеева. – М. : РОССПЭН, 2004. – 392 с.
6. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 320 с.
7. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – 731 с.
8. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Соч. : в 3 т. Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 137–405.

9. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. – СПб. : Наука, 2007. – С. 259–505.
10. Финнис Дж. Естественное право и естественные права / Дж. Финнис ; пер. В. П. Гайдамака и А. В. Панихиной. – М. : ИРИСЭН : Мысль, 2012. – 554 с.
11. Гьоффе О. Трансцендентальный обмен – фигура легитимации прав людини? / О. Гьоффе ; пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 32–47.
12. Харт Г. Л. А. Существуют ли естественные права [Электронный ресурс] / Г. Л. А. Харт. – Режим доступа: <http://kant.narod.ru/hart.htm>.
13. Gewirth A. Human Rights: Essays on Justification and Applications / A. Gewirth. – Chicago : University of Chicago Press, 1982. – 366 p.
14. Булыгин Е. К проблеме обоснования прав человека / Е. Булыгин // Пробл. філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 149–152.
15. Buchanan A. The Heart of Human Rights / A. Buchanan. – New York : Oxford University Press, 2013. – 320 p.
16. Горн Н. Права людини: філософське обґрунтування та юридичний вимір / Н. Горн // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 13–32.
17. Жижек С. Против прав человека [Электронный ресурс] / С. Жижек. – Режим доступа: <http://fmbooks.wordpress.com/2010/08/19/zizek/>.
18. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Ю. Хабермас ; пер. с нем. О. М. Величко и Е. Л. Петренко. – М. : Весь мир, 2008. – 192 с.

ОБОСНОВАНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: РЕКОНСТРУКЦИЯ ПРОБЛЕМЫ

Сатохина Н. И.

С целью реконструкции проблемы в статье рассматриваются ее эволюция и современные интерпретации. Автор раскрывает скептический и нескептический подходы к обоснованию прав человека, описательную и нормативную стратегии в рамках последнего, теорию воли и теорию интереса, а также основные направления их критики. Отмечается, что дискуссия по поводу обоснования прав человека не может быть прекращена в силу самой природы последних, в частности открытости прав человека как следствия открытости человека как такового.

Ключевые слова: философия прав человека, обоснование прав человека, теория воли, теория интереса, моральные права и юридические права.

JUSTIFICATION OF HUMAN RIGHTS: RECONSTRUCTION OF THE PROBLEM

Satokhina N. I.

In order to reconstruct the problem of justification of human rights, article deals with evolution and modern interpretation of this problem. Justification of human rights is re-

garded as identifying of their limiting grounds, i.e. the manner in which these rights are entrenched in being at all, or at least being human.

The author reveals the skeptical and non-skeptical approaches to the justification of human rights, descriptive and normative strategy within the latter, the will theory and the interests theory, as well as the main directions of their criticism. Advocates of the interests theory approach argue that the principal function of human rights is to protect and promote certain essential human interests. Securing human beings' essential interests is the principal ground upon which human rights may be morally justified. The philosophers John Finnis and Otfried Hoffe are regarded as representatives of the interests theory approach. The interests-based approach tends to construe our fundamental interests as pre-determinants of human moral agency. This can have the effect of subordinating the importance of the exercise of freedom as a principal moral ideal. This concern lies at the heart of the will approach to human rights. The will theory attempts to establish the philosophical validity of human rights upon a single human attribute: the capacity for freedom. Will theorists argue that what is distinctive about human agency is the capacity for freedom and that this ought to constitute the core of any account of rights. Herbert Hart, Henry Shue and Alan Gewirth are regarded as representatives of the will theory approach. Criticism of this theory is that if the constitutive condition for the possession of human rights is said to be the capacity for acting in a rationally purposive manner, for example, then it seems to logically follow, that individuals incapable of satisfying this criteria have no legitimate claim to human rights.

In conclusion, it noted that the debate about the justification of human rights can not be stopped, due to the very nature of the latter, in particular, the openness of human rights as a consequence of the openness of human being as such.

Key words: philosophy of human rights, justification of human rights, the will theory, the interest theory, moral rights and legal rights.

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент;
В. О. Гамаюнова, студентка Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ТЕОРЕТИКО-СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ ЕКОЛОГІЧНОЇ МЕДІАЦІЇ У ПРАВОВИХОВНОМУ АСПЕКТІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Стаття ставить питання про теоретико-світоглядний потенціал екологічної медіації в системі правового виховання сучасного громадянина. Обґрунтована необхідність вивчення інституту екологічної медіації як предмета соціальної філософії та філософії права. Показано, що зміна ціннісних настанов у еколого-правовому вихованні характеризується поворотом до такої світоглядної, духовно-практичної, ціннісної і нормативно-етичної новації, яка включає в себе широкий спектр моральних настанов, запропонованих у межах екофілософії.

Ключові слова: екологічна медіація, правове виховання, правова культура.

Актуальність досліджуваної проблеми. Динамічний розвиток сучасного українського суспільства в умовах державотворчого процесу обумовлює постановку нових, стратегічно важливих для системи правового виховання завдань. Зокрема, від рівня еколого-правової культури громадян залежать не тільки якість життя і здоров'я населення, а й стійкий розвиток України та її національна безпека. Відтак суспільні трансформації та втілення в життя ідеї правової держави з необхідністю передбачають активізацію екологічної медіації, що покликана забезпечити адекватне розв'язання конфліктів, пов'язаних з екологічними збитками або екологічними злочинами, а також змінити парадигму мислення учасників правового виховання з утилітарно-споживацької на екофільну.

У зв'язку з цим одним із актуальних наукових завдань стає теоретичне осмислення можливостей екологічної медіації як фактора, що обумовлює розвиток системи правового виховання та впливає на формування високого рівня правової культури та правосвідомості громадян.

Аналіз наукових публікацій. Проблема екологічної етики та пропагування нових світоглядних ідей широко представлена як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Різноманітні аспекти правового виховання і формування правосвідомості та правової культури також перебувають у центрі уваги вітчизняної гуманітаристики [див.: 9]. Аналіз наукових джерел свідчить про активізацію

досліджень у сфері правового виховання, однак при обґрунтуванні завдань і напрямів правовиховної діяльності проблема екологічної медіації, її світоглядних засад та ролі у формуванні правосвідомості ще не отримала ґрунтовного висвітлення. На наш погляд, екологічна медіація в аспекті її правовиховних можливостей є одним із перспективних напрямів соціальної філософії та філософії права.

Метою статті є показ теоретико-світоглядного потенціалу екологічної медіації в системі правового виховання сучасного громадянина.

Сучасні екологічні правовідносини за своєю суттю, цільовим призначенням і масштабністю належать до найважливіших складових процесу переведення сфер життєдіяльності суспільства на принципово нові засади розвитку. Екологізація свідомості на її теоретичному і буденному рівнях — це насамперед вироблення і засвоєння суб'єктом певних норм поведінки по відношенню до природи. Екологізація передбачає комплекс ідей, думок, настроїв, що відображають ставлення соціального суб'єкта (на рівні особистості, соціальної групи, спільноти, соціуму в цілому) до середовища проживання. «Застарілими» елементами колишньої екологічної свідомості вважаються: «узаконене» ще в епоху Відродження утилітарно-споживацьке ставлення до природи, яке при всіх його благих намірах (принесення людині користі, «служіння» їй) підривало природну основу життєдіяльності людини, відділяло її від «першої природи»; переважання корпоративних, особистісних, національних та інших інтересів над цінностями природної основи життєзабезпечення суспільства; екологічна короткозорість і нездатність піднятися до визнання виняткової значущості для суспільства загальноєкологічних цінностей, що не дозволило передбачити, а отже, і запобігти зростаючим антропогенним загрозам; «завойовницький синдром», що переріс з обмеженої форми гуманізму в наявний антигуманізм [10].

Головними суб'єктами правового виховання в екологічній галузі є: різноманітні заклади освіти, які виконують функції з формування правових цінностей, що дозволяє «пробудити» правову та екологічну свідомість громадян; професійні правознавці як особливий прошарок соціуму, який несе відповідальність не тільки за конструювання правової системи суспільства, а й за забезпечення досягнення однієї з головних цілей цього процесу — формування адекватної вимогам часу екологічної правової культури; інститути громадянського суспільства; засоби масової комунікації.

Останнім часом значно поживався громадський екологічний рух. В Україні діють різні за кількістю і спрямуванням громадські екологічні організації, об'єднання, рухи. Їх налічується кілька сотень. Новий імпульс громадської активності дало ухвалення Орхуської конвенції та її підписання

Україною, що зміцнило законодавчі підстави для усвідомлення і реалізації прав громадян України на одержання екологічної інформації [11].

Екологічна суперечка, як правило, виявляється надзвичайно складною. Проте слід зазначити, що завершеної спеціальної системи екологічного судочинства в Україні на сьогодні ще немає. Натомість процедура медіації має певні переваги над судовим порядком вирішення спорів, хоча більшості громадян про її існування невідомо. До того ж Україні об'єктивно бракує професійних медіаторів, які могли б забезпечити якісний рівень надання послуг клієнтам. Проблема криється як у відсутності знань про медіацію, так і у відсутності у більшості юристів навичок мирити клієнтів.

У вирішенні зазначених проблем провідну роль відіграють спеціалісти-правознавці. Однак, на наше глибоке переконання, сьогодні відчувається потреба у теоретико-філософському аналізі медіації як фактора правового виховання в сучасній Україні, місця і ролі медіації в утвердженні та зміцненні правових відносин між людьми. Так, інститут медіації, зокрема екологічної, має стати предметом ґрунтовного вивчення з боку соціальної філософії та філософії права — тих галузей знання, що можуть звернутися до світоглядних засад екологічної медіації та обґрунтувати її роль як фактора правового виховання сучасного громадянина.

Указаний аспект наукового дослідження з необхідністю передбачає врахування загальних світоглядно-ціннісних засад, що складають основу екологічної етики суспільства та громадян, а також є підґрунтям еколого-правового виховання, одним із суб'єктів якого є інститут екологічної медіації.

Теоретико-світоглядним витоком еколого-правового виховання за посередництва інституту медіації може вважатися екофілософія вчених ХХ–ХХІ ст. [див.: 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18], відповідно до якої провідна ідея про коеволюційний розвиток людини та біосфери вважається передумовою та фактором ноосферного розвитку. Разом з тим однією з важливих проблем екофілософії є питання, «що стосуються місця і ролі природи у такому, що індивідуально переживається, та ціннісному екзистенціальному сприйнятті світу, проблеми “екологічного стилю життя”, аналіз власного способу існування, поведінки та ставлення до природного середовища з точки зору їх впливу на якість життя, задоволення життям, здоров'я, відчуття щастя тощо» [14, с. 154].

На нашу думку, питання становлення екологічної орієнтованості особистості, її вміння будувати розумні відносини з навколишнім природним середовищем, усвідомлення важливості утвердження нової стратегії соціо-природного розвитку і значущості ідей про ноосферне майбуття суспільства і природи мають увійти в мислення не тільки філософів, а й фахівців у га-

лузі екологічної медіації. Тільки ставши елементами культури взагалі і правової культури зокрема, вони стануть доступними для сприйняття багатьма членами соціуму і займуть чільне місце в їхній свідомості. Це дозволить «наповнити» свідомість суб'єктів та об'єктів правового виховання екофілософськими ідеями та концептами і стане чинником утвердження гармонійних відносин людини з природним середовищем та реалізації її гуманістичних ідеалів.

Таким чином, зміна ціннісних установок у еколого-правовому вихованні характеризується поворотом до такої світоглядної, духовно-практичної, ціннісної і нормативно-етичної новації, яка б включала в себе широкий спектр моральних настанов, запропонованих у межах екофілософії [16].

За твердженням канадського дослідника А. Дренгсона, «екософія», тобто «екологічна мудрість», є принципово новою світоглядно-культурно-діяльнісною системою, до формування якої має привести чітке уявлення про фактори, що детермінують екологічну поведінку індивідів і їх груп, втілене в екологічній культурі. Сутність цієї системи заснована на визнанні абсолютної цінності всього живого, передбачає гармонію людини, мислячої планетарно, з усіма створіннями природи і реалізацію цієї гармонії в повсякденній життєдіяльності [цит. за: 17, с. 48].

Екософією права в рамках антропологічних досліджень природи права сформовано також екоправовий виховний ідеал, яким виступає правова людина як екологічно орієнтована особистість, що усвідомлює себе суб'єктом правовідносин в екосфері й діє конструктивно, виходячи з розуміння необхідності підтримки всіх життєвих сил біосфери шляхом використання екологічного права як гармонізуючого їх засобу. На думку екософів, формування такої особистості необхідно пов'язане з екологізацією правосвідомості громадян, духовним оновленням на засадах набуття знань про гармонізацію екосоціальних стосунків в екосфері в цілому і правовідносин зокрема, де вирішальна роль відводиться чиннику визнання людиною своєї відповідальності щодо всіх проявів життя. У цьому сенсі людина, що виховується як екологічно-правова особистість, здатна усвідомити й перебрати на себе відповідальність і за своє життя, і за майбутнє соціуму та природи. Аксіологічний вимір екософсько-правової рефлексії становить підґрунтя для переосмислення змісту й характеру ціннісного наповнення процесів правотворчості, правореалізації й державного управління, які потребують певного вихідного етапу й фундаментальної основи, а також відповідного стабілізуючого фону. Усі ці ролі має бути покладено і на екологічну медіацію як на чинник виховання оновленої (екологізованої) правосвідомості та правової культури громадян.

Метою правовиховного впливу екологічної медіації є екоправова вихованість особистості, тобто такий стан правосвідомості, який гармонізує біологічний і соціальний складники в людській природі. Людина як істота біосоціальна усвідомлює своє природне право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що становить глибинну основу й одночасно засіб існування людства. Це усвідомлення робить правосвідомість людини схильною до сприйняття екофільних імперативів. Саме тому дуже важливо, щоб методологічним підґрунтям екологічної політики в Україні стала концепція, спроможна перенести останні у практичну площину, зробити їх єдино прийнятними для соціуму.

Екоправова вихованість знаходить свій вияв у комплексі основних особистісних характеристик, головною серед яких є визнання права на життя основоположною правовою цінністю, зумовленою здійсненням екоософської рефлексії феномену прав людини загалом і права на безпечне для життя і здоров'я довкілля зокрема. Це означає, що право на життя й безпечне довкілля слід розглядати в нерозривному зв'язку з правами власне довкілля на безпеку й захист. Розширюючи цим межі правового дискурсу в соціумі, можна змінити антропоцентричний погляд його репрезентантів на себе як володарів природи на виважену екологічну правосвідомість.

Екоправова вихованість пов'язана зі свідомим вибором правомірного (з точки зору носія екоправової свідомості) способу задоволення своїх потреб, який, у свою чергу, є відгуком внутрішньої потреби в екофільній поведінці. Це не значить, що носій екоправової культури повинен (як закликають представники радикального екологізму) утримуватися від будь-якої діяльності, пов'язаної із впливом на природні об'єкти, оскільки в сучасному світі це неможливо зробити без ізоляції від соціуму; ідея ж подальшого розвитку людства в умовах недоторканності природного середовища може бути сприйнята тільки як утопія.

Висновки. Питання розвитку правової культури населення, зокрема в галузі екологічних проблем, набуває сьогодні особливої актуальності, адже від рівня правового виховання залежать рівень правової культури суспільства, швидкість перетворення соціальної і правової норм у реальність, трансформації нормативних вимог у звичку та соціально активну поведінку.

Екологічна медіація як фактор правового виховання має утверджувати парадигму формування таких цінностей, де за основу береться ідея самоцінності іншого, ідея єдності людини і природи, пошук динамічної рівноваги між діяльністю людини і природними біогеоценозами, подолання відчуження людини від природи, вироблення екологічного світогляду та етико-екологічного імперативу людського буття. Екоправова вихованість

знаходить свій вияв у комплексі основних особистісних характеристик, головною серед яких є визнання права на життя основоположною правовою цінністю, зумовленою здійсненням екоософської рефлексії феномену прав людини загалом і права на довкілля, безпечне для життя і здоров'я громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атфилд Р. Етика екологической ответственности / Р. Атфилд ; пер. с англ. и фр. Л. И. Василенко, В. Я. Козлова ; под ред. Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева ; введ. ст. Ю. А. Шрейдер. – М. : Прогресс, 1990. – С. 203–257 (главы из книги).
2. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації : пер. з нім. / Г. Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
3. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
4. Социализм и эософия : [раздел из кн. А. Нейсса «Экология, сообщество и образ жизни»] / А. Нейсс ; пер. В. Постников // Гуманит. экол. журн. – 2013. – № 1. – С. 11–12.
5. Шефель С. В. Сотворение человека будущего: эософские основания / С. В. Шефель, К. И. Шилин. – М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2003. – 328 с.
6. Коваленко І. І. Космоцентричні етичні концепції як теоретична засада розвитку правової культури особистості та суспільства / І. І. Коваленко // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 12 жовт. 2007 р. – Х. : Право, 2007. – С. 75–76.
7. Гетьман А. П. Методологічні засади становлення правових основ охорони довкілля / А. П. Гетьман // Право України. – 2011. – № 2. – С. 11–19.
8. Костицький В. Міжнародно-правовий етичний імператив як основа теоретико-методологічного забезпечення розвитку екологічного права / В. Костицький // Право України. – 2011. – № 2. – С. 20–33.
9. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2013. – 440 с.
10. Кулик Т. М. Системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. М. Кулик ; Нац. ун-т «Острозька академія». – Острог, 2013. – 160 с.
11. Орхуська конвенція [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_015.
12. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988. – 520 с.
13. Шефель С. В. Ноосферна концепція В. Вернадського як умова екологізації правотворчості / С. В. Шефель // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3. – С. 91–99.

14. Хулль Э. Экософская философия природы / Э. Хулль // Философия природы сегодня / Ин-т философии РАН, Ин-т философии и социологии ПАН ; ред.: И. К. Лисеев, В. Луговский ; пер. с пол. В. Л. Васюков, Е. Н. Шульга. – М. : Канон+, 2009. – С. 141–156.
15. Лисеев И. К. Природа в современном философском дискурсе / И. К. Лисеев // Философия природы сегодня / Ин-т философии РАН, Ин-т философии и социологии ПАН ; ред.: И. К. Лисеев, В. Луговский ; пер. с пол.: В. Л. Васюков, Е. Н. Шульга. – М. : Канон+, 2009. – С. 29–42.
16. Рихліцька О. Д. Екологічна етика: традиції і сучасні тенденції : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.07 / О. Д. Рихліцька ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 185 с.
17. Стегній О. Г. Екологічний рух в Україні: соціологічний аналіз / О. Г. Стегній. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 243 с.
18. Шефель С. В. Екософія права як форма діатропічної методології / С. В. Шефель // Вісн. Нац. юрид. акад. України. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – Х. : Право, 2010. – Вип. 6. – С. 63–70.

ТЕОРЕТИКО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ МЕДИАЦИИ В ПРАВОВОСПИТАТЕЛЬНОМ АСПЕКТЕ: К ПОСТАНОВКЕ ВОПРОСА

Коваленко И. И., Гамаюнова В. А.

Статья ставит вопрос о теоретико-мировоззренческом потенциале экологической медиации в системе правового воспитания современного гражданина. Обоснована необходимость изучения института экологической медиации как предмета социальной философии и философии права. Показано, что изменение ценностных установок в эколого-правовом воспитании характеризуется поворотом к такой мировоззренческой, духовно-практической, ценностной и нормативно-этической новации, которая включает в себя широкий спектр моральных установок, предложенных в рамках экофилософии.

Ключевые слова: *экологическая медиация, правовое воспитание, правовая культура.*

TO THE QUESTION ABOUT THEORETICAL AND WORLDVIEW PRINCIPALS OF ENVIRONMENTAL MEDIATION IN LEGAL EDUCATIONAL ASPECT

Kovalenko I. I., Hamaiunova V. O.

Not only quality of life and health of population depends on the level of environmental and legal culture of citizens, but persistent development of Ukraine and its national security. Social transformations and realizing the ideas of constitutional state unnecessary

predict an energization of environmental mediation. Its task is to provide an adequate solution of environmental conflicts and crimes, and also to change the paradigm of participants' thoughts of legal education.

Environmental mediation is considered as a factor of development of the system of legal education, that influences on the formation of high level of legal culture and citizen's justice.

It is substantiated that the environmental mediation has to be studied in the social philosophy and philosophy of law because these branches of knowledge may apply to the ideological basis of environmental mediation resolution and substantiate its role as a factor of legal education of the modern citizen.

It is well-known that the legal educational aspect of studying of environmental mediation involves necessity of consideration of the general outlook and value of principles that form the basis of environmental ethics of society and citizens, and also are the foundation of environmental legal education, one of the subjects of those is the institute of the environmental mediation.

The suggested eco-philosophical paradigm, according to which the leading idea of co-evolutionary development of human and the biosphere is considered as precondition and a factor of the noosphere development. It is shown that the issue of the establishment of environmental oriented personality, its ability to build a reasonable relationship with the environment, awareness of importance of affirmation of a new strategy of social and natural development and the importance of the ideas of the noosphere future of society and nature have to be thought not only by philosophers, but also by experts in the field of environmental mediation. Becoming the only elements of culture in general and legal culture in particular, they will be available for the perception of many members of society and will occupy a prominent place in their minds. It will let «to fill» consciousness of subjects and objects of legal education by eco-philosophical ideas and concepts and will become a factor of the assertion of harmonious human relationships with the natural environment and the realization of its humanistic ideals.

The conclusion: environmental mediation as a factor of legal education has to affirm the paradigm of such formation of values, where there is the idea of self-worth of another person, the idea of the unity of human and nature, the search of a dynamic balance between human activities and natural biogeocenoses, overcome the human alienation from nature, developing environmental outlook and ethical and environmental imperative of human subsistence are taken as a basis.

Key words: *environmental mediation, legal education, legal culture.*

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор;
С. М. Соболева, кандидат педагогічних наук, доцент

ІНФОРМАЦІЙНЕ НАСИЛЬСТВО: ЗМІСТОВНИЙ АСПЕКТ

У статті розкриваються сутність інформаційного насильства у широкому та вузькому сенсі та його змістовний аспект. Показано, що інформаційна компонента міститься в будь-якому насильстві, а інформаційне насильство може бути безпосереднім та опосередкованим. Констатується, що в сучасному суспільстві склалася система державного та приватного інформаційного насильства. Висвітлено роль засобів масової інформації та комп'ютерної мережі Інтернет у здійсненні інформаційного насильства. Проаналізовано основні аспекти щодо змісту інформаційного насильства: захист від інформації, інформаційний тероризм, зображення насильства у ЗМІ, маніпуляція свідомістю, відсутність аналізу інформації користувачами як результат доступності інформації, економічний та політичний контроль за засобами масової інформації. Визначено основні властивості інформаційного насильства. Запропоновано типологізацію інформаційного насильства за суб'єктами та об'єктами насильства, за способами та механізмами його здійснення та за ступенем прояву.

Ключові слова: інформаційне насильство, інформація, інформаційна безпека, засоби масової комунікації, інформаційний тероризм, маніпуляція свідомістю.

Постановка проблеми. Інформаційна безпека посідає одне з провідних місць у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх країн і, безумовно, України. Це передусім зумовлене нагальною потребою створення розвиненого інформаційного середовища українського суспільства, однак саме через таке середовище найчастіше здійснюються загрози національній безпеці. Сьогодні система забезпечення інформаційної безпеки України, яка склалася раніше, вже не відповідає новим принципам забезпечення інформаційної безпеки та не може надійно протидіяти інформаційним загрозам [11; 12]. Означена проблема особливо ускладнюється вектором агресії та насильства. На тлі явищ кризи та нестабільності в українському суспільстві інформаційне насильство виявляється неминучим елементом суспільного буття.

Результати авторського **аналізу останніх досліджень** свідчать, що в сучасному суспільстві склалася система державного та приватного інформа-

ційного насильства. Засоби масової інформації нав'язують вигідні їм та їх реальним власникам оцінки, думки, електоральну поведінку. Інформаційним насильством є прославлення культу сили й гангстеризму, вестернізація або, навпаки, заповнення вульгарною вітчизняною естрадою екранів телебачення й кінематографа. Насильство входить у мову, семантику передач, повсякденні комунікації. Сьогодні надзвичайно актуальним є внесення термінологічної ясності в категоріальний апарат, включаючи поняття інформаційного насильства й інформаційної безпеки, які виступають продуктом соціального конструювання, кодування в культурі, придбання власної семантики за рахунок взаємодії різноманітних культурних дискурсів.

Необхідно зазначити, що дослідженням певних аспектів інформаційного насильства в контексті забезпечення інформаційної безпеки присвячені праці Р. Авдєєва, В. Афанасьєва, Т. Берези, Е. Беляєва, М. Бусленка, В. Глушкова, С. Гриняєва, О. Данильяна, О. Дзьобаня, Г. Ємельянова, М. Кастельса, В. Лекторського, В. Лисицького, В. Лопатіна, Й. Масуди, А. Мінка, Е. Моргунова, Дж. Нейсбіта, Б. Парахонського, Е. Паркера, Г. Почепцова, А. Ракітова, Е. Тоффлера, В. Циганкова, М. Чеснокова та інших дослідників.

Метою статті є визначення змісту інформаційного насильства як явища, що діє в інформаційному полі та ускладнює проблему забезпечення інформаційної безпеки сучасного українського суспільства.

Основні результати дослідження. Ведучи мову про інформаційне насильство, перш за все необхідно згадати про те, що взагалі є інформація. Інформація — певна матеріальна або логічна впорядкованість на основі силових (енергетичних і речовинних) чинників, але така, що не зводиться до них. Інформаційна компонента (не речовинна й не енергетична) міститься в будь-якому насильстві, але з еволюцією суспільства її роль зростає. Друга природа завжди містить інформаційну компоненту. Інформаційне насильство може бути безпосереднім і опосередкованим, може бути причиною, умовою, метою, приводом. За своїм онтологічним статусом інформація не відрізняється від простору, часу, енергії, маси та інших категорій. У той же час поняття інформації істотно ширше, багатоаспектніше кожної з цих філософських категорій. Вона є значущою (йдеться про певну безліч значущих характеристик) характеристикою матеріальних та ідеальних об'єктів і їхніх взаємодій на всіх рівнях організації матерії [1; 3].

Слід вказати основні властивості інформації: подвійність, достовірність, повнота, переконливість, цінність, корисність. Необхідно з філософських позицій розглянути залежність цінності інформації від її дії на стан, поведінку соціальної системи, на можливості вирішення системою своїх завдань. Найбільший інтерес для нас у контексті нашого дослідження становить

спотворена інформація: видача одиничного за загальне, явища за сутність, приводу за причину, можливого за дійсне, випадкового за необхідне.

У другій половині ХХ ст. стало переосмислюватися принципове бачення, картина світу. Традиційно вона була представлена в матеріалістичних парадигмах такими класичними категоріями, як: матерія, рух, простір, час. Із відкриттям ролі інформації стало зрозуміло, що ця картина є неповною і потребує доповнення, виникли сумніви і відносно пріоритету такої фундаментальної категорії, як матерія. Сьогодні в наукових колах поширюється думка, що в основі об'єктивної реальності лежить не матерія, а інформація. Матерія («матеріал») існує остільки, оскільки забезпечує «життєздатність» інформації: інформація — це зміст, а матерія — її форма [4]. З одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, телекомунікаційних протоколів, а з другого — є основним засобом міжособистісних взаємовідносин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись у процесі переходу від однієї людини до іншої. Таким чином, інформація одночасно визначає і соціокультурне життя людини, і її матеріальне буття.

Необхідно проводити відмінність між взятою в грубій і різкій формі інформацією і таким родом інформації, відповідно до якої ми як людські істоти можемо ефективно діяти або відповідно до якої можуть ефективно діяти машини. Основна відмінність і складність виникають із того факту, що для дії важливе значення має не кількість посланої інформації, а, швидше, кількість інформації, яка може проникнути в комунікативні й акумулюючі апарати в достатній кількості, щоб служити як подразник дії. Будь-яка передача сигналів або зовнішнє втручання в них зменшує обсяг інформації, що міститься в них, якщо тільки з нових відчуттів або з пам'яті, які раніше були виключені з інформаційної системи, не надійшла нова інформація. Із кібернетичної точки зору семантично значуща інформація — це інформація, що проходить через лінію передачі плюс фільтр, а не інформація, що проходить тільки через лінію передачі [5]. М. Кастельс у своїй моделі підставою й одночасно виразом глобальних змін у суспільстві вважає технічний прогрес, а точніше — його найбільш інтелектуальну частину. Вона сильніше за всі інші технічні нововведення змінює сприйняття світу в окремого індивіда й одночасно впливає на організацію соціального простору [17]. Простір же є виразом спільноти, оскільки наші співтовариства зазнають структурної трансформації. Розумно припустити, що в наш час виникають нові просторові форми і процеси.

Прийнято вважати, що насильство пов'язане з прямим фізичним і матеріальним збитком і виявляється як вбивство, загроза. Усе це прямі, найбільш

очевидні, грубі форми насильства, проте разом з ними існує ще насильство, яке пронизує психологічну й інтелектуальну сфери та виявляється непомітно у вигляді нав'язування власних переконань опоненту спотвореною інформацією [7; 19]. До одного з видів насильства можна віднести й обман. Стабілізуюча функція обману широко використовується державними органами, засобами масової інформації, причому в найрізноманітніших формах — від ретельно продуманої дезінформації (добре застрахованої від викриття) до тонких маніпуляційних дій над суспільною свідомістю, що формують вигідну громадську думку, яка підтримує потрібні уряду символи віри [13].

Видів насильства нітрохи не менше, аніж сфер людської діяльності. Суть насильства полягає в тому, щоб змусити конкретну людину або спільноту людей до дій, які суперечать їх власним інтересам [10, с. 19–27]. Таким чином, приховування від людей інформації про їх дійсні інтереси або свідомо підміна їх помилковими шляхом інформаційного накату є гіршим видом насильства.

З'ясовуючи зміст інформаційного насильства, слід акцентувати увагу на таких аспектах.

По-перше, все більш актуальним стає не захист інформації, а захист від інформації. Із появою всесвітньої мережі Інтернет будь-який охочий може заявити про себе на весь світ, причому фактично безкоштовно, на відміну від використання традиційних ЗМІ. Цензура в мережі як така практично безглузда, оскільки навіть при закритті сайта завжди залишається можливість викласти цю ж інформацію на будь-якому іншому сервері, причому все це анонімно або практично анонімно. Інтернет — відкрите поле для інформаційного насильства. У людини, яка починає сприймати світ через Інтернет, виникає нова картина світу. У цій ситуації змінюється навіть традиційне уявлення про знакові системи. По-перше, величезний потік інформації перекладає її з дискретного рівня на континуальний, можлива навіть інформація без жодного змісту. По-друге, втрачається можливість верифікувати цю інформацію, визначити, де правда, а де брехня. Відбуваються зміни в мові як основі комунікації, а це, у свою чергу, породжує глобальні трансформації в суспільстві.

Будь-яка комунікація можлива тільки в тому випадку, якщо сторони, що обмінюються інформаційними повідомленнями, розуміють їх. Інакше ми маємо справу з псевдо- або квазікомунікацією, яка може іноді досить успішно імітувати комунікацію, але ніколи не в змозі забезпечити виконання її основної функції — узгодження дій суб'єктів спільної діяльності в суспільному житті. Тому пошук резервів функціонування комунікаторів неможли-

вий поза вченням процесів сприйняття і розуміння інформаційних повідомлень і текстів, поширюваних за допомогою цих засобів.

Вплив засобів масової комунікації може бути описаний у поняттях «формування установки», або «праймінгу». Соціально-психологічна основа цього явища полягає в тому, що для інтерпретації соціальних подій люди найчастіше використовують ті поняття, які часто активізуються (зокрема, за допомогою засобів масової комунікації) в їх свідомості. Численні дослідження показують, що існує зв'язок між тим, які сюжети освітлюються засобами масової комунікації, і тим, які проблеми люди вважають найбільш важливими на даний момент. Таким чином, саме засоби масової комунікації роблять ті або інші проблеми легко доступними і тим самим задають політичний і соціальний порядок широкій публіці. При цьому за допомогою медіа формується не тільки світогляд, а й образ дій індивідів [15].

Вибіркове акцентування матеріалу в програмах новин сприяє тому, що засоби масової комунікації не просто повідомляють нам про те, що відбувається, вони визначають хід наступних подій. Це ненавмисний вплив: засоби масової інформації зовсім не намагаються стимулювати насильство, проте їх всемогутність важко переоцінити. При цьому скептицизм індивіда стосовно ЗМІ зовсім не наділяє його імунітетом до переконання.

По-друге, інформаційне насильство певним чином переплелось з терором, феномен тероризму охопив буквально всю планету [23]. Усі засоби терористичної діяльності можна поділити на дві великі групи: засоби матеріальної дії (зброя, вибухові й отруйні речовини) і засоби нематеріальної дії (незафіксовані на матеріальних носіях залякування, погрози, попередження про нібито підготовлювані вибухи, вбивства). Як підставу класифікації засобів терористичної діяльності можна також використовувати види насильства, тоді ми одержимо таку типологію: фізичний, економічний і морально-психологічний тероризм.

У наш час іде освоєння терористами інформаційної зброї. Так, сучасні розвинені суспільства стали більш залежні від електронних баз даних, аналізу та передачі інформації. Таким чином, багато життєво важливих секторів відкриті для несанкціонованої дії, а узгоджена дія може паралізувати всю країну. Тому зростає тривога з приводу комп'ютерного тероризму. Якщо раніше єдиним видом інформаційної зброї були ЗМІ, то тепер величезну роль відіграє комп'ютерна інформація. Якщо терор за допомогою засобів масової інформації могла здійснювати тільки держава, то дія через комп'ютерні системи стала можливою і для окремих осіб. Якщо новий тероризм спрямує свою енергію на інформаційну війну, то його руйнівна сила буде набагато більшою, аніж будь-коли в минулому, більшою навіть, аніж при використанні бактеріологічної й хімічної зброї [28].

Г. Маркузе зазначає, що завдяки технічним досягненням людство зуміло наблизитися до перемоги над потребою до задоволення вітальних інстинктів людини і, отже, до звільнення інстинктів від непотрібного придушення. Продуктивність стає самоціллю: оскільки вона не може ослабити репресію, вона обертається проти індивідів і перетворюється на спосіб контролю. Тоді, коли індивіди не зайняті продуктивною працею, контроль над свідомістю здійснюється за допомогою контролю над інформацією, за допомогою індустрії дозвілля й розваг, за допомогою формування непотрібних («помилкових», «репресивних») потреб — словом, за допомогою маніпулювання свідомістю [21, с. 135], як наслідок — з'являються нові соціальні проблеми. Навіть сама можливість інформаційного насильства породжує якісно нові етичні проблеми, суть яких у визначенні принципів поведінки в новій реальності. Виникають питання: які повинні бути норми поведінки в умовах абсолютної свободи впливу на людину, як ті або інші способи взаємодії з віртуальною реальністю позначаються на соціальності самої людини?

По-третє, серед багатоманітних проявів ефектів масової комунікації особливе місце посідають ефекти, пов'язані із зображенням насильства в першу чергу в програмах телебачення. Ця проблема впродовж останніх десятиліть була й залишається предметом численних досліджень і неослабних дискусій [14]. Особливої гостроти проблема набула у зв'язку з питанням про соціальну відповідальність засобів масової комунікації. До основних питань теми звичайно відносять такі — чи дійсно функціонування ЗМК призводить до проявів агресивної поведінки, і якщо так, то який механізм реалізації цього феномену? Яким є внесок засобів масової комунікації в реальний рівень насильства в тому або іншому суспільстві? Чому засоби масової комунікації сприяють більшою мірою прояву агресивних дій або звільненню від відчуттів агресивності? Які особливості впливу інформаційних і художніх матеріалів телебачення, що містять сцени насильства? Дотепер серед дослідників не існує єдиної точки зору щодо сутності та спрямованості впливу показу телевізійного насильства на прояви насильства в реальності.

Т. Адорно, виявивши ефект складного сплетіння любові й ненависті до телевізійних персонажів, з гіркотою дійшов висновку, що виявлені ним та іншими дослідниками закономірності культурної продукції гарантують нечувані можливості для маніпулювання свідомістю. Якщо поведінка людини визначається неконтрольованими зонами психіки, то маніпулятор, минувши поріг свідомості, може потурати спонукам, що стихійно складаються, викликати потребу в певних наркотичних ефектах. Експлуатація пригнічених прагнень, масове обслуговування фантазій, що виникають у голові людини, фабрикація ілюзій, за твердженням Т. Адорно, страшні не тільки тим, що

спираються на несвідомі пласти психіки. Біда в тому, що в повсякденній реальності невмотивовані вчинки сприймаються глядачами й читачами як наслідок обдуманого рішення, прийнятого індивідом, який шукає в телевізійному видовищі не одвічні істини, не привід для розгортання аналітичних здібностей, не глибокі художні враження, а тягнеться до телевидовищ під впливом психологічних потягів. У цьому й криються, на думку Т. Адорно, таємниці роздвоювання свідомості, властивої особі [2]. Так, відкидаючи насильство, рядовий глядач як мислячий суб'єкт знаходить в екранних злочинах привабливе видовище, спокутне звільнення від повсякденних переживань.

Можна сперечатися з приводу того, наскільки насильство на екрані призводить до насильства в житті і що відбувається, коли кількість телевізійних убивств за годину подвоюється, але одне не викликає сумніву — наші цінності перебувають під величезним впливом того, що ми бачимо на екрані. Емоційна дія письмового слова набагато слабша, ніж дія телеекрана. Телебачення в багатьох відношеннях відкидає нас назад, у світ неписьменності. Цінується візуальна дія на емоції і страхи, а не привабливість суворої логіки сенсу. Логічна дія є можливою і за допомогою електронних ЗМІ, але вони значно більше підходять для пробудження емоцій, ніж для передачі логічної інформації. Відхід від письмового слова змінює сам спосіб нашого мислення й ухвалення рішень. Лист поволі змінював риторіку, оскільки поширення письмового слова вимагало загальної письменності, і відбувалося це поступово. Електронні ЗМІ володітимуть тією ж силою дії, що й лист, але відбудеться це набагато стрімкіше, оскільки нікому не прийде в голову «вчитися» дивитися кіно або телевізор.

Для розуміння й передбачення людських вчинків те, що в телевізійній культурі вважається правдою, часто набагато важливіше за реальну правду. Засоби масової інформації стають світською релігією, значною мірою замінюючи загальну історію, національну культуру, друзів як головну силу, що створює наше уявлення про дійсність [27]. Недивно, що в міру історичного прогресу людина виявлялася все більше і більше залежною від інформації в найрізноманітніших її проявах. Людство зіткнулося з кризою, яку саме ж створило: воно тоне в морі інформації [8, с. 30–35]. Нові інформаційні структури можуть спонтанно викликати глибокі зміни. Не потрібно буде йти на жертви або застосовувати силу — за винятком, мабуть, тих випадків, коли хтось свідомо заплутує або спотворює інформацію [22, с. 118–120].

По-четверте, актуалізується проблема маніпуляцією свідомістю. Маніпуляція — це перш за все частина технології влади, що замінила в інформаційному столітті такі види влади, як насильство й примушення. У зв'язку з цим існує декілька підходів до цього явища. З одного боку, маніпуляція розглядається як м'яка, «прогресивна» владна технологія, що дозволяє муд-

рим правителям управляти свідомістю своїх громадян. Мається на увазі, природно, що правителі при цьому переслідують інтереси своїх громадян. З другого боку, свобода волі людини — це її невід'ємна якість, що робить її істинно вільною, і вона в жодному випадку не повинна приноситися в жертву навіть «найпрогресивнішим» формам влади.

Маніпуляція свідомістю припускає вторгнення саме в цю сферу людської істоти. Маніпуляція не тільки спонукає людину, що знаходиться під такою дією, робити те, чого бажають інші, вона примушує її воліти це робити. Однією з основних умов успішної маніпуляції є той факт, що у сучасної людини в основному немає ані часу, ані бажання перевіряти достовірність повідомлень, адже саме повідомлення засобів масової інформації формують світогляд людини, що живе в інформаційну епоху. Відмінна риса сучасних ЗМІ полягає в переході в подачі інформації від переконання до навіювання. Переконання впливає на свідомість людини, апелюючи до розуму й здорового глузду, тоді як навіювання, обходячи розум суб'єкта, безпосередньо впливає на психічну сферу без відповідної обробки, завдяки чому відбувається справжнє щеплення ідеї, відчуття, емоції або того чи іншого психофізичного стану.

Практичні дослідження показали, що пряма брехня у надрукованій інформації помітніша, аніж у радіопередачах, тоді як у телевізійному мовленні вона практично непомітна. Це пояснюється тим арсеналом засобів навіювання, яким володіє сучасне телебачення. Перш за все йдеться про пасивний характер сприйняття телевізійної інформації, про відсутність «діалогічності». У результаті притупляється критична здатність мислити, інформація сприймається як свідомо та однозначно правдива й об'єктивна. Поєднання тексту та відеозображення забезпечує підвищені можливості для маніпуляції, коли помилковість тексту прикривається достовірністю зображення і навпаки. Значні можливості щодо маніпуляції закладені в поведінці диктора.

С. Кара-Мурза, який дослідив проблему зміни свідомості людей під впливом інформаційних технічних засобів, зазначає, що та аномальна сила навіювання, якою володіє телебачення, зможе послужити симптомом для виявлення фундаментальнішої проблеми — зміни типу свідомості й мислення під час переходу людства до нового способу отримання інформації, не з листа, а з екрана. Масова культура має силу маніпуляції як суспільною, так і індивідуальною свідомістю. Сучасна індустріальна культура дійсно створює широкі можливості для маніпуляції свідомістю, при яких людина втрачає здатність раціонального осмислення подій. При цьому й ті, ким маніпулюють, і самі маніпулятори стають заручниками масової культури [16].

Услід за З. Фрейдом більшість дослідників вважають, що під час споживання «масової культури» діє механізм «навіювання й зараження» [24; 25].

Людина немов перестає бути сама собою, а стає частиною маси, зливаючись з нею. Ця обставина посилюється тим, що ЗМІ фактично контролюють усю нашу культуру, пропускаючи її через свої фільтри, виділяють окремі елементи із загальної маси культурних явищ і надають їм особливої ваги, підвищують цінність однієї ідеї, знецінюють іншу, поляризують, таким чином, усе поле культури. Через це те, що не потрапляє в поле уваги ЗМІ, залишається поміченим більшістю членів суспільства і не відіграє через це в житті суспільства істотної ролі. Навпаки, деколи буквально нав'язувана членам суспільства інформація засобами ЗМІ набуває статусу «керівництва до дії».

Не можна не відзначити, що більшість кінематографічної продукції (тепер усе більше в «телевізійній упаковці») є не що інше, як відверта пропаганда хижості, насильства, аморальності. На перший погляд у багатьох фільмах міститься явна критика агресивності, яка, однак, до добра ніяк не доводить. Але насправді під виглядом нібито боротьби з насильством на екранах з'являються типові, відверто хижі агітки. «Наймасовіше» мистецтво сильно знижує реальний імунітет людей до сприйняття справжніх вбивств і насильства в суспільстві, що уявляється буденним явищем.

По-п'яте, доступність інформаційних ресурсів для пересічного користувача частіше сприяє його присиплянню, наркотизації, аніж активності. Усе більша частина часу відводиться читанню й пошуку інформації, і відповідно менша частина може бути приділена організованій соціальній дії. Індивід читає повідомлення про проблеми і навіть може обговорювати альтернативні варіанти дій. Проте все це значною мірою належить до царини інтелектуальної. Тим самим не відбувається навіть віддаленої активізації організованої соціальної дії. Індивід може бути задоволений своїм високим рівнем інформованості, але не помічати своєї відірваності від ухвалення рішень і дій, він отожднює знання про проблеми з діями відносно цих проблем. Його соціальна свідомість залишається абсолютно чистою, але його соціальна діяльність стає повністю витисненою процесом інформаційного споглядання [26].

Проте, всупереч уявленню про всесильність засобів масової інформації, існують вагомі підстави стверджувати, що односпрямований потік інформації розділяє всіх учасників інформаційного обміну на відправників інформації, які організують телевізійний образ на базі своїх власних кодів, і адресатів, що наповнюють цей образ іншими сенсами згідно з їх власними культурними кодами. Люди не є пасивними об'єктами ідеологічного маніпулювання, і, на думку М. Кастельса, страхи з приводу маніпулювання свідомістю дуже перебільшені [17].

Насильство, породжене нашою надсучасністю (інформаційне насильство), — це терор, як якась подібність насильства, воно виникає, швидше,

від екрана, аніж від пристрасті, воно має ту ж природу, що й зображення. Насильство потенційно існує в порожнечі екрана завдяки дірці, яку він відкриває в ментальний простір до такого ступеня, що краще не знаходиться з суспільному місці, де працює телебачення, через високу ймовірність насильницького впливу, який воно індукує своєю присутністю. Всюди можна спостерігати прецесію засобів масової інформації відносно терористичного насильства [10].

Інформаційна дія в системі суспільства споживання призводить до того, що люди неадекватно сприймають світ і події, що відбуваються, бачать його в кривому дзеркалі. Як відомо, неадекватність сприйняття призводить до загибелі вищих тварин, подібно до китів, що «добровільно» викидаються на берег. Мабуть, така ж доля чекає й сучасне суспільство споживання. Не виключена можливість, що людство знаходиться в «точці перегинання» і його майбутнє — встановлення рабовласницького суспільства нового типу. Аргументування пов'язане з тим, що якщо в давнину рабство спиралося на фізичний вплив на людей, то тепер йому на зміну приходить інформаційний вплив.

По-шосте, зміст інформаційного насильства багато в чому визначається формами контролю за наслідками впливу засобів масової інформації [9, с. 27–30]. Причому встановлення жорсткого економічного й політичного контролю з боку певних груп над ЗМІ призводить до деформації їх діяльності. Основні методи і способи впливу засобів масової інформації на владу, маси й політичний процес — це отримання, відбір, препарування, коментування й поширення відомостей. При цьому ЗМІ здатні як освічувати людей і допомагати їм компетентно брати участь у політиці, так і дезінформувати, сіяти недовіру й страх. Більше того, засоби масової інформації — це інструмент особливого способу впливу й управління — політичного маніпулювання. Маніпулювання здійснюється шляхом упровадження в масову свідомість міфів, використання прямого підтасовування фактів, замовчування неугодної інформації, поширення брехні й наклепу, а також напівправди й наклеювання ярликів.

Хаотичні (принаймні зовні) перетворення без жодної «амортизуючої підкладки» призвели до люмпенізації або криміналізації потенційного «середнього класу», інтегрованого на той або інший рівень кримінально-ринкових відносин. Вихованці «фабрично-заводської» культури або люмпенізувались, або інтегрувались (у разі соціального успіху) до структури «антинаціонального громадянського суспільства». У результаті в Україні не склалися ані середній клас, ані громадянське суспільство (принаймні в цивілізованому їх розумінні).

Широко використовується так звана «спіраль умовчання». Спираючись на сфабриковані опитування громадської думки, громадян прагнуть пере-

конати в тому, що велика частина суспільства підтримує або певну політичну позицію, або певного лідера [18; 20]. Люди, що дотримуються інших поглядів, із побоювання опинитися в соціально-політичній ізоляції або якихось інших наслідків умовчують про свою думку або змінюють її. У цих умовах голос справжньої або уявної більшості стає ще голоснішим, і це ще більше примушує незгодних або таких, що коливаються, до ухвалення «загальноприйнятої» думки. У результаті політики, що використовують цей прийом, одержують необхідний результат. Проте можливості використання ЗМІ для надання впливу дуже великі, але не безмежні. Межі маніпулювання громадською думкою визначаються перш за все масовою свідомістю, що вже склалася, стереотипами й поглядами людей.

Інформація, як ніколи, стала інструментом влади. Коли була виявлена сприйнятливість людської психіки до навіювання, інформація у формі пропаганди й агітації стала головним важелем управління людьми. Вона поступово замінювала собою грубу силу, насильство, яке довгий час вважалося єдиним і неодмінним знаряддям управління. Процеси впливу мають багатоплановий характер, у них присутні різного роду механізми, які мають взаємодоповнюючий характер. При цьому адресат інформації може й не відчувати, як впливають деякі можливі комунікативні ланцюжки, оскільки повідомлення на цьому рівні не сприймаються як такі. Це особливо характерне для різного роду невербальних систем комунікації, які оперують у більшості своїй на неусвідомлюваному рівні. У цьому випадку сприймається не виконання даного прихованого правила, а тільки його навіювання.

Можна навести типологію за інтенсивністю впливу, що розмежовує низькоінтенсивні й високоінтенсивні технології. Ось деякі з особливостей їх застосування: люди, яким довіряють, мають більший вибір стратегій дії, у інших їх менше. Отже, перші можуть користуватися слабшими за інтенсивністю засобами. Інтенсивні засоби вони можуть використовувати для прискорення дії; реципієнти зазнають когнітивного стресу, коли їх примушують порушувати власні норми прийнятної комунікативної поведінки; є пряма лінійна залежність між рівнем інтенсивності та зміною установки; при масивному сприйнятті повідомлень низькоінтенсивна атака виявляється ефективнішою при подоланні опору [6, с. 8–12]. Високоінтенсивні технології дозволяють здійснювати зміни у свідомості за короткий період часу. Низькоінтенсивні технології розраховані на більш тривалий період. У результаті їхньої дії створюється сприятливий контекст дії для можливих майбутніх дій.

Висновок. Виходячи з наведеного вище, ми можемо виокремити такі властивості інформаційного насильства: несиловий (нематеріальний і неенергетичний), ідеальний характер, непідпорядкування фізичним законамирностям (не має маси, ваги, розміру, температури плавлення); нелінійність,

тобто непропорційна залежність причини й наслідків; порушення закону збереження речовини й енергії, кумулятивний характер, можливість зростання інформації як сніжної грудки; можливість максимальної дальності та швидкості поширення, яка збільшувалася з розвитком технічних досягнень (дубина, спис, стріла, куля, ракета), хоча межа швидкості інформаційного насильства теж кінцева — швидкість світла у вакуумі; можливість ідеального клонування, оскільки ідеальні копії можна зробити однаковими, вони можуть бути незмінними, замороженими, а матеріальні предмети постійно змінюються, старіють; нелокалізованість у часі, оскільки будь-яка матеріальна дія здійснюється в конкретний час, наприклад убивство, а в інформаційного насильства може бути наслідок — розмитість у часі й просторі (вбивство конкретної людини відбувається в конкретному місці, а інформаційний вплив може бути розмитим, дифузним); пандемія (епідемія, що має глобальний характер); опосередкований характер і скритність впливу (хоча деякі форми фізичного впливу теж непомітні, наприклад отрута, інформаційна дія може бути абсолютно непомітною); віртуальний характер дії; можливість фокусування; селективність; уразливість, крихкість інформаційного світу, легкість доступу, злому інформаційних систем.

Виокремлені властивості не існують опосередковано, ізольовано, а утворюють систему, знаходяться в діалектичній єдності. Речовинні й енергетичні компоненти інформаційних мереж, незважаючи на зростаючу соціальну обумовленість, не зникають.

Інформаційне насильство в широкому сенсі, що припускає існування інформації в будь-яких соціальних системах, — це не силовий впорядкований вплив на об'єкти, що мають антисоціальний або антиособовий характер. Інформаційне насильство у вузькому сенсі — несиловий вплив (дія) на ментальну сферу, що суперечить закономірному перебігу подій.

Необхідно відзначити низку підстав для виділення типологізації інформаційного насильства, здійснити типологізацію за такими принципами: залежно від суб'єкта насильства — ті, хто здійснює насильство (окремі фізичні особи, хакери, спецслужби, РК-групи, ідеологічні організації, державні органи, виробничі компанії, теле- й радіокомпанії, науковці, системи штучного інтелекту); залежно від об'єкта насильства — ті, над ким здійснюється насильство (окремі фізичні особи, людство в цілому, наукові співробітники, атеїсти); залежно від способів і механізмів здійснення насильства (вербальне, невербальне, аудіовізуальне); залежно від ступеня прояву насильства: явне й латентне (брехня, приховання інформації, зловживання довірою), пряме й непряме, тобто безпосереднє й опосередковане (радіо в автобусі, на зупинках). Причому типологізація за об'єктом і суб'єктом, між якими може відбуватися інверсія, хоч і не повною мірою, є основною.

Інформаційна цивілізація, до якої дійшло людство, змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, а й різко розширює негативні можливості. Ми отримали сильнодіючий засіб, для якого немає меж. Звідси, з одного боку, роль інформаційних систем і мереж посилює суспільство й державу, з другого — ослабляє, оскільки такі системи і мережі стають основною метою супротивника або опонента. Інформація починає нести в собі як творчу, так і руйнівну силу, що значно посилюється. Таким чином, існує неусувний зв'язок інформаційної та неінформаційної компоненти. Інформаційне насильство не виникає в інформаційному суспільстві, а існує в суспільстві завжди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Авдеев. — М. : Наука, 1994. — 346 с.
2. Адорно Т. Проблемы философии морали / Т. Адорно. — М. : Республика, 2000. — 400 с.
3. Ажажа В. Г. К вопросу об информационной первооснове микро- и макромиров Вселенной / В. Г. Ажажа, Г. С. Бепимов // Филос. науки. — 2001. — № 1. — С. 12–18.
4. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память : пер. с фр. / А. Бергсон. — Минск : Харвест, 1999. — 1407 с.
5. Винер Н. Творец и будущее / Н. Винер. — М. : ООО «Изд-во АСТ», 2003. — 180 с.
6. Волков Е. Н. Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания (введение в проблему) / Е. Н. Волков // Журнал практ. психолога. — М., 1996. — № 2. — С. 8–12.
7. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия / А. Гжегорчик // Вопр. философии. — 1992. — № 3. — С. 12–18.
8. Гор А. Земля на чаше весов / А. Гор // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. — М. : Academia, 1999. — С. 24–40.
9. Гурковський В. Взаємовідносини органів державної влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки України: організаційно-правові питання / В. Гурковський // Вісник УАДУ : наук. журн. — 2002. — № 3. — С. 27–32.
10. Гусейнов А. А. Возможно ли моральное обоснование насилия? / А. А. Гусейнов // Вопр. философии. — 2004. — № 3. — С. 19–27.
11. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в умовах глобалізаційних тенденцій: до проблеми осмислення сутності / О. П. Дзьобань // Гуманіт. вісн. Запоріж. держ. інж. акад. — 2006. — Вип. 24. — С. 101–108.
12. Дзьобань О. П. Соціокультурні аспекти інформаційної безпеки / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право : наук. журн. — 2013. — № 2. — С. 171–176.
13. Доценко Е. Л. Механизм межличностной манипуляции / Е. Л. Доценко // Вестн. МГУ. — 1993. — № 4. — Сер. 14, Психология. — С. 12–18.

14. Жданухин Д. Ю. Границы использования информации: стратегия непрямого воздействия [Электронный ресурс] / Д. Ю. Жданухин // Международные отношения в эпоху глобальной информатизации. – Режим доступа: www.auditorium.ru.
15. Задорин И. СМИ и массовое политическое сознание: взаимовлияние взаимозависимость [Электронный ресурс] / И. Задорин, Ю. Бурова, А. Сюткина. – Режим доступа: www.camegie.ru.
16. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 340 с.
17. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
18. Корнілов Д. І. Вплив інформаційно-комунікаційних проєктів у мережі Інтернет на рівень інформаційної безпеки / Д. І. Корнілов // Стратег. панорама. – 2009. – №4. – С. 152–161.
19. Крылов К. Пробуждение от идиотизма [Электронный ресурс] / К. Крылов. – Режим доступа: www.russ.ru/politics/20021105-kr.html.
20. Крысько В. Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В. Г. Крысько. – Минск : Харвест, 1999. – 240 с.
21. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Г. Маркузе. – Киев : ИСА, 1995. – 400 с.
22. Мидоуз Д. За пределами допустимого / Д. Мидоуз, Й. Рандерс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 112–122.
23. Нечитайло Д. А. Джихад в информационном пространстве (киберджихад) [Электронный ресурс] / Д. А. Нечитайло. – Режим доступа: <http://antiterror.ru/library/smi/144812970>.
24. Панарин И. Н. Информационная война и власть / И. Н. Панарин. – М. : Мир безопасности, 2001. – 400 с.
25. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 2001. – 240 с.
26. Печенкин В. В. Информационные технологии в социальной структуре общества / В. В. Печенкин. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2001. – 240 с.
27. Туроу Л. Будущее капитализма / Л. Туроу // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / [под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 122–134.
28. Stein G. Information War – Cyberwar – Netwar [Электронный ресурс] / G. Stein. – Режим доступа: www.infowar.com/mil/c4i/steinl.

ИНФОРМАЦИОННОЕ НАСИЛИЕ: СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Дзедань А. П., Панфилов А. Ю., Соболева С. М.

В статье раскрываются сущность информационного насилия в широком и узком смысле и его содержательный аспект. Показано, что информационная компонен-

та содержится в любом насилии, а информационное насилие может быть непосредственным и опосредованным. Констатируется, что в современном обществе сложилась система государственного и частного информационного насилия. Освещена роль средств массовой информации и компьютерной сети Интернет в осуществлении информационного насилия. Проанализированы основные аспекты относительно содержания информационного насилия: защита от информации, информационный терроризм, изображения насилия в СМИ, манипуляция сознанием, отсутствие анализа информации пользователями, экономический и политический контроль за средствами массовой информации. Определены основные свойства информационного насилия. Предложено типологизацию информационного насилия по субъектам и объектам насилия, по способам и механизмам его осуществления и по степени проявления.

Ключевые слова: информационное насилие, информация, информационная безопасность, средства массовой коммуникации, информационный терроризм, манипуляция сознанием.

INFORMATIONAL VIOLENCE: SUBSTANTIAL ASPECT

Dzeban O. P., Panfilov O. Yu., Soboleva S. M.

The article reveals the essence of informational violence in the broad and narrow sense and its substantial aspect. It is shown that the information may be contained in any violence and abuse information may be direct and indirect. There is stated that in today's society has developed a system of the public and private informational violence. The role of the media and computer network in the implementation of informational violence is highlighted.

There are analyzed the main aspects regarding the content of informational violence.

First, more important is not the protection of information and protection of information. Internet – open field for the Information violence. A person who begins to perceive the world through the Internet, there is a new world view. In this situation, even changing the traditional idea of sign systems. First, the huge flow of information shifts from its discrete-level path, possible even without any information content. Secondly, the loss of opportunity to check the information to determine where truth and lies.

Secondly, information violence in some way intertwined with terror. Previously, the only kind of information weapons were the media. Today a huge role computer information. If terror through mass media could make only state the effect through computer systems became possible for individuals.

Third, among the diverse manifestations of the effects of mass communication occupy a special place effects associated with images of violence, especially in television programs. The emotional effect of the written word is much weaker performance than the TV screen. Television in many ways rejects us back into the world of illiteracy. Prized visual effect on

the emotions and fears, rather than appeal strict logic sense. The media have become a secular religion, largely replacing general history, national culture, friends as the main force that creates our perception of reality.

Fourth, problem actualized manipulation of consciousness. Manipulation is regarded as soft, «progressive» ruling technology to wise rulers control consciousness of its citizens. Manipulation is not only induces a person under this influence, do what others want, it makes them want to do it. One of the main conditions for successful manipulation is the fact that modern humans basically have neither time nor desire to check the authenticity of messages, because media reports form the worldview of a person living in the information age.

Fifth, the availability of information resources for the average user often contributes to its euthanasia, drug addiction, rather than activity. A growing portion of time is spent reading and information search, and, consequently, lower part can be given to organized social action. The individual can be satisfied with the high level of awareness, but ignore their isolation from the decisions and actions he identifies knowledge about critical actions against these problems.

Sixth, the information content of the violence is largely determined by the shape control for the effects of the media. media – a tool for a particular method of influence and control – political manipulation. Manipulation is performed by introduction into the mass consciousness of myths, using direct manipulation of facts, suppression of unwanted information spread lies and slander and half-truths and sticking labels.

In the article the basic properties Information violence: non-forcible ideal character that is not subject to physical laws; nonlinearity, that is disproportionate dependence causes and consequences; cumulative; the possibility of maximum range and speed of distribution; Copy perfect opportunity; blur in time and space; indirect stealth character and influence; virtual nature of others.

Key words: *informational violence, information, informational security, media, informational terrorism, consciousness manipulation.*

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ЕТНОГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА УТВОРЕННЯ ЙОГО ПЕРВІСНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Розкриваються різноманітні підходи і концепції етногенези українського народу в контексті формування його первісної ментальності. У рамках історіософської парадигми вивчення української ментальності описуються основні віхи етногенези українства. Наголошується на яскраво виявленому хліборобському характері Трипільської культури – протокультури українців, яка визначила особливості їх первісної ментальності. Антська держава розглядається як перша протоукраїнська політична спільність, що заклала ментальні властивості, які знайдуть свій розвиток у подальшій політичній ментальності українства: демократизм, відцентрованість, регіоналізм тощо.

Ключові слова: етногенеза, українська ментальність, Трипільська культура, Антська держава, Київська Русь, демократизм, регіоналізм.

Постановка проблеми. Ментальна детермінованість політичних процесів уже тривалий час перебуває у центрі уваги науковців та політиків, адже наочна національна самобутність в ідентичних умовах розвитку соціуму завжди надає оригінальний візерунок здійснення владарювання та реакції на нього. Осмислення та дослідницька рефлексія щодо впливу історичного та ментального чинників на політичні процеси належить до своєрідних наукових констант, які то звужують, то розширюють свій вплив на розгляд першопричин («глибинного коріння») оригінального контексту поточної політики. Важливо підкреслити, що українське суспільствознавство знаходиться в авангарді вивчення означених аспектів.

Поступово у вітчизняній політичній науці утворилася історіософська парадигма вивчення української національної ментальності, основний сенс якої полягає в тому, що базовий ментальний підмуток формується на етапі етногенези певної нації. У ході історії він зазнає певних трансформацій, але внаслідок того, що географічні, кліматичні, геополітичні умови існування нації зберігаються в основному незмінними, історична ментальна підойма зберігає свою актуальність, репродукуючись у тих чи інших формах у способі мислення прийдешніх поколінь. Як справедливо зауважує доктор політичних наук І. А. Побочий, менталітет відрізняється від свідомості, але через комплекс когнітивних та афективних структур включає її у свій склад. Він містить елементи суспільної психології, історичну пам'ять, соціальні емоції,

бажання, настрої, реакцію на зміну зовнішнього середовища, як природного, так і соціального [1, с. 37]. Т. Г. Бабина також звертає увагу на історичну вкоріненість багатьох аспектів національної ментальності, підкреслюючи, що менталітет з точки зору смислотворення виявляється на свідомому та несвідомому рівнях, включаючи виміри генетичної пам'яті [2, с. 9].

О. Стражний розглядає «негативні» риси менталітету українців як «відгомони забутих недуг» — провінційність, знижену самооцінку, брак цілеспрямованості, анархічність, слабку допитливість, зневагу до здоров'я, інфантильність, замкненість у своїй групі, непослідовність, амурний авантюризм [3, с. 35]. Отже, історичні основи формування національної ментальності потребують ґрунтовного та уважного вивчення, адже заперечувати їх вплив на модерний політичний процес є неможливим. Звернення до епохи етногенези має сприяти пошуку того самого «глибинного коріння» національної ментальності, про яке пише переважна більшість дослідників.

Розробленість проблеми в науковому дискурсі. Наукова література з приводу питання етногенези українців має різні підходи і концепції. Серед них чітко виділяються три.

Першу концепцію можна визначити як великодержавну російсько-шовіністичну, фундатори якої — відомі дворянські історики М. Щербатов, С. Соловйов, М. Карамзін, В. Татищев та їхні сучасні послідовники І. Заїчкін, І. Почкаєв стверджують, що ніякого українського народу не було і немає, натомість існує діалектна група російського народу, його складова частина, так звані «малороси».

Друга концепція знайшла якнайбільше поширення в радянські часи у працях представників тогочасного наукового офіціозу В. Мавродіна, Л. Черепніна, Б. Рібакова, М. Третьякова; сьогодні серед її прихильників фігурують імена О. Моці та М. Гуслистого. Це так звана концепція «триєдиної Русі», суть якої вичерпується тезою, що український народ разом із російським та білоруським з'явився від єдиного кореня — «давньоруського народу».

Проти цих теорій виступили ще дореволюційні українські історики, які розробили третю, відмінну від цих двох, автохтонно-автономістичну концепцію. Її суть полягає у твердженні, що український етнос є автохтоном на своїй землі. Історичні корені його треба шукати в сивій давнині (за М. Грушевським — в антах). Український народ розвивався автономно, на власній базі. Початки цієї концепції заклав автор «Історії Малоросії» М. Ф. Маркович, зазначивши, що український народ походить від іншої, ніж великоруський, племенної основи. Міркування згаданого вченого розвинув «батько» української етнопсихології М. І. Костомаров у своїй праці «Дві руські народності», а згодом М. С. Грушевський у роботі «Звичайна схема “Руської”

історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Поділяючи ці позиції видатний російський історик В. Ключевський. Більшість сучасних вітчизняних та закордонних дослідників схильна вважати автохтонно-автономістичну концепцію найбільш прийнятною в науковому, а не лише у політично-кон'юнктурному плані.

Менталітет українського народу складає основу досліджень сучасних науковців Т. Бабиної, В. Бебика, В. Васютинського, В. Вітковського, С. Дацюка, І. Лисого, В. Лобаса, І. Побочого, О. Романчука, О. Стражного, О. Фільца та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити основні віхи етногенези українського народу в контексті формування його первісної політичної ментальності.

Виклад основних положень. Автохтонність українського етносу означає, що він, як зауважує визнаний науковий авторитет Д. І. Дорошенко, «живе на тій самій території, яку здобув в початках свого розселення в Східній Європі, дуже мало уступивши з цієї території чужим народам, а те, що він здобував, це було продуктом колонізації порожніх, незаселених просторів, з яких не було потреби когось усувати та прогоняти. Отже, український народ був не завойовник, лише мирний колонізатор» [4, с. 27].

Сучасний дослідник В. Киричук, спираючись на новітні досягнення археологів, констатує: «Територія України здавна була заселена людьми. І це не випадково. Адже на час виникнення людства територія сучасної України мала чи не найсприятливіші умови для людського життя... Уперше на теренах України людина з'явилася понад мільйон років тому» [5, с. 143]. Період масового заселення на майбутніх українських просторах відбувається в добу пізнього палеоліту (40–15 тис. років тому). У цей час головними видами людської життєдіяльності були полювання і збиральництво, відкрито спосіб штучного добування вогню. Для нас особливого значення набуває свідчення про те, що основою суспільного устрою давніх праукраїнців був матриархат [5, с. 143]. Напевно, саме на цьому етапі ранньої етногенези українців починає формуватися одна з базових його ментальних домінант — превалюючий жіночий архетип, докладна мова про який далі.

Так звана неолітична революція (7000–2500 рр. до н. е.), суть якої полягає у переході людського суспільства від привласнювальних форм господарства (мисливство, рибальство, збирання) до відтворювальних (рільництво й тваринництво), заторкує одним із перших праукраїнський регіон. Знову-таки цьому сприяють природно-географічні умови — теплий клімат, родючий ґрунт, велика кількість рік тощо. Виникає одна з найдавніших і найрозвинутіших за тих часів Трипільська культура (від назви селища Трипілля, що під Києвом, де археологами знайдено базовий масив залишків цієї культури).

Англійські археологи С. Пігот та Г. Кларк у монографії «Передісторичні суспільства» розглядають територію Праукраїни як прабатьківщини індоєвропейських народів, а носіїв Трипільської культури — як попередників індоєвропейської етнічної сім'ї, до якої належать слов'яни, а відтак і українці. Французький вчений Г. Руа, англієць Г. Чайлд, австралієць В. Чайлд, наші співвітчизники Л. Силенко та В. Паїк і багато інших дослідників дотримуються аналогічних поглядів щодо ролі Трипільської культури в загальноцивілізаційному процесі.

Перелічені дослідники звертають увагу на яскраво виявлений хліборобський характер цієї культури, який обумовлює світоглядну еволюцію праукраїнського субстрату. Погляд збирачів і мисливців звичайно спрямований униз, на землю, бо від неї залежить їхнє фізичне існування. Тому надзвичайні істоти-божества, що їм поклоняються люди у дотрипільський період, знаходяться, згідно з їхніми уявленнями, у деревах, камені, річці чи водоймищі, отримуючи відповідні назви Лісовика, Водяника, Мавок та ін. Хлібороб-трипілець починає зводити свій погляд на небо, з яким пов'язується доля врожаю: виникають боги сонця, грому, вітру — Сварог, Дажбог, Перун. В. Киричук висловлює думку, «що знак тризуб символізував саме цю трійцю богів, де середній зуб закінчувався хрестом-знаком життєдайного сонця, тому Тризуб — це емблема вічності українського народу» [5, с. 145].

Переважно хліборобський характер діяльності трипільців формує в їхній ментальності базовий архетип матері-землі, який якнайкраще узгоджується з матриархатними тенденціями попередньої доби та закріплює роль жіночого початку як ментальної домінанти майбутнього слов'янства й українства. Це підтверджують знайдені в розкопках Трипілля фігурки Матері-Землі, що символізують ментальне усталення на цій стадії етногенези переваги жіночого початку.

Після неоліту настає вік металів, який започаткувала мідна доба (еноліт), а продовжує бронзова. Часові рамки цього періоду: від 2500 до 800 років до н. е. Бронзові знаряддя праці значно підвищують продуктивність праці. Цей факт багато в чому спричиняє подальші соціальні трансформації, а саме розклад родового ладу. Залежно від характеру основної діяльності виникає суспільно-ладова диференціація, що в подальшому великою мірою обумовить ментальну диференціацію цілих народів. У хліборобській лісостеповій смузі, де головним чином мешкали протоукраїнські елементи, на місце родової громади приходять територіальна. Це було природно і закономірно, адже хлібороби ведуть переважно осілий образ життя, який пов'язаний із необхідністю мати постійні земельні угіддя. Територіальна спільнота сприяє утвердженню осілої прикутості до конкретного шматка землі, котрий продовжує виступати чи не єдиним джерелом хліборобської

життєдіяльності. Ця особливість знайде свій відбиток у менталітеті майбутніх українців, зокрема у відсутності в них експансіоністських устремліннь та мотивацій.

Інше впорядкування отримала людська маса у степовій зоні. Тут преважуючим видом діяльності було скотарство, яке вимагає від людей, які їм займаються, перманентного освоєння щоразу все нових і нових просторів. Тому територіальна громада за таких умов виникнути не могла, бо не мала під собою відповідного підґрунтя. На зміну материнській родовій громаді приходять у кочових скотарів батьківська або патріархальна, що обумовлює панування в менталітеті представників цих племен чоловічого первня, а також формує налаштованість до перманентної експансії. Такого типу ментальні настанови спонукають до безперервного загарбання нових теренів та забезпечують вольову перевагу над осілими хліборобами, яка проявилася у завоюванні кочовиками величезних праукраїнських просторів та утворенні на них досить потужної Скіфської держави.

Відомості про цю державу містить праця «батька» історії Геродота, яка так і називається «Скіфія». Із неї дізнаємося, що у I тисячолітті до н. е. скіфи (по версії Геродота — скити, автоназва — сколоти) сформували державне утворення, яке досягло найбільшого розквіту приблизно у VII–IV ст. до н. е. Територіально Скіфія охоплювала всю степову й частину лісостепової Надчорноморщини від морського узбережжя до Києва, тобто майже всю територію сучасної України. Територія Скіфії поділялася на дві частини: хліборобський степ і скотарський лісостеп. Населення відповідно складалося з двох базових груп — хліборобської і скотарської. Щодо першої групи, то більшість дослідників вважають їх нащадками трипільців-оріїв і попередниками слов'ян. Стосовно другої групи існує певна невизначеність: більшість вчених вважає ці племена іранськими за походженням.

Територіальна община зберігається як основний осередок хліборобської Скіфії. Усі орні землі становили общинну власність, але для обробки поділялися між окремими родинами. Проіснувавши майже тисячу років, 7-мільйонна за населенням Скіфсько-сколотська імперія впала на зламі II–III ст. під ударами східних сарматських племен. Зрозуміло, що самі скіфи-сколоти — безпосередні нащадки трипільців-оріїв — не зникли з історичної мапи Східної Європи. Можна припустити, що, увійшовши до складу держави сарматів, вони, як це часто трапляється в історії, змінили свою етнічну назву. Значна частина колишніх скіфів стала відомою під назвою «слов'яни», оскільки саме в цей час на руїнах Скіфсько-сколотської держави виникає нове державне об'єднання — Антське царство, що займало територію Середнього Придніпров'я та басейн Південного Бугу. Використання для означення населення Антської держави етноніма «слов'яни» виправдовується

збігом у часі загибелі Скіфсько-сколотської імперії з першими випадками вживання названого етноніма — у працях давньогрецького вченого Птолемея у II ст. Інші історичні джерела того часу містять й інші назви праукраїнського субстрату: «венеди», «склавіни», «руси» й нарешті «анти».

Отже, у II ст. у південній (лісостеповій) частині Східної Європи формується велика група східнослов'янських племен, відома в історіографії під назвою «анти». На захід від них утворюється інша група східнослов'янських племен, що отримала назву «словени» або «склавіни». Східні слов'яни, що жили на території теперішньої України, об'єдналися в досить велику для того періоду державну формацію — Антську державу, яка простяглася на північ від Чорного моря від Дністра до Дону й охоплювала, окрім слов'ян, сарматів, готів, гунів, греків та інших тогочасних мешканців праукраїнських просторів.

М. С. Грушевський, який вважав державу антив першим власне українським державним формуванням, посилаючись на свідчення антських сучасників Прокопія та Маврикія, зазначає, що анти «не знають монархічного правління, живуть у племінній роздрібненості і всякого роду справи вирішує воля народу» [6, с. 33]. В. Киричук приєднується до цього свідчення і пише, що «у цій державі панував демократичний лад» [5, с. 146]. М. І. Костомаров у роботі «Закон Божий (Книга буття українського народу)» у своєрідній манері, що відповідає жанровій стилістиці цієї праці, по суті вказує на цю саму особливість: «І поприймали слов'яни од німців королів і князів, і бояр, і панів, а преж того королі були в їх вибрані урядники... І панів у слов'ян не було, а були старшини: хто старший літами і до того розумніший, того на раді слухають, а то вже стали пани, а у їх невольники» [7, с. 22].

Наведені характеристики політичного ладу, який утвердився в Антській державі, означають, що вже в цей час доволі чітко проступають певні ментальні властивості, які знайдуть свій розвиток у подальшій політичній ментальності українства: схильність до демократичних форм суспільно-демократичної організації, брак консолідації, прагнення до відцентрових схем державного устрою та певного регіоналізму. Провідна роль в антському державотворенні місцевих голів рад старійшин, що обиралися на племінних зборах (таких як Бож у 360-х рр., Мезамир (Мезимир) у 550-х рр.), багато в чому спричинила недовготривалість існування Антської держави — три століття, від кінця IV до початку VII ст., неспроможність на згуртований опір краще зорганізованим аварам.

Натомість на руїнах Антської держави досить швидко виникає нове державне утворення, значно більше й могутніше, — Київська Русь. Після занепаду держави антив основна маса її населення відступила на північ від Чорного моря — на теперішні Київщину, Полісся, Волинь, Чернігівщину,

де організовує нове життя, в основі якого був поділ на племена. Давньоруський літопис «Повість врем'яних літ» містить таке описання племен, що у VIII–IX ст. проживали на сучасних українських теренах: на правому березі Дніпра, біля Києва, мешкали поляни; над Десною, Сеймом і Сулою — сіверяни; дуліби (бужани, волиняни) — вздовж Бугу; над Бугом — уличі; над Дністром — тіверці; між Прип'яттю і Тетереvom — деревляни. Саме ці племена прийнято вважати етнічною підоймою українства.

М. С. Грушевський, справедливо заперечуючи існування «давньоруської народності», зауважує, що «великоруська народність формується переважно на фінському ґрунті, білоруська — у близькому спілкуванні з литовською групою, українська — у вічному сусідстві з тюрками» [6, с. 14]. Це спостереження визначає базові неслов'янські асиміляційні компоненти, які відігравали суттєву роль у етногенезі східнослов'янських народів.

Треба сказати і про існування племінної диференціації у східнослов'янському середовищі: на відміну від згаданої південної групи племен, на базі якої з тюркськими домішками утворилася українська народність (про тюркський чинник української етногенези влучно сказав академік О. Пріцак: «Татари — це не дикі зайди, грабіжники, а на рівні із запорожцями — наші предки» [8, с. 56]), північно-західна група, до якої належали кривичі й дреговичі, разом з певним литовським елементом стала предком теперішніх білорусів. Окремо слід зупинитися на етногенезі росіян, адже ця проблема є, мабуть, найскладнішою у східнослов'янській етногенезі.

Північно-східні слов'янські племена вятичів та родимичів, безперечно, є одним із складових чинників формування російського етносу. Але в другій половині XII ст. відбулися певні події, які, на думку російського історика К. Добриніна та українського Д. Дорошенка, мали важливе значення в російській етногенезі. Йдеться про переселення під половецьким натиском деяких представників південнослов'янської, української групи племен у більш природно захищені північні землі між Верхньою Волгою й Окою, куди вже раніше направився значний колонізаційний потік із землі новгородців і вятичів. «Колоністи розселялися серед місцевого фінського населення, доволі рідко, й асимілювали його з собою. Так, з мішанини слов'янських колоністів з фінами сформувалася під владою князів Рюрикового дому народність великоруська» [4, с. 63]. Напевно, саме цей факт спонукав М. С. Грушевського назвати великоруську народність «молодшою сестрою» української [6, с. 62].

Щодо часових рамок завершення української етногенези одностайності серед наукових авторитетів немає. Так, за версією відомого російського етнологіста Л. М. Гумільова, Запорізьку Січ слід уважати за «ту консорцію, з якої малоросійський субетнос перетворився через 200 років в український

етнос» [9, с. 550]. Д. І. Дорошенко пише інакше: «...Ледве чи можна уявляти собі процес диференціації східного слов'янства, процес формування окремих племен і об'єднання їх в окремі групи, котрі пізніше перетворилися в три руські народності... вже закінчився тоді, коли літописець в XI віці давав свій знаменитий огляд етнографії східного слов'янства. Цей процес затягнувся ще принаймні на два століття...» [4, с. 35]. Тобто, на думку Д. І. Дорошенка, утворення українського, білоруського та російського етносів в основному склалося у XIII ст. М. С. Грушевський розглядає факт сплюндрування Києва військом суздальського князя Андрія Боголюбського у 1169 р. як перші початки протистояння між українцями та росіянами [6, с. 62]. Така оцінка цієї події відбиває погляд, що вже у другій половині XII ст. конституювалася доволі чітка диференціація між українським та російським етносами.

Думається, що ближче до істини знаходиться твердження Д. І. Дорошенка, адже саме у XIII ст. відбувається занепад Києва як центру відносно монолітної держави. Превалювання центробіжних тенденцій, роздрібненість, вихід на перший план периферійних князів можна розглядати в сукупності як етнічне усталення східнослов'янських народів. Час, наведений Л. М. Гумільовим, більшою мірою можна віднести до початку формування української нації, а не перетворення «малоросійського субетносу в український етнос». Київські ж події 1169 р. є дійсно показовими з точки зору існування вже у той час наочних початків різної етнічної самосвідомості у захисників Києва та суздальського війська.

Висновки. Таким чином, необхідно констатувати таке. Розв'язати остаточно проблему української етногенези та чітко, переконливо й послідовно відтворити її періоди й особливості є досить важким завданням з огляду на складну динамічність процесів етноутворення, що далеко не завжди знаходить адекватне і всеосяжне віддзеркалення у певних наукових джерелах. Проте можна вести мову про можливість і необхідність пошуку найбільш прийнятних та науково коректних гіпотез щодо української етногенези. У цьому зв'язку автохтонно-автономістична версія виникнення українства виглядає як така, що найбільш відповідає зазначеним вимогам.

Узагальнюючи деякі моменти української етногенези, треба звернути увагу на окремі особливості формування первісної ментальності праукраїнців, які згодом отримують належний розвиток у менталітеті українського етносу.

Тривале існування матріархального родового ладу в далеких попередників українців забезпечило домінування в їхньому менталітеті жіночого первня, який закріплюється в часи Трипільської культури в культурі землі-матері, характерного, проте, для всіх хліборобських народів. Напевно, у цей

час виникає майбутня ментальна домінанта слов'янства — жіночий архетип Землі-Матері. Виникнення в добу металів територіальної громади, де панує общинна власність на землю, а обробка здійснюється окремою родиною, з одного боку, визначає збереження великої ролі родини (фактично ролі матері) у вихованні і житті конкретного індивіда, а з другого боку, закріплює осілість, прикутість до певного шматка землі, що формує в менталітеті певну відсутність експансіоністсько-загарбницьких мотивацій і, як наслідок, — миролюбність. Остання риса якнайкраще проявиться в українців, котрі за всю власну історію нікого ніколи не завойовували, але, проте, самі були об'єктом перманентного завоювання.

Існування на сучасних українських теренах Скіфсько-сколотської, Антської держав, до яких термін «держава» у теперішньому розумінні можна застосувати з великою мірою умовності, усе ж є показовим щодо спроможності протоукраїнського субстрату до політичної організації. Студіювання громадсько-політичного устрою Антської держави, яку М. С. Грушевський взагалі вважав першим українським державним утворенням, дозволяє визначити і певні особливості власне політичної ментальності найближчих попередників українців.

Визначальна роль племінних зборів, котрі згодом трансформуються у Київській Русі у віче, засвідчує іманентність демократичних настанов первісної української ментальності. У той же час фактичне здійснення владних функцій поміж скликанням племінних зборів радою старійшин, що часто-густо не мала одноосібного керівника — свого голову, про що пише той же М. С. Грушевський [6, с. 33], указує як на схильність до колегіальних форм управління, так і на ігнорування принципу єдиновладдя і певну недовіру чи нехтування власними авторитетами. Остання настанова розв'ється в типову для політичного менталітету українців і отримає назву «егалітаристського негативізму» у ставленні до власних політичних лідерів та політичної еліти. Поліцентричний державний устрій (поняття використовується умовно) Антської держави визначає політико-ментальну орієнтацію наших давніх попередників на відцентрованість, яка еволюціонуватиме до регіоналізму українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Побочий І. А. Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан / І. А. Побочий // Вісн. СевДТУ. — 2008. — Вип. 91 : Політологія. — С. 37–40.
2. Бабина Т. Г. Історичні виміри менталітету: своєрідність українського світу / Т. Г. Бабина // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. — 2012. — Т. 20, вип. 22 (2). — С. 8–12.

3. Стражний О. Український менталітет. Ілюзії – міфи – реальність / Олександр Стражний. – К. : Книга, 2009. – 368 с.
4. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. Т. I / Д. І. Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – 238 с.
5. Киричук В. Історичні корені українського народу: до питання етногенези українців / В. Киричук // Генеза. – 1994. – № 1. – С. 142–149.
6. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – 2-е изд. – Киев : Лыбидь, 1991. – 400 с.
7. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.
8. Прицак О. Що таке історія України / О. Прицак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 55–60.
9. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1989. – 765 с.
10. Філософ. і соціол. думка. – 1994. – № 3–4. – С. 36–73.

ЭТНОГЕНЕЗИС УКРАИНСКОГО НАРОДА И ОБРАЗОВАНИЕ ЕГО ПЕРВИЧНОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

Полищук И. А.

Раскрываются различные подходы и концепции этногенезиса украинского народа в контексте формирования его первичной ментальности. В рамках исторософской парадигмы изучения украинской ментальности описываются основные вехи этногенезиса украинцев. Отмечается ярко выраженный земледельческий характер Трипольской культуры — протокультуры украинцев, которая определила особенности их первичной ментальности. Антское государство рассматривается как первая протоукраинская политическая общность, которая заложила ментальные свойства, которые найдут свое развитие в дальнейшей политической ментальности украинства: демократизм, децентрализм, регионализм и др.

Ключевые слова: этногенезис, украинская ментальность, Трипольская культура, Антское государство, Киевская Русь, демократизм, регионализм.

ETHNOGENY UKRAINIAN PEOPLE AND FORMATION ITS ORIGINAL MENTALITY

Polishchuk I. O.

Revealed a variety of approaches and concepts ethnogeny of the Ukrainian people in the context of its primary mentality. Within historiosophical Ukrainian mentality paradigm study describes key milestones ethnogeny of Ukrainians. Emphasized on the bright tilling discovered the nature of Tripoli culture — protocultural Ukrainian, which defined the original features of their mentality. Ants state is seen as the first proto-Ukrainian political

community, which laid the mental qualities that find their further development in the political mentality of the Ukrainians: democracy, decentralization, regionalism and more.

The article made the following conclusions. To solve the problem of Ukrainian ethnogeny finally and clearly, convincingly and consistently play its period features and is quite a difficult task given the complex dynamic processes ethnogeny. The process of the emergence of ethnicity is not always adequate and comprehensive reflection of scientific sources. But we can talk about the possibility and the need to find the most acceptable and scientifically correct hypotheses concerning Ukrainian ethnogeny.

In this connection, the indigenous-origin Ukrainians autonomous version looks like is that most meets the requirements. Summarizing some moments Ukrainian ethnogeny should pay attention to the specific features of the formation of primitive mentality of pre Ukrainians who subsequently receive proper development of the mentality of the Ukrainian people. Prolonged existence of matriarchal clan system in the distant predecessors Ukrainian ensured the dominance of women in their mentality primary which is fixed at the time of Tripoli culture in the cult of the earth-mother, typical, however, for all grain-growing nations. Surely this time there is a future mental dominant Slavs — female archetype of the Earth Mother. The emergence of a day of metals territorial community where there is communal land ownership, and processing is carried out a separate family, on the one hand, determines saving big role family (actually a mother) in the education and life of a particular individual, and with other hand, reinforces sedentary, propensity to a certain piece of land that forms the mentality of a no-aggressive expansionist motivations and as a result — peacefulness. The latest feature best manifested in Ukrainian, which for all its history never won one but, however, were themselves the object of permanent conquest. The existence of modern Ukrainian territory Scythian-Skolot, Ants States is representative of the capacity of the substrate to the proto-Ukrainian political organization. Study of the socio-political system Ants state, which M. S. Grushevsky generally believed the first Ukrainian state formation, and to determine certain characteristics of political mentality of their own immediate ancestors Ukrainian. The decisive role of tribal assembly, which later transformed into Kiev Rus in the council, shows immanence democratic guidelines original Ukrainian mentality. At the same time the actual exercise of functions among convening meetings of tribal council of elders, which often had the sole head — his head, which writes the same M. S. Grushevsky [6, p. 33], indicating both the propensity to collective forms of governance, and in disregard of the principle of autocracy and a mistrust or neglect their own authorities. The latter attitude will develop in a typical Ukrainian political mentality and will be called «egalitarian negativity» with respect to their political leaders and the political elite. Polycentric state system Ants state determines the political and mental focus our ancient predecessors decentralism that evolutionary regionalism to Ukrainian.

Key words: ethnogeny, Ukrainian mentality, Tripoli culture, Ants state, Kiev Rus, democracy, regionalism.

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ КОНСТИТУЦІЙ ПОЛЬЩІ І ФРАНЦІЇ 1791 р.

Здійснюється порівняльний аналіз конституцій Польщі і Франції 1791 р. Автор доходить висновку про властиву їм низку подібностей і відмінностей. Перші полягають у більш чи менш яскраво виражених впливах на зміст цих документів ідей європейського Просвітництва, Декларації прав людини й громадянина 1789 р., англійської системи парламентської монархії та Конституції США 1787 р. Найбільш радикальними відмінностями постають збереження Конституцією Польщі прав і привілеїв шляхти й землевласників разом із кріпосним правом і радикальність викорінення феодальних порядків Конституцією Франції.

Ключові слова: Конституція, Польща, Франція, розподіл влад.

Згідно з положеннями «Філософії права» Г. В. Ф. Гегеля розвиток конституційної держави складає «справу всесвітньої історії», тобто має загальнолюдське значення. Наукове ж пізнання еволюції світового конституціоналізму мислитель вбачав у виявленні і порівнянні права різних народів [1, с. 311, 59, 58]. Звідси випливає необхідність порівняльного аналізу перших конституцій Європи. Становлення основних ідей конституційного права, зародження відповідної науки пов'язано з періодом падіння феодального абсолютизму і діяльністю блискучої плеяди просвітників, головним чином у Великобританії, Франції та США, конституційні акти яких також відіграли визначальну революційну роль у переході світової спільноти на новий рівень розвитку. Для ефективного засвоєння студентами підвалин конституційного права зарубіжних країн важливо мати чітке уявлення й про зміст конституцій, які не зробили помітного рушійного внеску в розвиток світової науки, як, наприклад, Конституція Польщі 1791 р. Вирішенню такого питання може сприяти порівняльний аналіз двох перших конституцій країн Європейського континенту, а саме Польщі та Франції. Про першу Конституцію Франції впродовж XIX–XX ст. писали французькі історики й правознавці Ф. Міньє, А. Тьєр, Ж. Мішле, Л. Блан, І. Тен, Ж. Жорес, А. Олар, Матьєз, Ж. Лефевр, А. Собуль, Ж. Ведель, М. Дюверже та ін., як і правознавці багатьох країн світу. Конституція ж Польщі в цей період замовчувалась у зв'язку з її входженням до Російської імперії та світової соціалістичної системи. Виходячи з цього, автор висуває перед собою мету здійснення порівняльного аналізу конституцій Польщі та Франції 1791 р.

Польща ввійшла у світову історію як перша на Європейському континенті країна, у якій було ухвалено писану конституцію. Вона мала мобілізувати весь народ на захист цілісності території та суверенітету країни, яку в 1789 р. розірвали на три частини Росія, Австрія та Пруссія. Після виведення із країни російських військ у зв'язку з російсько-турецькою війною польське суспільство охопила ідея необхідності здійснення докорінних реформ з метою оновлення й зміцнення Польщі. Скликаний сейм ухвалив Конституцію 1791 р. Вона складалась із вступу й одинадцяти розділів: I. Панівна релігія; II. Шляхта. Землевласники; III. Міста та міщани; IV. Селяни (хлопи); V. Уряд або визначення публічних властей; VI. Сейм або законодавча влада; VII. Король. Виконавча влада; VIII. Судова влада; IX. Регентство; X. Виховання королівських дітей; XI. Народні збройні сили [8].

У вступі говориться від імені короля Станіслава Августа та об'єднаних станів, що вони, «вільні від примусу принизливого іноземного іґа, цінуючи... політичне існування, зовнішню незалежність та внутрішню свободу народу», для порятунку вітчизни та її кордонів ухвалюють дану конституцію [8]. Перший розділ проголошував панівною релігією католицьку віру і забороняв перехід в інше віросповідання під страхом покарання за віровідступництво. Одночасно гарантувалась свобода всіх обрядів та релігій у польських землях [8]. Другий розділ «найурочистіше гарантував шляхетському стану всі свободи, вольності, виняткові права та пріоритети у приватному й громадському житті», які були надані йому від Казимира Великого (1333–1370) до Сигізмунда Августа (1548–1572) [3, с. 160–161]. Наголошувалась винятковість земельного права і рухомої власності [8]. Таким чином, Конституція підтвердила панування шляхетського стану в політичному житті. У третьому розділі проголошувався частиною Конституції Закон про міста від 18 квітня 1791 р. — «Міста наші Королівські вільні в землях Речі Посполитої» як «істинну й дієву силу для охорони її свобод та цілісності спільної вітчизни» [8]. Тим самим надавались права міщанам. Четвертий розділ передбачав укладання між селянами й поміщиками договорів «із точним значенням умов та описів», які мали успадковуватися землевласниками, тобто поміщиками. Наголошувалось, що «селяни будь-якого маєтку не можуть ухилитися» від виконання обумовлених в договорах повинностей, «які зобов'язують їх або довічно, або до визначеного терміну... гарантуючи таким чином землевласникам усі вигоди, що належали їм від селян» [8]. У тексті Конституції прямо не згадувалось кріпосне право, але про його збереження говорила назва четвертого розділу — «Селяни (хлопи)», тобто кріпаки, наголошення обов'язків довічно виконувати повинності та згадування наявності вільних селян, що обумовлює наявність і невольних.

Відповідно до доктрини Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет та ідеї Ш. Л. Монтеск'є, Конституція закріплювала устрій держави у формі конституційної монархії із розподілом влади на три гілки: законодавчу, виконавчу й судову [9; 7; 8, розд. V]. «Будь-яка влада у людському суспільстві бере свій початок у волі народу, — декларував п'ятий розділ. — І щоб назавжди гарантувати свободу громадян, громадський порядок та цілісність земель Речі Посполитої, уряд польського народу повинен складатися, і волею даного закону завжди буде складатись із трьох властей, тобто: законодавчої влади в (руках) об'єднаних станів, вищої виконавчої влади в (руках) короля і сторожі (міністрів), влади судової в юрисдикціях (органах), які встановлені з цією метою або які повинні бути встановлені» [8]. Про ідею народного суверенітету мова йшла й у шостому розділі: «Оскільки законодавство не може здійснюватись усіма і народ доручає це своїм вільно обраним Представникам, тобто послам, встановлюємо, що обрані на сеймиках послы, будучи зосередженням спільної довіри, повинні розглядатись у законодавстві... як Представники всього народу» [8]. Законодавчим органом був двопалатний парламент — сейм у складі палати послів і палати сенаторів. Послы обирались земськими сеймиками із числа об'єднаних станів — дворян, міщан, духовенства, а сенатори призначались королем із єпископів, воєвод, каштелянів та міністрів терміном на два роки [8, розд. VI]. Палаті послів підлягав розгляд проектів двох основних типів: про загальні, конституційні закони і постанови сейму. До перших входили громадянські та кримінальні закони, закони про встановлення постійних податків. Другий тип складала закони про тимчасові збори, про міру вартості монети, про суспільні позики, надання шляхетства та різних нагород, про розподіл громадських витрат, звичайних і надзвичайних, про війну та мир, ратифікацію договорів, про звіти виконавчих магістратур тощо. Обов'язок сенату полягав в ухваленні чи відхиленні постанов палати послів [8, розд. VI].

Сейми були ординарні і готові, тобто скликані в екстрених випадках у зв'язку із початком війни, внутрішніми безпорядками, очевидною загрозою голоду, смертю короля чи його небезпечною хворобою [8, розд. VI]. Вища виконавча влада надавалась королю та його раді, яка називалась Сторожею законів. Король, вступаючи на трон, присягав Богу і народу зберігати конституцію. Особа короля проголошувалась «священною і недоторканною», яка «повинна бути не самодержцем, а батьком і главою народу». Призначувана королем Сторожа законів — уряд країни — складалась із примаса — глави польського духовенства і голови комісії освіти, п'яти міністрів: поліції, друку, воєнного, фінансів, друку для іноземних справ та двох секретарів, із яких один видав протоколом Сторожі, а другий — протоколом іноземних справ. Сторожа законів формувала окремі комісії з питань освіти, поліції, армії та фінансів [8, розд. VII]. Судова влада здійснювалась

встановленими й обираними магістратурами шести видів: I. Суди першої інстанції у кожному воєводстві, землі й повіті, судді яких обираються на сеймиках; II. Суди для міщан; III. Окремі провінційні референдарські суди для розгляду справ вільних селян відповідно до попередніх законів; IV. Збережені задвірні, асесорські, реляційні та курляндські суди; V. Суди із питань адміністрації; VI. Верховний (сеймовий) суд, який обирався кожні два роки сеймом. До його компетенції входили справи про злочини проти народу й короля, тобто державні злочини. Суди першої інстанції і Верховний суд розглядали також справи шляхти й усіх землевласників [8, розд. VIII]. Передбачалось створення сеймом групи осіб для укладання нового кодексу громадянських і кримінальних законів.

Конституція врегульовувала питання щодо здійснення регентства неповнолітнього короля та виховання королівських дітей [8, розділи IX–X]. Вона декларувала, що для «захисту від нападів та для збереження своєї єдності» створювались «народні збройні сили». В останньому розділі, як і у вступній частині, наголошувалась «подяка Богу за даровану благоприємну хвилину звільнення Польщі від чужоземного іга і громадянської смути: за встановлення влади, яка найбільш дієво може гарантувати... істинну свободу та єдність Польщі, за встановлення таким чином... вітчизни на рівень, що дає можливість отримати в очах Європи її справжню повагу» [8, розд. XI]. Конституція 1791 р. діяла до початку 1793 р., коли був здійснений другий розподіл Польщі, і залишалась «заповітом помираючої Батьківщини» [3, с. 163], що знаходить підтвердження наданням Олександром I Польщі «Конституційної хартії Царства Польського 1815 р.» і Миколою I «Маніфесту 14 лютого 1832 р. Про новий порядок управління та утворення Царства Польського» [4; 5]. Ці законодавчі акти також гарантували вільне віросповідання, функціонування сейму у складі палат послів і сенаторів, виконавчої влади з п'ятьма комісіями, судової влади, зберігали дворянські права та привілеї разом із кріпосним правом [4].

Конституція Франції 1791 р. була побудована на ідеях Просвітництва XVII–XVIII ст., зокрема на теорії конституціоналізму Ш. Л. Монтеск'є, який обґрунтував вітчизняну концепцію конституційної монархії, що спиралась на вчення Дж. Локка та практику англійського парламентаризму [7; 6]. Однак Монтеск'є виступав проти загального виборчого права і доводив необхідність певних виборчих цензів [7, с. 292]. Конституція Франції 1791 р. структурно складалась із Декларації прав людини й громадянина 1789 р., преамбули під назвою «Французька конституція» і семи розділів: I. Основні положення, забезпечені конституцією; II. Про поділ королівства й про становище громадян; III. Про державні власті; IV. Про збройні сили держави; V. Про державні податки; VI. Про відношення французької нації до інозем-

них націй; VII. Про перегляд конституційних постанов [2, с. 252–282]. Розділи I, IV–VII поділялися тільки на статті, а розд. III — на глави, відділи й статті. Третій розділ — «Про державні власті» — містив п'ять глав: 1. Про національні законодавчі збори; 2. Про королівську владу, про регентство та про міністрів; 3. Про здійснення законодавчої влади; 4. Про здійснення виконавчої влади; 5. Про судову владу [2, с. 255–278]. Перша глава розподілялась на п'ять відділів, друга — на чотири, третя — на чотири, четверта — на три, п'ята мала один відділ.

У Декларації прав людини й громадянина, вступній частині та в першому розділі «Основні положення, забезпечені конституцією» викладались встановлені революцією її завоювання, зокрема формулювалось визначення свободи, закону, суверенітету, його джерела, принцип хабеас корпусу, проголошувалась свобода думки, віросповідань, друку, зібрань, пересування, звернення громадян до влади з петиціями, недоторканність власності, обрання чи призначення служителів культу, доступ громадян до посад, участі у визначенні податків, застосування за одні і ті ж правопорушення одних і тих же покарань, а також обов'язки громадян. Безповоротно скасовувались встановлення, які наносили шкоду свободі й рівності прав, зокрема дворянство, перство, спадкові й станові відмінності, феодальні порядки, вотчинна юстиція, всілякі титули, звання, переваги, лицарські ордени, корпорації, знаки відмінності для доказу дворянства, продажність та спадковість державних посад, станові цехові управи, професійні, художні та ремісничі корпорації, релігійні обітници та противні природним правам і конституції зобов'язання. У ст. 5 розд. II конституцією називались усі «видані Національними зборами протягом 1789, 1790 і 1791 років» закони [2, с. 254]. У їх числі були Постанова Національних зборів від 23 червня 1789 р. про недоторканність кожного депутата, Декрет Установчих зборів від 11 серпня 1789 р. про знищення феодальних прав та привілеїв, Декрет Установчих зборів від 10 травня 1791 р. про право петицій, Закон від 21 жовтня 1789 р. про стан облоги, Закон від 15 березня 1790 р. про порядок скасування феодальних прав, закони від 15 травня 1790 р. і 13 квітня 1791 р., що пояснюють скасування права тріажу (повернення селянами захоплених раніше феодалами общинних угідь), Закон щодо зібрань робітників і ремісників одного й того ж становища та однієї і тієї ж професії (Закон Ле Шапельє) [2, с. 228–244] та ін. Тут же визначались умови набуття і втрати французького громадянства, утворення в міських і сільських округах комун, обрання муніципальних органів [2, статті 2–4, 6, 8–10].

Стаття 4 розд. III «Про державні власті» заявляла: «Форма правління монархічна. Влада виконавча довірена королю і здійснюється під його зверхністю міністрами й іншими відповідальними органами» [2, с. 255]. У ст. 1

розд. III говорилося, що «королівська влада неподільна, вона довірена спадково царюючому дому і переходить по чоловічій лінії у порядку першородства. Особа короля недоторканна і священна» [2, с. 261]. У той же час наголошувалось, що «у Франції немає влади, яка стоїть над законом». Король царствує лише в силу закону, «і лише іменем закону він може вимагати підкорення». У відділі 3 розд. III визначались повноваження короля [2, с. 261, 269–270]. Законодавча влада належала Національним зборам у складі однієї палати, які вільно обираються народом на дворічний термін. До повноважень та обов'язків Національних законодавчих зборів належали: 1) законодавча ініціатива; 2) визначення державних витрат; 3) встановлення державних податків, визначення їхньої природи, обсягів, довготривалості і порядку їх стягнення; 4) розклад прямих податків поміж департаментами; 5) запровадження й скасування державних посад; 6) визначення проби, ваги, чеканки та найменування монет; 7) охорона кордонів; 8) вирішення питань щодо утримання армії; 9) завідування національним майном; 10) притягнення до відповідальності міністрів та головних посадовців; 11) нагороди за принесену державі користь; 12) призначення вшанування великих людей. Сюди входили також питання проголошення війни, ратифікації мирних, союзних і торгових договорів, пролонгації своїх засідань, розміщення військових частин [2, с. 266–268]. У кожному департаменті й дистрикті діяли обрані народом органи, які здійснювали розклад прямих податків і слідкували за надходженнями всіх видів оподаткування [2, с. 273]. Судову владу мали здійснювати обрані народом на визначений термін судді [2, с. 255]. Виборчі права громадян обмежувались багатоступеневою системою обрання виборців, розподілом громадян на активних і пасивних, майновим, податковим, віковим цензами та цензом осілості. Активним громадянином вважалась особа, яка була громадянином Франції, досягла 25-річного віку, мешкала у місті чи кантоні протягом встановленого законом терміну, сплачувала прямий податок не менше вартості трьох робочих днів і надала довідку про його сплату, не була домашнім прислужником, внесена до списку національної гвардії місцевого муніципалітету і принесла громадянську присягу. Активні громадяни збирались кожні два роки для обрання виборщиків для виборів до Національних зборів. Ніхто не міг бути обраним виборщиком, якщо, окрім викладених вище умов, необхідних для внесення в число активних громадян, не задовольняв іншим вимогам. Залежно від обсягів майна обраною виборщиком могла бути особа, яка мала дохід, рівний вартості від 100 до 200 робочих днів у містах і 400 робочих днів на селі [2, розд. III, відділ 2, статті 1–7, с. 256–257].

Від 83-х департаментів країни виборщики обирали 745 представників народу, до числа яких могли входити всі активні громадяни, незалежно від

їхнього громадського становища, професії чи сплачуваного податку, за винятком міністрів, суддів, військових та будь-яких чиновників виконавчої влади. Представники народу могли обиратись лише на два терміни поспіль. Вони користувались недоторканністю і могли бути затриманими за скоєні кримінальні злочини лише за згодою палати [2, с. 256–260]. Конституція передбачала складання присяги особами, які отримували французьке громадянство [2, гл. 1, розд. III, ст. 5, с. 254], депутатами Національних законодавчих зборів [2, гл. 1, розд. III, відділ 5, ст. 6, с. 260], королем перед вступом на трон [2, гл. 2, відділ 1, с. 261] та членами уряду [2, гл. 2, відділ 4, ст. 3, с. 266]. Що стосується вирішення Конституцією соціальних проблем, то в розд. I передбачалось створення головного управління громадського догляду й виховання покинутих дітей, для полегшення долі злидених і пошуку роботи для бідних безробітних [2, с. 253]. Для оборони держави від зовнішніх ворогів, для охорони внутрішнього порядку й забезпечення дотримання законів передбачалось створення збройних сил у складі сухопутних і морських формувань, військ особливого призначення для несення внутрішньої служби [2, с. 278–279].

Таким чином, порівняльний аналіз конституцій Польщі та Франції 1791 р. дає підстави дійти висновків про наявність властивих їм подібностей і відмінностей. Перші полягають у більш чи менш яскраво виражених впливах на зміст документів ідей європейського Просвітництва, Декларації прав людини й громадянина 1789 р., англійської системи парламентської монархії та Конституції США, проголошенні народу джерелом влади, хоча й у неоднаковому обсязі. Ці ідеї й документи передбачали тотальне усунення будь-якої соціальної й політичної нерівності людини перед законом. Французька Конституція послідовно втілювала їх у практику побудови й функціонування державної системи. Конституція ж Польщі розповсюджувала їх лише на вільні стани: дворянство, міщан, духовенство, вільних селян, не зачіпаючи кріпосного селянства, що складало основну частину населення країни. Сюди входить і непослідовність задекларованого принципу релігійної толерантності. Саме у цьому полягав обмежений, половинчастий характер сприйняття нею просвітницьких ідей. До подібностей також належать ухвалення конституцій національними зборами, встановлення конституційної монархії, розподілу гілок влади, обмеження виборчого права, входження до текстів конституцій інших законодавчих актів, релігійна терпимість, проголошення короля особою священною і недоторканною, вручення королеві виконавчої влади, керівництва збройними силами, принесення королем присяги перед вступом на трон, дворічний термін парламентської легіслаури.

Відмінності полягають у спадковості французького трону й обираності польського, в однопалатному французькому й двопалатному польському парламенті, у розподілі Конституції Франції на розділи, глави, відділи й статті, а польської — лише на розділи, у радикальності викоринення Конституцією Франції феодальних порядків, скасуванні кріпосного права, станів, звань, привілеїв, станових нагород і наголошенні Конституцією Польщі на збереженні кріпосного права, панівного становища шляхти з усіма її феодальними правами, привілеями та власністю. Якщо весь народ Франції проголошувався джерелом влади та суверенітету, то найчисленніша частина населення Польщі — кріпосне селянство — не входила до «об'єднаних станів», а відтак на неї не розповсюджувалось положення Конституції про походження влади та про її суверенність. Французька Конституція передбачала один безстановий суд для всього населення країни, у той час як польська Конституція запроваджувала станові судові інстанції для дворянства, міщан, вільних селян, адміністрації і зберігала феодальні задвірні, асесорські, реляційні та курляндські суди. Конституція Польщі, на відміну від французької, не торкалась і питання соціального захисту людини.

Очевидно, саме радикальність викоринення феодальних порядків Конституцією Франції, її революціонізує значення світового масштабу обумовили їй стійку тривалу всесвітню відомість і винесення правознавцями, разом із Конституцією США 1787 р., на перше місце в науці конституціоналізму. І навпаки, збереження фундаментальних підвалин феодалізму вкупі із тривалою втратою суверенітету й територіальної цілісності виявились визначальними чинниками історичного «забуття» Конституції Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. В. Ф. Философия права / В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 526 с.
2. Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVII–XIX вв. – М. : Юрид. лит., 1957. – 587 с.
3. Конституції зарубіжних країн. – Х. : ФІНН, 2009. – 664 с.
4. Конституционная хартия Царства Польского 1815 года [Електронний ресурс] // Российский правовой портал : библиотека Пашкова. – Режим доступу: <http://constitutions.ru/?p=6671>.
5. Манифест 14 февраля 1832 года. О новом порядке управления и образования Царства Польского [Електронний ресурс] // Российский правовой портал : библиотека Пашкова. – Режим доступу: <http://constitutions.ru/?p=6673>.
6. Локк Дж. Избранные философские произведения / Джон Локк. – М. : Госполитиздат, 1960. – 489 с.
7. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 609 с.

8. Правительственный закон или Конституция 3 мая 1791 года [Электронный ресурс] // Российский правовой портал : библиотека Пашкова. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/?p=6294>.
9. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Госполитиздат, 1969. – 589 с.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНСТИТУЦИЙ ПОЛЬШИ И ФРАНЦИИ 1791 г.

Зинченко Е. В.

Осуществляется сравнительный анализ конституций Польши и Франции 1791 г. Автор приходит к заключению о свойственном им ряде сходств и отличий. Первые заключаются в более или менее ярко выраженных влияниях на содержание этих документов идей европейского Просвещения, Декларации прав человека и гражданина 1789 г., английской системы парламентской монархии и Конституции США 1787 г. Наиболее радикальными отличиями оказываются сохранение Конституцией Польши прав и привилегий шляхты и землевладельцев вместе с крепостным правом и радикальность искоренения феодальных порядков Конституцией Франции.

Ключевые слова: Конституция, Польша, Франция, разделение властей.

COMPARATIVE ANALYSIS OF POLISH AND FRENCH COSTITUTIONS OF 1791

Zinchenko O. V.

The article provides a comparative analysis of the 1791 Constitutions of Poland and France. The author comes to the conclusion that there exists the series of inherent similarities and differences between them. The former lies in more or less expressed influence on the content of these documents by the ideas of European Enlightenment, the Declaration of Human and Citizens' Rights (1789), the English parliamentary monarchy and the USA Constitution (1787) to proclaim, to a certain extent, the people as the source of power. The concept of Enlightenment provided the total abolition of any social inequality of an individual before the law. The fundamental French Law consequently implemented these ideas into practice of the state system development and functioning. But the Constitution of Poland extended them only to the free classes: nobility, citizens, clergy and free peasants, though they did not affect serfs while they constituted the majority of the country's population. Precisely, this feature has determined the restricted, half-by-half perception of the Enlightenment concept by the main document of Poland. Such facts as the adopting of the Constitution by the national assembly, a two-year term of parliamentary legislature, the establishment of constitutional monarchy, the proclamation of a king as Saint and sacred, the commitment of the executive power to the king, the right to take the latter the lead of the armed forces, to give oath before succeeding to the Crown, to distribute powers, to

restrict the right to vote, to introduce new legislation, the right to adopt can be referred to the similarities.

The differences set the following: a radical eradication of the feudal system by the French Constitution, the dismissal of serfdom, estates, caste titles, privileges, awards and solemn guarantee by the Constitution of Poland of the maintenance of serfdom, the prevailing position of Gentry including all its privileges and property. When the people of France was proclaimed the source of power and sovereignty, the majority of population of Poland – serfs – was not included into the composition of «consolidated estates», that is why the provision of the Constitution concerning the genesis of power and its sovereignty did not refer to this layer. The Constitution of France provided for the unified classless court for the whole population of the country, while the Constitution of Poland constituted class judicial instances for nobility, citizens, free peasants, administration and prolonged the existence of the feudal court judgment, Relational and Kurland courts.

Obviously, the radical attitude of the Constitution of France towards the feudalism, its revolutionary importance have determined its constant world-wide fame and its position number one in the constitutionalism sharing the achievements with the USA Constitution of 1787. Conversely, the maintenance of fundamental feudal background, the long-term absence of sovereignty and territorial integrity turned out to be the principal factors of historical «forgetting» of the Constitution of Poland.

Key words: *Constitution, division of powers, France, Poland.*

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

УМОВИ Й РУШІЙНІ СИЛИ ФОРМУВАННЯ МУНІЦИПАЛЬНОЇ Й РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ У ЛОКАЛЬНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ¹

У статті аналізуються особливості становлення і розвитку місцевого самоврядування, умови й рушійні сили формування муніципально-регіональної політики в сучасному політичному процесі України, розглядаються взаємозв'язки локальної самоорганізації населення з його ресурсним забезпеченням.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, ресурсний потенціал, інноваційний потенціал, інноваційний розвиток, кластерна політика, технопарки, кадрова політика.*

Актуальність проблеми. Сучасні масштабні соціально-політичні перетворення повністю змінили природу української державності, політичну систему суспільства, інтенсифікували політичний процес, динаміку та еволюцію політичних явищ. Новий життєвий досвід, цінності, позиції, потреби та очікування громадян змінюють життєві установки індивідів, визначають порядок і надають значущості політичному процесу. В аспекті розвитку політичного процесу самоврядування набуває вагомої цінності тільки в конкретному політичному проекті. Інститут місцевого самоврядування для населення є безперечною цінністю, бо він — первинний рівень народовладдя, який відображає локальні політичні процеси, які, у свою чергу, обумовлюють раціональні способи розвитку місцевого самоврядування та його політику. Місцеве самоврядування є формою самоорганізації населення заради вирішення необхідних питань його безпосередньої життєдіяльності, що здійснюється під впливом об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів.

Стан наукового розроблення проблеми. Місцеве самоврядування як невід'ємне, природне право територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах законів, власної фінансово-економічної бази, згідно зі своїми інтересами і незалежно від державних структур, стало об'єктом дослідження представників різних галузей наукового знання, в яких розкрито загальнотеоретичні, політологічні, історико-правові, управлінські та інші аспекти місцевого самоврядування. Зокрема, становлення та

¹ Продовження. Початок див. [1].

розвиток місцевого самоврядування вивчають Б. Андресюк, В. Бабаєв, М. Баймуратов, О. Батанов, П. Біленчук, Ю. Битяк, О. Бобровська, В. Вакуленко, І. Дегтярєва, І. Дробот, О. Ігнатенко, В. Заблоцький, В. Кампо, В. Ковальчук, І. Козюра, В. Кравченко, В. Куйбіда, О. Лазор, В. Наконечний, М. Орлатий, В. Пархоменко, В. Погорілко, Р. Плющ, С. Саханенко, С. Серьогіна, О. Сушинський, В. Толкованов, В. Шарій, В. Удовиченко та ін. На сьогодні місцеве самоврядування виокремилось у відносно самостійну галузь знань у структурі науки управління з її характерними ознаками.

Міждисциплінарний підхід у рамках науки місцевого самоврядування обумовлено насамперед соціально-політичною та юридичною вагою місцевого самоврядування для розвитку демократичної, правової держави, національного громадянського суспільства. Водночас проблематика регіонального самоврядування — наріжного каменя децентралізованої держави — не отримала належного наукового опрацювання. Переважно не враховано новітні світові тенденції муніципальної діяльності й вітчизняні суспільні трансформації, відсутнє цілісне вивчення модернізаційного та інтеграційного контексту розвитку місцевого і регіонального самоврядування, регіонального самоуправління в структурі регіональної політики.

Метою статті є виявлення сутнісних характеристик розвитку соціально-територіальної самоорганізації населення в контексті децентралізації і формування ефективної муніципально-регіональної політики в локальному політичному процесі.

Вклад основного матеріалу. Для будь-якого регіону чи муніципалітету в Україні першорядною завжди залишатиметься проблема визначення сукупності певних факторів, здатних забезпечити вихід економіки локальних громад на траєкторію збалансованого стану й тим самим створити базу для поступу. Багатоманітність і багаторівневність процесів, які відбуваються на території регіонів і муніципалітетів, визначають і розмаїття регулятивних впливів з огляду на дію загальних і специфічних факторів формування політики муніципалітетів і регіонів у локальному соціально-політичному процесі й локальному соціальному просторі.

Доречно припустити, що пріоритетними показниками політики регіональної та муніципальної влади стають три галузі діяльності: науково-технічна, інноваційна, освітня.

Інноваційний розвиток — один із базових елементів економічного поступу локальних територій [2; 3 с. 140–147]. Це пов'язано з тим, що сучасний етап світогосподарського розвитку позначений прискореними темпами науково-технічного прогресу й дедалі зростаючою інтелектуалізацією основних факторів виробництва. При цьому інтелектуальні ресурси разом із новітніми технологіями не лише визначають перспективи регіонально-муніципального

розвитку, а й служать показниками рівня економічної незалежності та добробуту муніципального утворення, регіону й країни, її національного статусу.

Альтернативи інноваційному розвитку Україна не має. Інноваційна економіка всієї країни та її регіонально-муніципальних утворень повинна стати не тільки самостійним сектором економіки, але й передумовою підвищення конкурентоздатності інших галузей. Державна політика України має стимулювати перехід до інноваційної моделі розвитку і надати нового культурного та геоекономічного сенсу регіональним і муніципальним проектам чи ініціативам. Першорядне її завдання — забезпечити концентрування ресурсів на пріоритетних напрямках і створити умови для міжрегіональної кооперації та стратегічного партнерства влади, бізнесу і громадських інституцій у рамках інноваційної моделі розвитку.

Інноваційний потенціал — це не просто можливість створення чогось нового, запровадження інновацій, а насамперед готовність сприйняти нововведення для подальшого ефективного використання на рівні, який відповідав би світовому¹. Величина інноваційного потенціалу є параметром, який дозволяє регіону, муніципалітету зважити свої можливості інноваційної діяльності й визначити стратегію інноваційного розвитку.

Інноваційний потенціал будь-якої локальної території складається із системи потенціалів: виробничо-технологічного, кадрового, інформаційного, фінансового, науково-технічного, організаційного, управлінського потенціалу, інноваційної культури, споживчого сегмента інноваційного потенціалу.

Виробничо-технологічний, кадровий, інформаційний та фінансовий потенціали необхідно віднести до блоку ресурсів інноваційного потенціалу. Кількість і якість сегментів цього блоку обумовлює функціонування системи інноваційного потенціалу. Науково-технічний потенціал, спираючись на ресурсний блок, забезпечує науково-технічний розвиток країни і її регіонів з урахуванням якісно нових процесів інтеграції наукових знань в інноваційну, дослідницьку та виробничу діяльність.

Управлінська та організаційна ланка є центральною в інноваційному потенціалі. Люди та ідеї мають перебувати в центрі філософії управління. Саме від правильних і своєчасних дій управлінців залежить, чи будуть реалізовані можливості регіону зі створення конкурентоспроможної продукції. Тому в структурі інноваційного потенціалу міститься і споживчий сегмент, за яким оцінюється та чи інша новація, необхідна споживачеві, та можливості її поширення й тривалого використання.

¹ Як відомо, поняття «потенціал» позначає джерела, можливості, засоби, запаси, які можуть бути використані фізичними та юридичними особами, у тому числі підприємствами, організаціями, адміністративно-територіальними утвореннями, державою, для вирішення завдань, досягнення цілей у певній галузі. Сукупність факторів регіонального розвитку складає потенціал регіонального розвитку (див.: [4, с. 243]).

Одним із базових елементів інноваційної моделі розвитку є кластерний підхід як технологія управління регіональним розвитком [5]. Кластер — це територіальне об'єднання взаємопов'язаних підприємств і установ у межах певного промислового регіону¹.

Попри те, що терміном «кластер» дедалі частіше послуговуються в економіко-політичній літературі вітчизняних і зарубіжних авторів, однозначної дефініції ще не вироблено. Існуючі підходи до виокремлення кластерів значно варіюють і мають емпіричний характер. Однак кластерна політика у провідних країнах світу є ключовою для вироблення стратегій соціально-економічного розвитку регіонів на перспективу (15–20 років) і підвищення їх конкурентоспроможності.

Справді, галузева логіка управління соціально-економічним розвитком застаріла. Галузь як така у ринковій економіці перетворюється на поняття віртуальне — немає ні об'єкта, ні суб'єкта розвитку. Але більшість регіональних стратегій і програм соціально-економічної сфери працюють за старою логікою, у термінах керівництва нею в так званій «ручний» спосіб. Кластерний підхід має на меті непрямий вплив на промисловий розвиток шляхом створення умов для розвитку інвестицій та бізнесу [7; 8]. На думку одного з основоположників кластерного підходу М. Портера, який досліджував відмінності в економічному розвитку регіонів США і ФРН за різними показниками, саме спеціалізація в кластерах, а не в галузях має вести до більш високої ефективності [9; 10, с. 258–337]. Успішний економічний стан регіонів він пояснює можливістю проведення самостійної економічної політики владою регіонального рівня.

За Портером, кластер — це група географічно сконцентрованих взаємопов'язаних компаній (постачальники, виробники, провайдери) та пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні компанії), які діють у певній сфері і взаємодоповнюють одне одного. Регіони, вважає він, повинні зосереджуватись на підвищенні продуктивності всіх кластерів, у яких вони мають значущу позицію, більшою мірою, ніж намагатися мігрувати до «бажаніших кластерів» [9, с. 115–125].

Кластерна форма організації виробництва веде до створення інноваційного продукту, адже інтеграція взаємодоповнюючих компаній формує систему поширення нових знань і технологій, що трансформуються в інновації,

¹ Поняття «кластер» взято з математики, воно означає групу об'єктів з близькими якостями. В Англії наприкінці XIX ст. відомий економіст Альфред Маршалл здійснив оцінку важливості текстильного кластера в районі Манчестера і кластера металообробки у Шеффілді. У XX ст. в Італії дослідники і практики зробили внесок у розроблення мережевих систем у вигляді «індустріальних округів». Нині процеси трансформування світової економіки надзвичайно підвищили й актуалізували інтерес до такої форми організації виробництва, як кластер. Однак досі не існує єдиної методології для ідентифікації і картографування (див.: [6, с. 3–4]).

а інновації — у конкретні переваги на основі міцних взаємозв'язків між усіма учасниками кластера. Тому найважливішою відмінною рисою сучасного кластера є його інноваційна зорієнтованість. Успішні кластери формуються там, де створюється інноваційний продукт і впроваджуються інноваційні технології, що забезпечують вихід на нові ринкові сегменти й ніші.

Для успішної реалізації регіональної політики і стратегії окремих кластерів необхідно їх узгодити й забезпечити необхідний консенсус між діловими та адміністративними елітами регіону в питаннях розвитку кластерів і загалом регіону. При цьому важливо розуміти, що кластери, як будь-яка інша модна чи приваблива методика, можуть принести очікувані результати лише в тому разі, якщо вони вписані в ширший контекст стратегії регіонально-державного розвитку. У цьому сенсі слід наголосити, що кластер, який передбачає горизонтальну структуру, не повинен суперечити завданням розвитку вертикально інтегрованого бізнесу. Інакше кажучи, регіональні адміністрації повинні грамотно використовувати інтереси кожної із бізнес-груп, сприяти утворенню кластерів навколо основних регіональних бізнес-структур і компаній. Таким чином, кластерні системи на основі застосування теорії кластерного механізму дозволяють у ринкових механізмах вирішувати широкий спектр завдань з поліпшення інвестиційної привабливості локальних територій, забезпечувати високий рівень зайнятості населення і стабільність податкових надходжень до бюджету.

Однак потенціал регіону навряд чи працюватиме без високої інноваційної культури, яку слід розуміти як уміння, знання й досвід цілеспрямованої підготовки, комплексне впровадження і всебічне освоєння новацій у різних сферах життєдіяльності локального соціуму, його готовність сприймати новації, перетворювати їх на нововведення, робити висновки з прорахунків, навчатись адаптуватися до змін. Інноваційна культура пронизує всі компоненти інноваційного потенціалу¹.

Сьогодні Україна тільки починає формування нової моделі розвитку. На цьому шляху їй доведеться долати чимало труднощів становлення. Це насамперед висока регіональна конкуренція в залученні прямих іноземних інвестицій, недостатньо розвинута інфраструктура, малопотужна інвестиційна база науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), суперечливість законодавства, відсутність стимулів до наукової діяльності, слабкі зв'язки між ланками інноваційної системи, нерозвиненість ринку комерціалізації результатів дослідження та ін.

¹ Сучасні словники визначають інноваційну культуру як історично сформовану, стійку систему норм, правил і способів здійснення нововведень у різних сферах життя суспільства, характерну для певної соціокультурної спільноти. Інноваційна культура відіграє роль соціокультурного механізму регулювання інноваційної поведінки соціальних суб'єктів [11].

Узагальнюючи викладене, слід сказати, що для прискорення руху шляхом модернізації та створення інноваційного обличчя української економіки та її регіонів принципового значення набуває реалізація таких завдань:

1. Актуальною проблемою є посилення регулюючої ролі держави в гарантуванні сприятливих умов для підприємницької діяльності, використання з цією метою інтеграційних можливостей. Інноваційна система має бути відповідною до суспільно-економічних відносин і рівня розвитку продуктивних сил регіону, в якому вона функціонує.

Досвід різних країн засвідчує, що не існує єдиного для всіх, оптимального балансу у функціональному полі інноваційної культури. Типи інноваційної поведінки мають поєднувати в собі глибочинь національної культури і «національного запозичення» в інноваційних поведінкових моделях¹.

2. Під час переходу до нової інноваційно орієнтованої моделі розвитку вкрай важливим для України є формування інноваційного потенціалу, здатного як адаптувати отримувані зарубіжні технології, так і вести власні науково-технічні розробки. Реальними заходами щодо цього мають стати: збільшення витрат на НДДКР із поступовим розширенням частки фінансування приватним сектором; формування науково-технічного потенціалу регіонів та країни. Для цього треба забезпечити підвищення якості освіти, створити умови для більшої привабливості праці наукових співробітників і залучення до неї молоді; розроблення програм залучення співвітчизників, які живуть за кордоном (діаспори), до вирішення національних завдань і розвитку інноваційної діяльності; підвищення ролі інноватики — науки про те, якими мають бути технології створення нових речей та які ті соціальні, технічні, економічні, психологічні та інші передумови, що забезпечуватимуть зростання ефективності інноваційних технологій. Мета інноватики як науки полягає у визначенні й розширенні інноваційних контурів розвитку країни і її регіонів.

3. Перспективним напрямом активізації інноваційної діяльності та розвитку високотехнологічних компаній в Україні має стати робота з формування спеціальної інноваційної інфраструктури, яка стимулюватиме розвиток конкуренції між науково-дослідними інститутами (НДІ) та вітчизняними підприємствами, формуватиме зони високих технологій і технопарків, сприятиме появі великих холдингів у високотехнологічних галузях

¹ Так, модель розвитку інноваційного потенціалу в Чилі ґрунтується на двох аспектах трансферту технологій: по-перше, це ідентифікація, адаптація і розвиток технологій; по-друге, доступність цих технологій завдяки створенню інноваційних компаній та розвиток власних проектів і пілотних компаній, використання їх як трансферту технологій. У Кореї розвитку регіонального інноваційного потенціалу посприяло створення стратегічних союзів між великими компаніями й невеликими, які спираються на нові технології, — венчурними підприємствами.

вітчизняної промисловості, спеціалізованих фондів фінансування технологічних процесів.

4. Дуже плідним обіцяє бути розширення інтеграційної взаємодії України в науково-технічній та інноваційній сфері з іншими країнами, входження у процеси кооперування та співробітництва в науково-технічному полі, що посприяє прискоренню так званого «наздоганяючого розвитку» і дозволить скоротити розрив між Україною й розвинутими країнами Європи та іншого світу.

Допоки наука залишається для суспільства беззаперечною цінністю, іншого шляху не існує. Зрештою, йдеться про зміну установки, конструювання парадигми, здатної забезпечити гідний рівень розвитку суспільства, посилити його конкурентоспроможність і престиж на міжнародній арені. Саме з огляду на це слід усвідомлювати, що сучасна постіндустріальна цивілізація будується на докорінному повороті в системі «людина — виробництво», а саме: сучасна економіка дедалі більше набуває інноваційного характеру.

На жаль, сьогоднішня Україна є, власне, ринком збуту чужої інноваційної продукції та чужих технологій і тим фінансує чужу науку, розвиває чужу економіку, створює нові робочі місця в інших країнах. Переломити таку ситуацію здатні технопарки [12]. Досвід функціонування технопарків, наукових парків і технополісів як однієї з найвдаліших форм інтеграції науки й виробництва може зрушити економіку з мертвої точки, запустити виробництво, створити умови для ефективного інноваційного процесу. Специфіка технопарку — наукові, конструкторські й технологічні розробки, пов'язані з високими технологіями. Технопарки породжують нову якість у сфері взаємодії науки, техніки і виробництва, керуються такими ж принципами, що й самостійна комерційна фірма: економічною ефективністю і доцільністю¹.

Технопарки як важливий елемент сучасної економіки можна розглядати в різних аспектах їх функціонування. Передусім — як особливий вид вільної економічної зони, на території якої посилено розвивається розроблення наукоємної продукції, формуються нові кадри, упроваджувальні зони. Виникають такі технопарки в регіонах, які мають необхідний рівень наукового потенціалу. Наука дає стимули розвитку бізнесу (головне — малого бізнесу), що дозволяє говорити про технопарки як про форму підтримання малого підприємницького бізнесу, який допомагає вийти на якісно новий рівень

¹ Розвиток будь-якої країни світу напрямую залежить від місця, яке вона посідає на ринку технологій та інновацій. Темпи і якість економічного зростання у новому столітті залежать від політики й обраної стратегії розвитку інтелектуального потенціалу держави. Ця тема досліджувалась у статтях С. Азарова, В. Гаташа («Зеркало недели»), А. Гончара, В. Княжанського («Діловий вісник»), у журналах «Актуальні проблеми економіки», «Економіка України» та ін. До цієї теми звертались О. Паламарчук, Г. Паламарчук, В. Грозна, В. Клочко, О. Швиденко та інші фахівці.

суспільного виробництва. При цьому зрозуміло, що саме в технопарках наука здобуває фінансові та інші додаткові можливості для ведення фундаментальних і прикладних розвідок, а отже, отримує більшу незалежність від держави. Усе це робить технопарки перспективною формою підтримання вітчизняної науки. Отже, на сьогодні в Україні технопарки перетворюються на єдиний механізм реалізації інноваційної політики держави.

Увесь комплекс робіт зі створення і розвитку технопарків має бути «укладений» в одну інституційну форму. Ця форма вимагає розгорнутої структури з вертикальними, горизонтальними і діагональними зв'язками, на якій вибудовується кооперація інституцій: центральних, регіональних і муніципальних — з одного боку, та державних, підприємницьких і громадських — з другого. На рівні регіонального і муніципального розвитку інституційна модель інноваційного забезпечення складається з трьох різних технологій: інтелектуальної технології, що відповідає за розробку ілюстрацій майбутнього, формування проблем і пошук найбільш ефективних рішень; управлінської технології, покликаної забезпечувати реалізацію конкретних цілей регіонального інноваційного розвитку з урахуванням наявних ресурсів; політичної технології, яка необхідна для врахування різних чинників регіонального розвитку, узгодження інтересів, цілей, пріоритетів і встановлення «правил гри».

Філософія інноваційної діяльності України має бути зведена, по-перше, до стратегії нарощування, у рамках якої необхідно раціонально використовувати власний науково-технічний і виробничо-технологічний потенціал. Використання результатів фундаментальної і прикладної науки в регіонах і муніципалітетах для нарощування виробничого потенціалу, на основі якого реалізовується випуск нової, конкурентоспроможної продукції, відпрацьовуються високі технології, які знаходять застосування у виробництві та соціальній сфері. Другий шлях — стратегія запозичення, в якій активізується інноваційний потенціал України, освоюється випуск наукоємної продукції, що виробляється в розвинених країнах. На цій основі, нарощуючи вітчизняний науково-виробничий потенціал і використовуючи зарубіжний досвід, можна створити можливості для проведення роботи по усьому циклу, від створення до реалізації інноваційної продукції.

Не варто виключати також принцип, за яким реально використовувати зарубіжні досягнення шляхом закупівлі ліцензії на вискоефективні новітні технології для освоєння продукції нового покоління, що має попит за кордоном. Це сприяє розвитку вітчизняного науково-технічного і виробничого потенціалу, забезпечує створення замкненого циклу — від фундаментальних досліджень до виробництва та реалізації конкурентоспроможної продукції на вітчизняних і зарубіжних ринках [15].

В інтелектуальному контексті інноваційної економіки регіонів особливу роль відіграють людські ресурси, їх якість і кількість, а також компетентність. Концептуальний підхід формування кадрового потенціалу регіонів має три засадничі складові: концепція формування підсистеми освіти; концепція підсистеми відновлення кадрового потенціалу регіону; концепція розвитку муніципальної кадрової політики.

Стратегія розвитку державної регіональної та муніципальної кадрової політики має бути спрямована на формування кадрового потенціалу України як найважливішого інтелектуального і професійного ресурсу українського суспільства, який забезпечує ефективний соціально-економічний розвиток країни і високу конкурентоспроможність у світовій соціально-економічній системі в конкретній історичній перспективі. Кадрова політика на рівні регіону і муніципалітету спрямована на формування кадрового потенціалу в економіці та управлінні на цій території або в конкретній структурі.

Отже, кадрова політика — це один із чинників, який визначає конкурентоспроможність регіону та його муніципалітетів, здатність регіонів реалізовувати наявний економічний потенціал (фінансовий, виробничий, трудовий, інноваційний, інвестиційний, ресурсно-сировинний), гарантує високий рівень життя населення. Створення свого унікального кадрового потенціалу — незаперечний закон виживання населення в непередбачуваному, хаотичному і багато в чому агресивному ринковому розвитку. Виживання залежить від мобільного, зорієнтованого на прогрес кадрового корпусу, який оцінюється рівнем освіти, фізичним і психологічним потенціалом, соціальною зрілістю населення. Соціальна зрілість населення залежить від соціальної політики держави та регіону, спрямованої на вироблення й реалізацію заходів щодо задоволення потреб та інтересів населення регіону; від стану і розвитку макро- та мікросередовища, індивідуальних здібностей та уподобань. Формування і оптимальне використання соціального капіталу відбувається в соціальному середовищі, тобто у множині об'єктивних чинників впливу на становлення та поведінку особистості.

Безсумнівно, що одним із першорядних завдань державного масштабу є забезпечення країни оптимально збалансованими щодо кількості та якості висококваліфікованими кадрами, формування в Україні інтелектуальної еліти, здатної до вирішення проблем, що постають у суспільстві. Відтак необхідні власні зусилля держави, спрямовані на створення передумов генерування знань і практичного втілення результатів інтелектуальної діяльності, на формування інтелектуальної еліти, яка відіграє визначальну роль у зростанні добробуту і процвітанні нації та держави [16].

Муніципальне утворення покликане розв'язувати місцеві проблеми своїми силами, засобами і за власної відповідальності. Тож його слід розгляда-

ти як інкорпорацію людей, яка реалізовує свої інкорпоративні інтереси, маючи певні права та обов'язки. Наділення місцевої громади певними повноваженнями вимагає створення соціально-політичних та економічних умов для їх реалізації. Органи місцевого самоврядування повинні самі володіти власністю і місцевими фінансами та управляти ними. Тільки на таких засадах муніципалітет здатен підпорядкувати свою діяльність вирішенню першорядних завдань місцевої громади — підвищенню якості життя своїх людей та їх соціальному захисту. Звідси випливають корпоративні інтереси, які формують своєрідну інноваційну культуру і цілеспрямовану організаційну поведінку. Така прагматична конструкція являє собою поєднання цінностей, відносин, ритуалів, характерних для конкретного муніципального утворення, визначає характер масової свідомості й охоплює економічну, політичну, моральну та екологічну поведінку. У муніципальному утворенні засобами соціальної організації виступають суто людські стосунки, норми моралі, спілкування, добросусідства. Тут формується своя соціальна структура, підсистема взаємодій соціальних груп, статусів, соціальних ролей. Таке соціокультурне середовище існування і самовираження, самореалізації людської сутності зберігає і відновлює життєздатність особистості, визначає специфіку способу життя населення локальної території, що й дає підґрунтя для підвищення долученості населення до вирішення місцевих проблем.

У цьому розумінні значення інноваційної культури як головного фактора самодіяльності населення муніципального утворення дуже велике. Люди та ідеї мають перебувати у центрі філософії управління інноваційними процесами, локальною громадою і суспільством узагалі. У широкому філософсько-соціологічному тлумаченні культуру слід розглядати як необхідну передумову будь-якого розвитку, як чинник регіонально-муніципальної політики в локальному вимірі. Суспільство, яке втрачає традиції, свою історичну пам'ять, припиняє свій розвиток, деградує, маргіналізується. Водночас воно не може існувати без змін та оновлення.

Оновлення є для нас значущим словом. А оновлення неможливе без фактора культури. Культура формується як важливий механізм взаємодії, що допомагає людям жити у своєму середовищі, зберігати єдність і цілісність суспільства, виховувати громадянина — автономного і свідомого члена спільноти, який володіє комплексом певних прав і свобод, а також відповідальний перед суспільством за свої дії [11; 17; 18].

Надзвичайно важливим для формування громадянина є засвоєння цінностей демократичного суспільства. Становлення громадянина, а отже, й демократичного громадянського суспільства, можливе тільки на ґрунті розвиненої правосвідомості й політичної культури, взаємного адаптування цивілізаційних

цінностей, демократії та вітчизняної культури врахування регіональних особливостей і традицій народного самоврядування. Набути власного образу громадянське суспільство і кожен його член зокрема спроможуться лише тоді, коли у повсякденній реальності існуватиме запит на громадянську поведінку і вміння користуватися демократичними процедурами, коли пробудиться й розпочнеться процес формування якостей, які становлять суть громадянства.

Цілком зрозуміло: громадянське суспільство як цілісність складається з локальних (місцевих) громад, а тому завдання і функції, притаманні громадянському суспільству загалом, стають завданнями й функціями локальних громад з певною і необхідною поправкою на їхню специфіку. Взаємовідносини громадянського суспільства та його складових будуються на обміні соціальними зв'язками, соціальною інформацією, діяльністю суб'єктів, що входять до складу локальних громад і засвоїли досягнення вітчизняної та світової культури.

Отже, локальна громада — центр зосередження і проявів соціальної активності індивідів. Це мікросоціум, у межах якого проходить економічне, соціальне, політичне, культурне, етнонаціональне й духовне життя громадян. Мистецтво регіональної політики і муніципальної діяльності полягає в тому, щоб, уміло поєднуючи означені вище фактори, надати регіону й муніципалітету інструменти для вирішення нагальних регіональних і муніципальних проблем. Ці фактори виступають як передумови та індикатори успішного соціально-економічного розвитку територій. Вони були й залишатимуться актуальними напрямками у здійсненні регіональної і муніципальної соціально-економічної політики, факторами розвитку економічного потенціалу на регіональному й муніципальному рівні, запорукою зростання рівня, якості та способу життя локальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зимогляд В. Я. Фактори формування муніципальної й регіональної політики у локальному політичному процесі / В. Я. Зимогляд // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – № 2 (25). – С. 193–206.
2. Захарченко В. И. Инновационное развитие в Украине: теория, технология, практика : монография / В. И. Захарченко, Н. Н. Меркулов, Л. В. Ширяева. – Одесса : Печатный дом «Фаворит», 2011. – 589 с.
3. Рудь Н. Т. Інноваційний потенціал регіону: нові підходи до оцінки / Н. Т. Рудь // Регіон. економіка. – 2011. – № 4. – С. 140–150.
4. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.

5. Кластер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
6. Марков Л. С. Кластеры: формализация взаимосвязей в неформализованных производственных структурах / Л. С. Марков, М. А. Ягольницер. – Новосибирск : ИЭОПП СО РАН, 2006. – 195 с.
7. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт / авт.-сост. С. Ф. Пятинкин, Т. П. Быкова. – Минск : Тесей, 2008. – 72 с.
8. Павлюк А. Н. Кластерна модель регіональної економіки: теоретико-методологічні засади / А. Н. Павлюк // Продукт. сили України. – 2009. – М1 (005). – С. 105–113.
9. Портер М. Е. Экономическое развитие регионов / М. Е. Портер // Пространственное развитие экономики. – 2006. – №4. – С. 115–139.
10. Портер М. Конкуренция : пер с англ. / М. Портер ; под ред. Я. В. Заблоцкого и др. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2005. – 608 с.
11. Инновационная культура. Социология. Энциклопедия [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://sociology_encyclopedia.academic.ru/.
12. Технопарк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
13. Украина инновационная [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://stra.teg.ru/lenta/innovation/1124>.
14. Локтев В. Державний паркінсонізм / В. Локтев // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – 7 листоп. (№41); Рябченко С. Єдиний шлях для України – інноваційний розвиток з оперттям на власну науку [Електронний ресурс] / С. Рябченко // Дзеркало тижня. Україна. – 2014. – 7 листоп. (№41). – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/science/derzhavniy-parkinsonizm-.html>.
15. Мазур А. А. Технологічні парки України: цифри, факти, проблеми / А. А. Мазур, С. В. Пустовойт // Наука та інновації : наук.-практ. журн. НАН України. – 2013. – Т. 9, №3. – С. 59–72.
16. Про стратегію державної кадрової політики на 2012–2020 роки [Електронний ресурс] : Указ Президента України від 01.02.2012 №45/2012. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/45/2012>.
17. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / авт.-упоряд.: Г. О. Андрощук, І. Б. Жиляєв, Б. Г. Чижевський, М. М. Шевченко. – К. : Парлам. вид-во, 2009. – 632 с.
18. Культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

УСЛОВИЯ И ДВИЖУЩИЕ СИЛЫ ФОРМИРОВАНИЯ МУНИЦИПАЛЬНОЙ И РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В ЛОКАЛЬНОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Зимогляд В. Я.

В статье анализируются особенности становления и развития местного самоуправления, условия и движущие силы формирования муниципально-региональной политики в современном политическом процессе Украины, рассматриваются взаимосвязи локальной самоорганизации населения и его ресурсного обеспечения.

Ключевые слова: местное самоуправление, ресурсный потенциал, инновационное развитие, инновационный потенциал, кластерная политика, технопарки, кадровая политика.

TERMS AND DRIVING FORCES OF FORMATION OF MUNICIPAL AND REGIONAL POLICY IN LOCAL POLITICAL PROCESS

Zimoglyad V. Ya.

The paper analyzes the features of formation and development of local government, conditions and driving forces of formation of municipal and regional policy in the modern political process in Ukraine, examined the relationship of local community organizations and resource support.

The author concludes that in the context of the political process the task of creating the institutions of local government (local, regional) is of particular value and relevance only in a specific political project. With this approach to create an effective system of territorial self-government (territorial organization of power) in order to decentralize the principles of subsidiarity, deconcentration of power and resources, is an essential component of future constitutional reform in Ukraine. The article shows that an inherent ontological property policy is its spaciousness, which characterizes the spatial politics as a sphere within which political activity is localized to certain areas of the country. In this context, the problem takes on a special meaning relations within the country micropolitics, mezopolitiki and macroeconomic policy. The article substantiates the idea that at each level of your course of political processes form the specific institutions, relationships, mechanisms and technology policy development, determinants of its formation at a particular level of self-management and self-organization, which have a certain autonomy. This view of the problem suggests that the country is influenced by interrelated phenomena: the territorial self-organization of population and territory government agency. At the same time, the self-organization of population is the interaction of people with each other and with their lands. In this sense, the territorial self-organization of population is the formation of regional preferences under the influence of resource dependence and emotional attachment of people to a specific territory. It is shown that resource dependence is a major step in the territorial self society. It was found that the self-organization of society in the territory occurs if there are resources in the number, variety and quality sufficient to meet the basic necessities of life, capable of supporting the required minimum acceptable standard of living. Only under this condition occurs consolidation of the population in the territory, and the processes of self-organization and its territorial development of the resource base. The paper analyzes the economic and resource potential of the territory, the overall assessment of indicators of economic potential, factors the existence of socio-territorial systems and the formation of a regional municipal policy in Ukraine.

Key words: local self-government, resource potential, innovative development, innovative capacity, cluster policy, parks, human resources policy.

О. О. Поліщук, здобувач

ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ»

Стаття присвячена дослідженню походження і становлення поняття «політичні технології». Розкрито зв'язок між політичними та соціальними технологіями. Виявлено ступінь розробленості поняття політичних технологій у політичній науці. Розкрито основні наукові підходи до розуміння природи і сутності поняття «політичні технології». Визначено необхідність комплексного дослідження політичних технологій як різновиду соціальних технологій.

Ключові слова: політичні технології, демократичний транзит, політичний маркетинг, політична комунікація, PR.

Актуальність теми дослідження обумовлена недовершеним рівнем дослідження теоретико-методологічних основ поняття «політичні технології» класиками політичної думки і сучасними теоретиками. Складність аналізу цієї проблематики визначається відсутністю у вітчизняній політичній науці ґрунтовних політичних досліджень, присвячених цій проблематиці. Важливість розробки цієї проблеми викликана необхідністю формування цілісної системи політичних технологій українського суспільства і підвищення ефективності їх функціонування.

Розробленість проблеми в науковій літературі. Дослідження проблеми соціальних і політичних технологій у сучасній українській та російській політології здійснили: Д. І. Видрін, В. М. Бебик, В. Г. Воронкова, В. С. Дудченко, К. С. Гаджиев, Л. Я. Дятченко, В. Д. Демченко, В. О. Євстаф'єв, С. Г. Кара-Мурза, В. М. Іванов, Ф. М. Кирилюк, В. М. Князєв, О. П. Кудінов, О. О. Максимов, С. Ф. Лісовський, В. Я. Матвієнко, Є. Б. Малкін, І. В. Молодих, О. В. Петров, В. І. Патрушев, А. М. Пойченко, В. А. Полторак, Ю. П. Сурмін, Г. М. Почепцов, І. О. Поліщук, О. І. Соловійов, Є. Б. Сучков, Г. В. Щокін, В. К. Якунін, О. С. Токовенко та ін.

Мета статті полягає в тому, щоб охарактеризувати основні наукові підходи до розуміння поняття «політичні технології». Завданням статті є виявлення сутності поняття «політичні технології» і специфіки їх застосування в науковому дискурсі та політичній практиці.

Виклад основних положень. Розвиток наукових уявлень про політичні технології обумовлений процесами раціоналізації мислення. Перша теорія суспільства була розроблена в межах позитивістської філософії її засновником Огюстом Контом (1798–1857).

Прихід індустріальної епохи, стрімкий розвиток промисловості і капіталістичних відносин потребували нових умов організації праці, іншого підходу до організації виробництва. Поява нових соціальних відносин після буржуазних революцій у Західній Європі вимагала переосмислення управління політичними процесами і сприяла розвитку нових суспільних підходів. Засади старого феодального суспільства були зруйновані. За дуже короткий період виникло якісно нове суспільство. Нові відкриття в природничих науках, розробка економічних, філософських і політологічних теорій стали основою для розвитку наук про найбільш складні форми організації суспільства, які вимагали нового типу мислення, «позитивного» мислення за О. Контом. Ознаками позитивного мислення О. Конт називає намагання скрізь замінити абсолютне відносним, акцентуючи на соціальному характері і зв'язку із здоровим глуздом. До позитивістського напрямку соціології можна віднести такі критерії, як вірогідність, об'єктивність, реальність, точність і корисність теорій політичних технологій.

Позитивне і раціональне мислення складають основу уявлень про технології, які сформувалися в індустріальну епоху. Принцип детермінізму О. Конта став фундаментом уявлень про наукову всемогутність і абсолютність науки. На думку О. Конта, позитивний спосіб мислення, що затвердився у точних науках, «повинен» у кінцевому рахунку перемогти й у сфері політики і привести до створення позитивної науки про суспільство — соціології [1, с. 89].

О. Конт розглядає суспільство як систему, яка є аналогічною біологічному організму. Він вважає, що управління суспільними процесами стимулює впорядкування соціуму під дією законів соціальної статичності і соціальної динаміки. О. Конт вбачає метою соціального розвитку невідступний прогрес, що проявляється в накопиченні матеріальних і духовних цінностей і їх передачі від покоління до покоління.

Розмірковуючи про засади соціальної інженерії, що можуть припинити кризу тогочасного суспільства, О. Конт вбачає більшу роль науки і моралі в порівнянні з економікою і політикою. У моделі майбутнього суспільства О. Конт приділяє мало уваги ролі виборів, парламентів, партій. Можливість соціальних трансформацій передбачена лише через наукове знання. Цей підхід передбачає застосування соціальних і політичних технологій виключно в науковому дискурсі.

Згодом Герберт Спенсер (1820–1903) розвинув теорію позитивізму О. Конта. Він заперечував необхідність втручання влади в соціальні процеси розвитку. Це безпосередньо вплинуло на бачення суті політичних технологій. Концепція Г. Спенсера розширила соціальну науку, додавши до

неї такі поняття, як «соціальне буття» і «розвиток соціального управління», «рухливість» і «мобільність».

Уявлення про політичні технології Г. Спенсер розширив через поняття «органічного розвитку», відсутність втручання в суспільні процеси. Неприйняття соціальної інженерії як першооснови визначило подальше розуміння соціальних і політичних технологій. Концепція Г. Спенсера про суспільство, що «органічно» розвивається, передбачає розвиток принципів і технологій соціально-політичного управління, які відповідають такому типу суспільства [2, с. 1408].

В основі соціальної концепції Г. Спенсера представлена «органічна теорія», згідно з якою суспільство — організм, який гармонічно еволюціонує через взаємодію його елементів. Ідеальне суспільство — суспільство в стані рівноваги. Втрата рівноваги становить головну загрозу цілісності суспільства. Г. Спенсер, взявши за основу теорію еволюції Ч. Дарвіна, використовував її для пояснення соціального розвитку. Соціально-політичну теорію він поповнив поняттями «цілісність», «еволюційність» і «системність розвитку соціальних технологій». Г. Спенсер доводить ідею про те, що суспільство змінюється в залежності від того, як індивіди адаптуються до природного або соціального середовища.

Розвиток інтелектуальних і фізичних здібностей індивідів обумовлений соціальною еволюцією. Усі спроби неприродного спонукання до соціальної еволюції з використанням економічних або соціально-політичних технологій, не враховуючи особливостей суспільства, на думку Г. Спенсера, матимуть непередбачувані негативні наслідки. Вчений визнавав єдино прийнятною соціальною технологією природний відбір. На переконання Г. Спенсера, необхідна відсутність втручання уряду в процеси соціальної взаємодії, завдяки чому забезпечується рівновага інтересів. У подальшому теорія «соціального дарвінізму» значно вплинула на розвиток соціальної і політичної інженерії. Згідно з положеннями теорії Г. Спенсера частина суспільства, яка є найменш пристосованою до нових умов, природним чином зникне, засвідчивши тим самим вірність «органічної» теорії.

У подальшому на еволюцію поглядів стосовно соціальних технологій великий вплив здійснили: Еміль Дюркгейм, Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Карл Поппер. Видатний англійський філософ Карл Поппер (1902–1994) в осмисленні різних соціальних проектів здійснив спробу розв'язання проблеми технологічної діяльності, яка передбачає відсутність гарантій стосовно небажаних наслідків при здійсненні перетворень. Він вважав, що «немає підстав думати, що повна перебудова нашого соціального світу негайно приведе до добре працюючої соціальної системи» [3, с. 210].

К. Поппер критикував «утопічні» технології, пов'язуючи їх з прагненням необачно перебудувати суспільство. Здійснюючи аналіз принципів соціальних перетворень, вчений вважав за необхідне застосування досвіду, розуму, консенсусу, компромісу та гуманізму. У своїй головній роботі «Відкрите суспільство і його вороги» автор зазначив, що утопічна спроба досягти ідеальної держави, використовуючи проект суспільства в цілому, вимагає сильної централізованої влади певних людей і найчастіше призводить до диктатури. Подібні погляди підтримував видатний економіст Ф. А. Хайек (1899–1998). Аналізуючи небезпеку соціалістичних перетворень у роботі «Дорога до рабства», вчений пропагує ліберально-демократичні цінності як основу найбільш ефективних соціальних дій.

Макс Вебер (1864–1920) висунув положення про особливості практик реалізації влади (фактично політичних технологій) у харизматичному та раціональному режимах. Здійснюючи аналіз індустріального суспільства, вчений розробив концепцію раціональної бюрократії, що згодом була використана для моделі раціонально-технологічного інституту державного управління в розвинених демократичних державах. Розглядаючи харизматичне панування, М. Вебер розкриває роль ірраціональних факторів у здійсненні правління.

Свій внесок у розвиток поняття «політичні технології» здійснили Т. Парсонс і К. Мангейм. Завдяки ідеям Т. Парсонса в соціальних технологіях були виявлені системи, соціальні інститути з певною структурою, функціями і ролями для забезпечення потреб суспільства. К. Мангейм звернув увагу на небезпеку від надмірного застосування технологій для системи соціального і політичного управління.

На сучасному етапі політичного розвитку технологічна складова політики у вітчизняній науці характеризується частковим дослідженням. Разом з тим ця сфера викликає інтерес політиків, науковців і управлінців. Різноманітні підходи до аналізу політичних технологій формують різноманітні визначення. Політична наука визначає політичні технології як «сукупність принципів, методів і процедур, що використовують суб'єкти політичної діяльності. Політичні технології, ґрунтуючись на теоретичному аналізі взаємодії політичних суб'єктів, містять методологічні орієнтири і методологічні рекомендації ефективного вирішення політичних проблем і досягнення визначених політичних цілей» [4, с. 63].

Зазвичай сутнісний зміст політичних технологій пов'язують з виборчими технологіями, PR-технологіями, а також з політичним маркетингом. Про це свідчить їх масштабне застосування і розповсюдження для впливу на масову свідомість під час виборчих кампаній.

Спробу розширити сутність поняття «політичні технології» здійснив російський вчений О. Соловйов. Він вважає, що «політичні технології являють собою сукупність послідовно застосованих процедур, прийомів і способів діяльності, спрямованих на найбільш оптимальну й ефективну реалізацію цілей і завдань конкретного суб'єкта у визначений час і у визначеному місці» [5, с. 416]. Головна перевага цього визначення полягає в системності розуміння політичних технологій як засобів управління.

Загальна структура технологій має такий вигляд: мета політичного управління — знання — технологічні операції, методики дії, прийоми, процедури — ресурси. Засадами ефективного управління є цілераціональна дія і цілепокладання. Кінцева мета, для досягнення якої застосовується технологія, обумовлює тип конструювання, процедури, характерні ознаки суб'єкта і об'єкта впливу, підбір необхідних ресурсів.

Знання для застосування технологій має подвійне значення: знання технологічне (практичне знання про засади соціального конструювання, застосоване для вирішення конкретної проблеми) взаємодіє з науковим знанням (знанням «ідеальним», абстрактним відносно специфіки об'єкта). Ця взаємодія дає можливість визначити необхідні технологічні методи дії, процедури, прийоми. До ресурсів політичних технологій належать фінансово-економічні, інтелектуальні, матеріальні, соціально-політичні, кадрові, адміністративно-управлінські засоби.

В українській політичній науці першим розробником концепції політичних технологій є Д. Видрін. Він уперше розробив і запропонував визначення поняття «політичні технології», визначивши їх як «систему способів і шляхів послідовного досягнення бажаного результату з урахуванням загальних і довгострокових наслідків прийнятих рішень» [6, с. 262]. Зауваженням до цього визначення є відсутність урахування специфіки саме політичних технологій. Відтак це визначення може застосовуватися до соціальної сфери. Бачення політичних технологій як технологій політичної влади робить цю концепцію відмінною від інших.

Свій варіант визначення поняття «політичні технології» запропонував Микола Головатий у своїй статті «Мистецтво здобувати владу». Автор констатує, що політичні технології — це сукупність прийомів, методів, способів, процедур, які використовують суб'єкти політичної діяльності (особистості, політичні і суспільні групи, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску тощо) [7, с. 33]. У політичній діяльності політичні технології використовуються в період політичної боротьби не тільки як засоби. Вони постають як системи, що засновані на певних ідеологіях, а також детерміновані цілями політичних суб'єктів. М. Головатий визнає наявність кількох типологізацій політичних технологій. Цей поділ здійснюється в залежності від політичної

системи і політичного режиму на демократичні і недемократичні, базові та другорядні. Базові політичні технології застосовуються до всього населення. До них можна віднести опитування громадської думки, вибори, референдуми. До другорядних технологій відносять розробки і прийняття політичних рішень, проведення локальних за масштабом політичних акцій: збори, мітинги, маніфестації, пікетування, марші підтримки або протесту. Не знаючи суті політичних технологій, а також не вміючи їх застосовувати, кандидату чи партії важко отримати перемогу в політичній боротьбі.

Дослідник К. О. Ващенко зміщує акцент у визначенні політичних технологій. Він розглядає політичні технології як важливий елемент політичної культури суспільства в цілому та окремих політичних суб'єктів зокрема. Виходячи з цього, він визначає політичні технології не просто як набір методів та правил досягнення поставлених цілей у політиці, а як систему способів реалізації політичних цінностей суб'єкта в процесі політичної діяльності [8, с. 52].

Професор І. О. Поліщук висунув універсальне визначення політичних технологій. На його думку, політичні технології – це інтелектуально спроектовані комплексні алгоритми політичних дій (політичних заходів, акцій, кампаній), які спрямовані на системне підвищення ефективності функціонування політичних суб'єктів з приводу виборення та утримання державної влади [9, с. 716]. Можна вважати такий підхід інструментальним. Звідси слідує, що існує взаємозв'язок між типом політичних технологій і розвиненістю політичної підсистеми суспільства: більш досконалим, розвинутим типам політичної організації відповідають більш досконалі типи політичних технологій.

Політична трансформація авторитарного суспільства в ліберальне обумовлена значною мірою політичним реформуванням держави. При аналізі цього процесу в політичній науці вводяться такі поняття: «демократичний транзит», «транзитивне суспільство» і «транзитна демократія». Категорія «демократичний транзит» позначає напрям трансформації як суспільства, так і політичного режиму. Головну роль тут відіграють сутнісні параметри соціального реформування. Важливо також відмітити, що напрями трансформації можуть бути різними. Трансформація може здійснюватися від авторитаризму до демократії і від демократії до авторитаризму.

Під категорією «транзитивне суспільство» розуміють суспільство, в якому відбуваються політичні, соціальні, економічні, культурні зміни без визначення кінцевої мети. «Транзитивне суспільство» здійснює рух, змінюючи свій якісний стан. Категорія «транзитивна демократія» позначає форму політичного режиму в стані структурних перетворень на шляху становлення демократичної держави.

Дослідження зворотних рухів у процесі трансформації українського суспільства донедавна здійснювалися незначною мірою. Процес суспільного реформування аналізувався в межах лінійної концепції історії людства і теорії модернізації. Після здобуття Україною незалежності науковці стали активно цікавитися проблемами розвитку. Разом з тим український демократичний транзит залишається не до кінця вивченим. Процес трансформації українського посткомуністичного суспільства від тоталітарного до демократичного детермінує головний напрям розвитку політичних технологій від технологій агітації й пропаганди до технологій управління громадською думкою і паблік рилейшнз.

Важливим аспектом виборчих комунікацій є Public Relations (PR). В українській політичній науці проводилося недостатньо досліджень з цієї проблематики. У світовій політичній науці різноманітні аспекти Public Relations представлені у більш ніж 500 визначеннях. У межах узагальненого підходу це поняття розуміється як наука і напрям практичної діяльності людей щодо оптимізації комунікативного простору [10, с. 24]. Це визначення представляє поєднання елементів дослідження і управління. По суті Public Relations є різновидом «дослідницького менеджменту» комунікаційних процесів. Проблема технологізації процесів комунікації є ключовою проблемою Public Relations, яка виступає технологією зі своїми етапами, структурою й операціями. Структура Public Relations є доволі складною, адже поєднує в собі багато видів діяльності.

PR-технології створюються лише в конкретній ситуації для її вирішення. Їх застосування вимагає творчого потенціалу виконавця, який передбачає вміння приймати нестандартні рішення в короткий термін. У цьому контексті необхідно наголосити на тому, що ефективність цих технологій значною мірою обумовлена творчістю автора. Застосування готових технологій у більшості випадків призводить до негативного результату. Гнучкість цих технологій, а також здатність швидко реагувати на зміну навколишнього середовища робить їх більш ефективними. Завдяки зазначеним вище якостям цей тип технологій набув поширення під час виборчих кампаній.

У проведенні сучасних PR-кампаній теоретичною основою є концепція ситуативного контролю подій і проблем. Вона передбачає інтелектуальну взаємодію зі ЗМІ, головним завданням якої є витіснення негативної інформації, збереження контролю інформаційного простору, зміцнення суспільної підтримки.

PR-технології, що обслуговують політичні партії, кандидатів, інститути державної влади, розвиваються в декількох напрямках. Від створення інформаційного повідомлення до виникнення суспільної довіри до кандидата або партії необхідно подолати складний комунікативний шлях. Виділення окре-

мих етапів ускладнюється постійними змінами громадської думки. Використання простих схем формування громадської думки, як правило, не дає позитивних результатів. Не враховуючи опосередкованих факторів і не відстежуючи зміни настроїв, можна не лише не отримати очікуваного результату, але й створити негативний імідж політика чи партії.

Одну з найважливіших ролей у процесах політичної комунікації відіграють маркетингові політичні технології. Ця проблематика лише розпочала розроблятися в українській політичній науці. З цього приводу влучно висловився В. А. Полторак, який зазначив, що «політичний маркетинг як наука і мистецтво робить в Україні перші кроки» [12, с. 43].

Метою політичного маркетингу є вивчення ситуації, яка склалася на політичному ринку. Умови конкуренції між кандидатами або партіями в період виборчих перегонів ставлять виборця перед непростим вибором. Кандидати намагаються з'ясувати мотиви виборця і підлаштуватися під них.

Висновки. Підсумовуючи, необхідно відзначити, що політичні технології є частиною соціальних технологій і відіграють важливу роль у сучасному суспільстві. Міра їхнього розвитку й досконалості є показником зрілості політичних інститутів держави. Вони відображають різноманіття і складність сучасного суспільства. Політичні технології мають свою складну структуру.

Від типу використовуваних політичних технологій залежить ступінь розвитку політичної системи суспільства. Політичні технології управління й комунікації застосовуються в політиці для вирішення специфічних проблем.

У суспільстві транзитивного типу головними проблемами політичного управління є розробка оптимального інструментарію для вирішення політичних проблем, а також відповідність застосовуваних технологій принципам загальнолюдської моралі. В Україні, на жаль, використовуються здебільшого маніпулятивні політичні технології. Через їх застосування здійснюється прикриття недемократичних процедур під демократичними гаслами. Маніпулятивні технології стають засобами обману громадян. У свою чергу, це аж ніяк не сприяє демократизації України. Тому найактуальнішою є розробка заходів протидії політичному маніпулюванню на загальнодержавному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон ; общ. ред. и предисл. П. С. Гуревича. – М. : Изд. группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 89 с.
2. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер ; пер. с англ. под ред. Н. А. Рубакина. – Минск : Соврем. литератор, 1998. – 1408 с.

3. Поппер К. Открытое общество и его враги : пер. с англ. / К. Поппер ; под ред. В. Н. Садовского. – М. : Феникс : Междунар. фонд «Культ. инициатива», 1992. – Т. 1 : Чары Платона. – 432 с.
4. Политология в вопросах и ответах : учеб. пособие для вузов / под ред. Ю. Г. Волкова. – М. : Гардарики, 1999. – 472 с.
5. Соловьев А. И. Политическая теория, политические технологии : учеб. для студ. вузов / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
6. Видрін Д. І. Політика: історія, технологія, екзистенція / Д. І. Видрін. – К. : Либідь, 2001. – 432 с.
7. Головатий М. Мистецтво здобувати владу / Микола Головатий // Політ. менеджмент. – 2009. – № 4 (37). – С. 28–43.
8. Ващенко К. О. Політичні технології як чинник демократичного розвитку суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / К. О. Ващенко. – К., 1999. – 52 с.
9. Поліщук І. О. Технології політичні / І. О. Поліщук // Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2015. – С. 715–717.
10. Сурмін Ю. П. Вибірчі технології / Ю. П. Сурмін, Д. Ю. Наріжний. – Д. : Пороги, 2001. – 120 с.
11. Полторац В. А. Сущность и содержание политического маркетинга / В. А. Полторац // Політичний маркетинг та електоральні технології : зб. наук. пр. – Запоріжжя : Гарт, 2002. – С. 31–43.

ИСТОРИЯ ПОНЯТИЯ «ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ»

Поліщук О. А.

Статья посвящена исследованию происхождения и становления понятия «политические технологии». Раскрыто связь между политическими и социальными технологиями. Выявлена степень разработанности понятия политических технологий в политической науке. Раскрыты основные научные подходы к пониманию природы и сущности понятия «политические технологии». Определена необходимость комплексного исследования политических технологий как разновидности социальных технологий.

Ключевые слова: *политические технологии, демократический транзит, политический маркетинг, политическая коммуникация, PR.*

HISTORY OF THE CONCEPT «POLITICAL TECHNOLOGY»

Polishchuk O. O.

The article investigates the origin and formation of concepts political technology. Reveals the connection between political and social technologies. Discovered level of development of political technology concept in political science. The basic scientific approaches to understanding the nature and essence of the concept political technology.

The necessity of a comprehensive study of political technologies as a form of social technologies.

On the modern stage of political development the technological constituent of policy in domestic science is characterized partial research. At the same time, this sphere causes interest of politicians, research workers and upravlinciv. The various going near the analysis of political technologies form various determinations. Political science determines political technologies as «aggregate of principles, methods and procedures, that the subjects of political activity use. Political technologies, based on a theoretical analysis.

Usually sutnistniy maintenance of political technologies is bound to electoral technologies, pr-technologies, and also with the political marketing. About it mashtabne application and distribution testifies them for influence on mass consciousness during hustings. The important aspect of electoral communications is Public Relations. In Ukrainian political science conducted not enough researches from this problems. In world political science the various aspects of Public Relations are presented in more than 500 determinations. Within the limits of the generalized approach this concept is understood as science and direction of practical activity of people in relation to optimization of communicative space.

In conducted modern pr-campaigns theoretical basis is conception of situation control of events and problems. It foresees intellectual co-operation from MASS-MEDIA, the main task of which is expulsing of negative information, maintainance of control of informative space, strengthening of public support.

Pr-technologies, which serve political parties, candidates, institutes of state power, develop in a few directions. From creation of information message to the origin of public trust to the candidate or party it is necessary to overcome a difficult communicative way. The uses of simple charts of forming of public opinion, as a rule, do not give positive results. Not taking into account the mediated factors and not watching the change of moods, it is possible not only not to get the expected result but also produce a negative image of politician or parties.

Made the following conclusions. Political technology is a part of social technologies and play an important role in modern society. The extent of their development and perfection is an indicator of the maturity of the political institutions of the state. They reflect the diversity and complexity of modern society. Political technologies with its complex structure.

The type of political technology depends on the degree of political system of society. Political control and communication technology used in politics to solve specific problems. In society Transitive type of main problems of political management is to develop the best tools for solving political problems, as well as compliance with the principles of the technologies morality. In Ukraine, unfortunately mostly used manipulative political technologies. Through their application cover undemocratic procedures carried out under democratic slogans. Manipulative technologies are means of deception of citizens. This in turn does not contribute to the democratization of Ukraine. Therefore, the most urgent is to develop measures to counter political manipulation at the national level.

Key words: *political technologies democratic transit, political marketing, political communication, PR.*

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ ЯК ОЗНАКА ЗМІН У МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядаються причини активізації та перспективи розвитку інституту волонтерства в Україні у зв'язку із змінами, що відбуваються в ментальності українського народу. Доводиться, що волонтерство в Україні не є тимчасовим явищем, воно стало наслідком ціннісних змін у свідомості українців, а якщо в країні з'явиться політична сила, яка розумітиме зміст волонтерства і цінитиме якість соціального капіталу, сконцентрованого у волонтерських структурах, то це зможе забезпечити розширення цього руху в Україні та підвищення якості надання волонтерської допомоги.

Ключові слова: волонтерський рух, волонтерська діяльність, українська ментальність, ментальні установки, ментальні параметри.

Актуальність проблеми. Незалежність українців від власної волі відійшла в минуле. Спільний біль і спільні перемоги проявилися в підвищенні громадянської чутливості, відповідальності людей один за одного, позначилися на розгалуженості соціальних зв'язків між ними, що з'явилися останнім часом і ґрунтуються на двох цінностях: життя в суверенній державі та можливість самовияву й ініціативи кожного громадянина. Переконавання й ментальні установки, які нещодавно здавалися непорушними, відійшли майже відразу. Українці перебудовують власну ментальність, позбавляючись цілої низки комплексів, серед яких найбільш значущими є такі.

Комплекс меншовартості. Багато десятиліть в Україні від покоління до покоління передавалася «психологія жертви», коли багато сил витрачалося на невдоволення або, навпаки, непомірні амбіції замість тверезої оцінки ситуації і впевнених дій.

Комплекс безініціативності і безвідповідальності. Небажання проявляти себе й брати відповідальність, «боротися із млинами» бюрократії, намагання «влаштуватися зручніше», острах підтримати одну зі сторін конфлікту навіть у випадку, коли порушена справедливість, глибоко закріпилися на ментальному рівні українців.

Комплекс стереотипів. Відсутність тривалої традиції державотворення призвела до того, що в суспільній свідомості склалися і набули значного поширення стереотипи української відсталості і провінційності.

Революційні події української зими 2013–2014 рр. були крайньою формою прямої демократії. Утім будь-яка революція минає і починається період рутинної повсякденної діяльності. Держава в постреволюційну епоху зазвичай є слабкою, неусталеною і багато в чому, як в Україні, дискредитованою. Саме тоді в суспільстві починає пробуджуватися громадська ініціатива. Соціально-політичні процеси, що відбуваються сьогодні в Україні, обумовили не тільки об'єктивну потребу змін у свідомості українців, але й поширення тих видів суспільної діяльності, які раніше ніколи не асоціювалися з їх ментальністю. Мова йде про волонтерство.

Отже, *метою* статті є визначення причин активізації та перспективи розвитку інституту волонтерства в Україні у зв'язку із змінами, що відбуваються в ментальності українського народу.

Виклад основного матеріалу. Багато років поспіль соціологи ставили в анкетах питання: «Чи пишаєтеся ви своєю країною?» І велика частина респондентів не приховувала скепсису: чим пишатися — світоглядною аморфністю, звичною «хатою скраю»? Тепер усе змінилося. Зараз спостерігається зростання гідності народу, орієнтації на самореалізацію, що додає українцям упевненості в собі, допомагає знайти опору на традиційні й нові цінності й внутрішню єдність з іншими людьми. З позитивною самореалізацією, вважає головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України Анатолій Ручка, пов'язане *явище креативного індивідуалізму* [див. 1]. Креативним індивідуалізмом він називає відповідальність громадянина за себе, свою сім'ю, власну життєтворчість, усвідомлення цінності своєї особистості. Гуртуючись в екстремальних умовах, українці демонструють творчу самореалізацію через волонтерство, відстоювання державних інтересів кожним на своєму місці, формування громадянського суспільства з низки громадянських ініціатив. Відповідно зростає й рівень солідаризації суспільства. Як ознаку часу науковець виділяє *ревіталізацію* — відродження й підйом певних історичних, релігійних і народних цінностей, що дають опору й об'єднують народ загальними ідеями та почуттями.

«Якщо розглядати ціннісну ментальність українців як сплав інтелекту й почуттів, то це досить близько до духу — а він “злітає”, — говорить А. Ручка. — З 2012 року найбільший стрибок спостерігається в оцінках державної незалежності України. У ментальності населення підвищився індекс участі в політичному житті. Якщо буде розбудовуватися демократія, разом з “просвітлінням” ментальності зросте участь людей у реальних діях. Надзвичайні події послужили причиною підвищення креативного індивідуалізму» [див. 1].

Відомі події останніх років, за оцінками фахівців, загострили ряд проблем: політичних, економічних, фінансових, оборонних, соціальних (біжен-

ці, переселенці із зони воєнних дій тощо). Якщо в 2012 р., за даними моніторингу Інституту соціології, тільки 17% опитаних громадян вважали політичну ситуацію в країні критичною, вибухонебезпечною, то наприкінці 2014 р. — 55%. У той же час зазначені події послужили причиною мобілізації людського потенціалу країни. Про це свідчить масова підтримка громадянами українського війська, діяльність добровольців і волонтерів. А. Ручка вважає, що у такої мобілізації є *ментальні параметри*, тобто ціннісні преференції людей, що формуються в молодому віці і впливають протягом життя на пріоритети їхньої життєдіяльності, виявляючись і на ментальному рівні, і в реальних діях. Такі цінності інтегрують соціум, підтримують його цілісність і стабільність, складають смисловий фундамент культури будь-якого соціуму, наділяючи змістом дії та взаємодії людей, виступаючи стандартами або критеріями вибору за наявними альтернативами. При цьому значення цінностей для людського життя полягає у продукуванні й підтримці соціальних зв'язків між людьми, у сприянні їх ідентифікації, у створенні атмосфери впевненості в людських взаєминах. Разом з тим цінності можуть характеризувати не тільки згуртованість соціуму, але і його ієрархію, розшарування, неоднорідність, здатні бути джерелом латентних ціннісних конфліктів.

За 1991–2014 рр. Інститут соціології провів дев'ять репрезентативних загальнонаціональних опитувань стосовно ціннісних пріоритетів населення України. Респондентам пропонувалося оцінити важливість особисто для себе певного списку цінностей за п'ятибальною шкалою, де 1 бал означає «зовсім не важливо», 5 балів — «дуже важливо». Аналіз даних свідчить, що за цей період статистично значно не виросла важливість тільки шести цінностей з двадцяти, пропонованих за списком. Це — здоров'я, родина, діти, добробут, цікава робота та участь у релігійному житті. Якщо середній індекс цього ціннісного комплексу в 2012 р. становив 4,32 бала, то в 2014 р. він виріс тільки до 4,35. Досить важливим для себе цей ціннісний комплекс в 2012 р. вважали близько 58% опитаних, а в 2014 р. — близько 62%. У той же час статистично значуще виросла важливість інших 14 цінностей, пов'язаних із державною незалежністю України, демократичним контролем над рішеннями влади, демократичним розвитком країни, свободою слова, підприємницькою ініціативою, індивідуальною самостійністю, культурною компетентністю, рівними можливостями для всіх, морально-психологічним станом суспільства, національно-культурним відродженням, участю в політичному житті, соціальною рівністю, інтелектуальним розвитком, суспільним визнанням [див. 1]. Це означає, що під час надзвичайних подій ментальність наших громадян підлягає певній ціннісній метаморфозі, пов'язаній насамперед з помітним ростом важливості патріотизму, демократизму,

креативного індивідуалізму, культурної компетентності. До цієї групи цінностей можна додати також рівні можливості для всіх, морально-психологічний стан суспільства й національно-культурне відродження. Їх індекси також зросли, що свідчить про ревіталізацію (пожвавлення) традиційних цінностей (історичних, релігійних, народних), дійсно необхідних соціуму під час бурхливих змін і надзвичайних подій. А. Ручка згрупував означені зміни і назвав їх *синдромами ціннісного самовизначення*¹. Перший синдром — «Безпека» — включає закріплення вітальних цінностей (здоров'я, родина, діти, добробут). Другий — «Соціальний комфорт» — пов'язаний з різноманітними просоціальними (інтеракційними, егалітарними, релігійними) цінностями, покликаними забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаєминах з людьми з приводу знаходження можливостей для реалізації своїх інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникання конфліктів, пошуку життєвих сенсів. Третій синдром — «Самореалізація» — передбачає збільшення значущості цікавої роботи, суспільного визнання, індивідуальної самостійності, інтелектуального розвитку, культурної компетентності. Четвертий — «Демократія» — орієнтований на політико-громадянські цінності (державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті) і забезпечує розширення участі громадян у політико-громадянському житті соціуму. Як засвідчило дослідження Інституту соціології НАН України, саме останній синдром у період 2013–2014 рр. виявив найбільший рівень зростання. Яскравим його проявом, безумовно, можна вважати поширення в Україні волонтерського руху.

Слово «волонтер» походить з французької мови та дослівно означає «доброволець». Спочатку так називали виключно людей, які за власним бажанням вирішили вступити на військову службу. У ХХ ст. сфера вживання цього поняття значно розширилася: воно стало позначати будь-яку добровільну суспільно корисну діяльність.

У 2013 р. країнами-лідерами за кількістю волонтерів були Індія (157 млн осіб), США (115 млн осіб) та Індонезія (52 млн). А за поширеністю волонтерства, тобто відсотком людей, які займаються добровільництвом, трійка лідерів виглядає таким чином: Туркменистан (57%), Шри-Ланка (46%), США (45%). Україна же у 2014 р. (у той час коли волонтерський рух уже набув досить великого поширення) посіла у світовому рейтингу благодійності за показником волонтерської активності лише 26-те місце [2]. Це ще раз свідчить про те, що волонтерство залежить не тільки й не стільки від

¹ Треба зазначити, що ці синдроми напряму перегукуються з відомою «пірамідою потреб» А. Маслоу, але в сучасних українських реаліях вони набувають специфічного забарвлення і заслуговують на увагу.

рівня економічного розвитку країни, скільки від ментальності та системи цінностей, притаманних тій чи іншій культурі.

2011 р. був прийнятий Закон України «Про волонтерську діяльність». У цьому нормативно-правовому акті дано визначення волонтерської діяльності як «добровільної, безкорисливої, соціально спрямованої, неприбуткової діяльності, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги» [3]. Події наступних років привели до того, що 30 березня 2015 р. Президент України Петро Порошенко завізував внесення змін до Закону «Про волонтерську діяльність». У повідомленні його прес-служби, зокрема, зазначається, що «Закон № 246-VIII від 5 березня 2015 року врегульовує суспільні відносини, пов'язані з провадженням волонтерської діяльності в Україні. Це має забезпечити ефективне регулювання правовідносин, що виникають у процесі провадження волонтерської діяльності в Україні, сприятиме розвитку волонтерського руху в Україні, підвищенню якості надання волонтерської допомоги» [4]. Але чи почав діяти цей механізм з прийняттям змін до Закону? На жаль, тільки на папері.

Проведений нами аналіз 256 інтернет-публікацій щодо діяльності українських волонтерів протягом 2014–2015 рр. засвідчив, що зараз в Україні сформувалися дві умовні групи ментальних (таких, для яких добровільна безоплатна допомога є свідомим вибором) волонтерів¹. Їхня діяльність має різну мотивацію та перспективи.

До першої групи можуть бути віднесені волонтери, які виявили бажання йти на конструктивну співпрацю з владою. Для них украй важливо зберегти свою незалежність і діяти так, щоб ця співпраця приносила якнайбільше користі тим, кому вони допомагають. Ці волонтери воліють зберегти свою репутацію і не потрапити в нечесні ігри. Основною небезпекою в їх діяльності є перетворення волонтерства в самоціль: якщо немає впевненості, що ти себе не скомпрометуєш, то краще зупинитися.

Другу групу склали волонтери, які вирішили, що будуть перебувати в опозиції до влади, бо не вірять, що вона здатна подолати корупцію і бюрократизм. Утім їм слід урахувувати, що є потреби, при вирішенні яких доведеться стикатися з державними структурами, тому важливо не стати маріонеткою в руках опозиційних до влади політичних сил, які можуть прагнути використати волонтерів задля досягнення власних цілей. Отже,

¹ Крім ментальних волонтерів діє також досить велика кількість ситуативних (таких, що здійснюють разові акти волонтерства, частіше за все «за компанію») та псевдоволонтерів (таких, що використовують волонтерську діяльність задля отримання преференцій для себе). Запропонована класифікація є авторською.

небезпека в їх діяльності полягає в такому: якщо немає впевненості, що ти себе не скомпрометуєш у ніші опозиційності, то краще зупинитися.

Висновки. Сьогодні основна спрямованість волонтерства у нас мілітаризована. Проте волонтери не тільки рятують життя і здоров'я бійців та інших постраждалих у військових діях на Сході, але й допомагають їм вирішити соціальні проблеми, повернутися до мирного життя, переселенцям — облаштуватися на новому місці. Якщо в країні з'явиться політична сила, яка розумітиме зміст волонтерства і цінитиме якість соціального капіталу, сконцентрованого у волонтерських структурах, то це дійсно зможе забезпечити розширення цього руху в Україні та підвищення якості надання волонтерської допомоги. Тому можна погодитися з експертом зі стратегій, членом Нестерівської групи Євгеном Глібовицьким, який вважає, що волонтерство в Україні не є тимчасовим явищем, воно стало наслідком ціннісних змін у свідомості українців, а коли змінюються цінності, то це надовго [5].

ЛІТЕРАТУРА

1. Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/socium/triumf-voinov-sveta-povyshenie-gradusa-intellekta-i-chuvstv-_html.
2. Режим доступу: <http://khoyub.com.ua/psiholog/volonteri.html>.
3. Відом. Верхов. Ради України. – 2011. – №42. – Ст. 435.
4. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/133123>.
5. Режим доступу: <http://povin.com.ua/zhiti-ne-tak-yak-ranisce-ukra%D1%97nci-osvoyuyut-volonterstvo-103250/>.

ВОЛОНТЕРСКОЕ ДВИЖЕНИЕ КАК ПРИЗНАК ИЗМЕНЕНИЙ В МЕНТАЛЬНОСТИ УКРАИНЦЕВ

Погребная В. Л.

В статье рассматриваются причины активизации и перспективы развития института волонтерства в Украине в связи с изменениями, происходящими в ментальности украинского народа. Доказывается, что волонтерское движение в Украине не является временным явлением, оно стало следствием ценностных изменений в сознании украинцев, а если в стране появится политическая сила, которая будет понимать содержание волонтерства и ценить качество социального капитала, сконцентрированного в волонтерских структурах, то станет возможным расширение этого движения в Украине и повышение качества предоставления волонтерской помощи.

Ключевые слова: волонтерское движение, волонтерская деятельность, украинская ментальность, ментальные установки, ментальные параметры.

VOLUNTEER MOTION AS SIGN OF CHANGES IS IN MENTALITY OF UKRAINIANS

Pogribna V. L.

In the article the phenomenon of volunteering is examined in Ukraine through the prism of changes of mentality of the Ukrainian people after the events of 2013–2014. An author proves that Ukrainians reconstruct own mentality, delivered complexes of inferiority, un-initiativeness and to irresponsibility. Public initiative activates in society, a key place among that occupies volunteer motion.

Analysis conducted by an author 256 internet-publications in relation to activity of the Ukrainian volunteers during 2014–2015 witnessed, that all volunteers in Ukraine can be divided into 3 conditional groups: mental, situation, criminal. Basis of volunteer motion is made by mental volunteers for that a voluntarily help is a conscious choice. Their activity has different motivation and prospects.

For volunteers that expressed a desire to go to the structural collaboration with power, it is extremely important to save the independence and operate so that and a collaboration brought most to the benefit that, who they help. These volunteers prefer to save the reputation and not get in foul plays.

Volunteers that decided to be in opposition to power, because disbelieve that she is able to overcome a corruption and bureaucratism, risk to become marionettes in the hands of opposition to power political forces, that can aim to use volunteers for the sake of achievement of own aims.

An author underlines that in present tense the basic orientation of volunteering in Ukraine is militarized. However volunteers not only rescue life and health of fighters and other injured in military operations on East but also help them to work out social problems. The rows of volunteers grow constantly. Thus, volunteering in Ukraine is not the temporal phenomenon, it became the consequence of the valued changes in consciousness of Ukrainians.

Key words: *volunteer motion, volunteer activity, Ukrainian mentality, mental options, mental parameters.*

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР

У статті представлені різні підходи до визначення поняття «якість вищої освіти». Особлива увага приділяється аналізу системи гарантій якості вищої освіти в умовах реалізації Болонського процесу. Розглядаються узгоджені на європейському рівні відповідно до вимог Болонської декларації стандарти і процедури оцінки якості вищої освіти.

Ключові слова: вища освіта, якість вищої освіти, європейський освітній простір, забезпечення якості вищої освіти, система оцінки якості вищої освіти.

Актуальність теми. У сучасних умовах проходить суттєва актуалізація проблеми якості вищої освіти. У рамках Болонського процесу забезпечення якості вищої освіти декларується як найважливіший орієнтир політики європейських держав у сфері освіти. У програмних документах країн — учасниць Болонського процесу зауважено, що діяльність у галузі вищої освіти в умовах змін, що відбуваються у світі, повинна здійснюватися під трьома девізами, які зумовлюють її роль і функції в соціальному розвитку: відповідність вимогам сучасності, інтернаціоналізація, а також якість. Так, у Посланні Саламанської конвенції європейських вищих навчальних закладів йдеться, що якість — найголовніша умова для довіри, релевантності, мобільності і привабливості вищої освіти.

Наукова розробка проблеми. Незважаючи на те, що в науковій літературі знайшло широке відображення осмислення поняття якості вищої освіти (В. Андрущенко, І. Бех, К. Гнезділова, О. Демченко, В. Зінченко, М. Кисіль, К. Корсак, О. Левченко, В. Луговий, П. Саух, Ж. Таланова, І. Тализіна, А. Токман, М. Степко, Є. Шультгін, С. Цимбалюк, Я. Яхніна та ін.), усе ж залишаються дискусійними питання про те, що вважати якістю вищої освіти, яка її сутність та які умови її забезпечення.

Метою даної статті є дослідження сутності поняття «якість вищої освіти», розгляд сучасних стандартів якості вищої освіти в європейському освітньому просторі, аналіз освітньої політики країн — учасниць Болонського процесу щодо механізмів забезпечення якості вищої освіти.

Поняття «якість» носить багатоаспектний характер у залежності від об'єкта і галузі, які розглядаються. Стосовно вищої освіти воно має різні значення у залежності:

- від вимог сторін, які зацікавлені в діяльності ВНЗ: держави, роботодавців, студентів, професорсько-викладацького складу;
- від якості тієї академічної галузі, яку треба оцінити;
- від історичного періоду в розвитку вищої освіти тощо.

Тому не випадково, що поняття «якість вищої освіти» має різноманітні інтерпретації.

У Меморандумі про вищу освіту Комісії Європейських співтовариств, що був надрукований 1991 р., якість визначається як найбільш ефективне використання людських і матеріальних ресурсів вищої школи; поширення наукових досліджень і максимально можливе їх застосування в навчальному процесі; удосконалення і оптимізація вступу до ВНЗ і форм атестації студентів; покращення професійної компетенції викладачів; поглиблення взаємодії з роботодавцями. У Всесвітній декларації про вищу освіту для ХХІ століття, що була прийнята 1998 р. на організованій ЮНЕСКО Всесвітній конференції з вищої освіти, якість у галузі вищої освіти трактується як багатовимірна концепція, яка «повинна охоплювати всі її функції і види діяльності: навчальні і академічні програми; наукові розробки і стипендії; комплектацію кадрами; учнів; будівельні споруди; матеріально-технічну базу; устаткування; роботу на благо суспільства і академічне середовище».

У закордонній науковій літературі останнім часом спостерігається тенденція до побудови багатовимірних моделей якості вищої освіти, де різним вимірам відповідають різні підходи до цього поняття. Зокрема, популярною є загальна модель Л. Харвії і Д. Гріна, згідно з якою вирізняють п'ять аспектів поняття якості вищої освіти: виключність (прагнення бути кращим за інших); досконалість або стабільність, придатність до певних цілей (відповідність вимогам клієнтів, потребам або бажанням), співвідношення з ціною (можливість та термін повернення інвестицій у вищу освіту) [1, с. 10]. Близькою до їх підходу є модель Ж. Перрі, який додатково виокремлює якість вищої освіти як атрибут, що характеризує постійний розвиток [2, с. 108].

У межах проекту UNESCO-CEPES «Стратегічні показники вищої освіти в ХХІ столітті» відображені такі основні підходи до визначення якості вищої освіти:

1. Якість вищої освіти як зверхність (високий рівень складності програми, процедур тестування студентів, імідж ВНЗ не тільки на національному, але й на міжнародному рівні).

2. Якість як відповідність поставленим цілям (відповідність загальноприйнятим стандартам, визначеним акредитаційним органом, з акцентом на досягнуті результати освітнього процесу або навчальної програми).

3. Якість як задоволення споживача (виправдання очікувань споживачів — студентів, батьків, суспільства в цілому та інших зацікавлених сторін).

4. Якість як синонім покращення (процес, спрямований на постійне вдосконалення, розвиток відповідальності ВНЗ за краще використання його інституційної автономії та свободи) [3, с. 250–252].

Треба зауважити, що кожний із наведених підходів має свої переваги й обмеження в залежності від певного етапу розвитку вищої освіти, національної специфіки сприйняття, вимог, що висуваються ринком праці. У той же час елементами, що інтегрують різноманітні підходи до визначення якості в системі вищої освіти, є гарантоване виконання вимог освітніх стандартів і реалізація процесу бенчмаркінгу; спроможність ставити чіткі цілі у відповідності до вимог часу і досягати їх; спроможність відповідати вимогам споживачів та інших зацікавлених сторін; постійний рух до вдосконалення.

Забезпечення якості вищої освіти в Європі стало гаслом останніх десятиліть і наслідком широкомасштабних реформ національних систем освіти.

У Болонській декларації 1999 р. зауважується, що одним із найважливіших напрямів діяльності країн — учасниць Болонського процесу є співробітництво в галузі забезпечення якості вищої освіти через розробки відповідних критеріїв і методологій оцінки, що виступає основою для формування європейського простору вищої освіти [4, с. 2].

Першими європейськими країнами, що розпочали процес із забезпечення якості вищої освіти, були Велика Британія, Франція і Нідерланди. Вони почали проводити формальну оцінку якості вищої освіти з 1985 р. (при тому що в політехнічному секторі Великої Британії система зовнішньої оцінки якості існувала вже з кінця 1960-х рр.). Важливим поштовхом у поширенні практики забезпечення якості вищої освіти в Європі став пілотний проект Європейського Союзу, що був реалізований у 1994–1995 рр. Агентство із забезпечення якості освіти Фландрії, Голландії і Німеччини в 1999 р. розробило методику оцінки якості вищої освіти в галузі фізики, пізніше реформовану в університетах усіма агентствами, що співпрацювали одне з одним. Болонська декларація надала старт підтримці цієї інновації з боку інститутів Європейського Союзу.

У 2004 р. Європейська комісія запропонувала «п'ять кроків для забезпечення якості». Вони включають: 1) створення всіма інститутами вищої освіти внутрішніх систем забезпечення якості; 2) появу незалежних акредитаційних агентств з питань забезпечення якості; 3) включення національних агентств в європейський реєстр акредитаційних агентств із забезпечення якості і визначення умов реєстрації; 4) можливість для інститутів вищої освіти обирати з реєстру агентство, яке відповідає його профілю і потребам; 5) прийняття результатів оцінки агентств офіційного реєстру як основи для рішень з ліцензування і фінансування, включаючи право на гранти для студентів.

У відповідності до рішення, яке було прийнято на Берлінській конференції міністрів, що відповідають за вищу освіту (2003 р.), у 2005 р. Європейська

мережа забезпечення якості вищої освіти (ENQA), що була створена в 2000 р. для координації процесу розробки європейських стандартів якості вищої освіти і для вирішення проблем сертифікації та акредитації освітніх програм і вищих навчальних закладів, розробила «Стандарти і інструкції із забезпечення якості в європейському просторі вищої освіти».

Цей документ, підготовлений ENQA разом з Європейською асоціацією університетів, Національними союзами студентів у Європі і Європейською асоціацією закладів вищої освіти, містить такі рекомендації:

- розробити європейські стандарти з внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості, а також стандарти для агентств із зовнішнього забезпечення якості;

- проводити кожні п'ять років циклічну оцінку європейських агентств із забезпечення якості;

- зробити акцент на субсидіарності, при цьому по можливості проводити оцінку всередині країни;

- скласти Європейський реєстр агентств із забезпечення якості;

- створити Європейський консультативний форум із забезпечення якості вищої освіти.

У якості розроблених стандартів і директив зовнішньої і внутрішньої гарантії якості були покладені такі підходи до забезпечення якості:

- вищий навчальний заклад несе основну відповідальність за якість і її гарантію;

- інтереси суспільства, що стосуються якості і стандартів вищої освіти, повинні бути захищені;

- якість академічних програм для студентів й інших споживачів повинна поліпшуватися і розвиватися;

- мають існувати ефективні організаційні структури, що репрезентують і підтримують академічні програми;

- необхідним є забезпечення прозорості і використання зовнішньої експертизи гарантії якості;

- повинен заохочуватися розвиток культури якості у ВНЗ;

- мають бути розроблені процеси, що дозволяють ВНЗ продемонструвати досягнуті результати, в тому числі відобразитися у звітності;

- гарантія якості з метою звітності повинна повністю відповідати гарантії якості з метою вдосконалення навчального процесу;

- навчальні заклади повинні демонструвати свої якості як усередині країни, так і на міжнародній арені;

- процеси, що використовуються, не повинні принижувати різноманіття і новаторство [5, с. 5–15].

Разом з тим на ювілейній зустрічі міністрів, що відповідають за вищу освіту європейських країн – учасниць Болонського процесу, 11 березня

2010 р. в Будапешті (Угорщина) були оголошені основні принципи розвитку системи гарантій якості вищої освіти:

- вищі навчальні заклади несуть основну відповідальність за якість вищої освіти;
- усі форми і процедури гарантії якості повинні бути зорієнтовані на подальшому вдосконаленні якості освіти;
- різноманіття підходів вітається, якщо застосовуються єдині для всіх принципи оцінки і гарантії якості;
- усі учасники освітнього процесу й особливо студенти беруть участь у процедурах і роботі органів гарантії якості;
- агентства гарантії якості є незалежними.

26–27 квітня 2012 р. у Бухаресті відбулася конференція міністрів, під час якої було прийнято комюніке, в якому було констатовано, що учасники Болонського процесу будуть намагатися забезпечувати якість вищої освіти з метою збільшення працевлаштування випускників ВНЗ і поширення академічної мобільності як засобу поліпшення навчання.

Останнім часом у більшості національних систем вищої освіти країн – учасниць Болонського процесу став очевидним зсув від контролю «входів» до моніторингу контролю «виходів» освітнього процесу. Це зумовлює засвоєння такої методології проектування вищої освіти, в якій одним із найважливіших структурних елементів системи вищої освіти стають результати освіти.

Іншими словами, основними в оцінці ефективності освітньої діяльності вищих навчальних закладів стають не планування і реалізація навчального процесу (зміст навчальних планів, навчальний час тощо), а результати освіти: отримані студентами знання, компетенції і навички, у тому числі за рахунок їх самостійного навчання й самоосвіти.

Центр уваги все відчутніше зміщується із самого процесу навчання (навчальні програми, академічна успішність студентів) на компетентнісний підхід із орієнтацією на професійну й особистісну підготовленість і в першу чергу до працевлаштування випускників, що й повинно бути критерієм результату освіти. У цих умовах механізми забезпечення якості стають центральною складовою подібного управління системою освіти за результатами [6, с. 10].

З метою досягнення об'єктивності процедури забезпечення якості вищої освіти створюються незалежні структури — Національні агентства із забезпечення якості вищої освіти тощо. Незалежність цієї структури повинна бути підтверджена офіційними документами. Незалежність також є одним із критеріїв для членства в Європейській асоціації із забезпечення якості вищої освіти (ENQA) і при внесенні до Європейського реєстру із забезпечення якості вищої освіти (EQAR). Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти створено і в Україні відповідно до Закону України «Про вищу освіту».

В європейському просторі вищої освіти існує низка організацій і структур, які займаються забезпеченням якості вищої освіти: Міжнародна асоціація президентів університетів (МАПУ); Європейська асоціація вищих навчальних закладів (ЄАВНЗ); Європейська асоціація університетів (ЄАУ); Європейське студентське бюро (ЄСМБ); Міжнародна мережа агенцій із забезпечення якості вищої освіти (ММАЗЯ); Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ЄМЗЯ); Європейський консорціум акредитацій (ЄКА); Транснаціональний європейський проект оцінювання (ТЄПО); Центрально- і Східноєвропейська мережа (ЦЄЄ); Скандинавська мережа із забезпечення якості вищої освіти [6, с. 17].

Останніми роками значно зросло міжнародне співробітництво між європейськими агентствами із забезпечення якості вищої освіти. Воно включає такі форми, як залучення іноземних фахівців з окремих дисциплін у процес оцінки якості вищої освіти або включення їх до складу комісії з акредитації; включення іноземних колег або експертів в орган управління або керівний комітет агентства тієї чи іншої країни; використання існуючих міжнародних стандартів і критеріїв при оцінці й акредитації та використання розроблених на міжнародному рівні показників рівня навченості для ступенів бакалавра та магістра. Згодом національні критерії кваліфікації повинні будуть злитися в єдину структуру вимог кваліфікацій Європейського простору вищої освіти, які формуються на основі загального розуміння результатів навчання й компетенцій, що отримуються випускниками вищих навчальних закладів.

Висновок. В умовах інтеграції національних освітніх систем до європейського простору країни — учасниці Болонського процесу створили єдину систему забезпечення якості вищої освіти та розробили єдині критерії її оцінки. Тим самим вони заклали базис для формування і зміцнення єдиного загальноєвропейського простору вищої освіти, для посилення довіри до нього. Це має важливе значення для активізації академічної мобільності та збільшення працевлаштування випускників європейських вузів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Harvey L. Defining quality / L. Harvey, D. Green // *Assessment and Evaluation in Higher Education*. – 1993. – V. 18 (1). – P. 9–34.
2. Parri J. Quality in Higher Education / J. Parri // *Management*. – 2006. – № 2 (11). – P. 107–111.
3. Гаранții качества высшего образования: Глоссарий // *Экспертиза качества профессионального образования : материалы семинара, 20–22 июня 2014 г.* – М. : МГУ им. М. П. Огарёва, 2014. – 315 с.
4. The European Higher Education Area. Join Declaration of the Ministers of Education // *Bologna*. – 1999. – 19 June. – P. 2.

5. Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. – К. : Ленвіт, 2006. – 35 с.
6. Бабін І.І. Забезпечення якості вищої освіти: європейський, національний та інституційний рівні / І.І. Бабін // Наука і освіта. – 2011. – № 1. – С. 7–13.
7. Рябченко В. Проблема якості вітчизняної вищої освіти в контексті освітянських реформ: ретроспектива й сучасність з позицій світоглядно-компетентнісного підходу / В. Рябченко // Вища освіта України. – 2015. – № 1. – С. 12–27.

КАЧЕСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ЕВРОПЕЙСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Климова Г. П.

В статье представлены различные подходы к определению понятия «качество высшего образования». Особое внимание уделяется анализу системы гарантий качества высшего образования в условиях реализации Болонского процесса. Рассматриваются согласованные на европейском уровне в соответствии с требованиями Болонской декларации стандарты и процедуры оценки качества высшего образования.

Ключевые слова: *высшее образование, качество высшего образования, европейское образовательное пространство, обеспечение качества высшего образования, система оценки качества высшего образования.*

QUALITY OF HIGHER EDUCATION: A EUROPEAN DIMENSION

Klimova G. P.

The article presents the different approaches to the definition of «quality of higher education». Particular attention is paid to the analysis of quality guarantee system of higher education in the Bologna process. We consider the agreed at the European level, in accordance with the requirements of the Bologna Declaration standards and procedures for assessing the quality of higher education.

The term «quality» is multidimensional in nature depending on the object and the industry in question. As for higher education, it has different meanings depending on:

– The requirements of parties interested in the activities of institutions: government, employers, students, faculty members;

– The quality of the academic sector, which should be evaluated;

– From the historical period in the development of higher education.

That is why the concept of «quality of higher education» has various interpretations.

The project UNESCO-CEPES «Strategic indicators of higher education in the XXI century» are the following basic approaches to the determination of the quality of higher education:

1. Quality of higher education as supremacy (high complexity of the program, students testing procedures, image universities not only at national but also at international level);

2. *Quality as compliance with stated objectives (compliance with generally accepted standards specified akredetatsiynym body, with a focus on results achieved educational process or curriculum);*

3. *Quality as customer satisfaction (excuse expectations – students, parents, society and other stakeholders);*

4. *Quality as a synonym for improvement (process aimed at continuous improvement, development institutions liable for better use of its institutional autonomy and freedom).*

It should be noted that each of the approaches has its advantages and limitations, depending on the particular stage of development of higher education, national identity perception, requirements imposed labor market. At the same time, elements integrating different approaches to the definition of quality in higher education is guaranteed by the requirements of educational standards and implementation process of benchmarking; ability to set clear objectives in accordance with requirements of time and achieve them; ability to meet the requirements of customers and other stakeholders; constant movement to improve.

The European Commission has proposed a «five steps to ensure the quality». They include: 1) establishment of all institutions of higher education internal quality assurance systems; 2) the emergence of independent accreditation agencies for quality assurance; 3) inclusion of national agencies in the European Register of accreditation agencies to ensure quality and to determine the conditions of registration; 4) the opportunity for higher education institutions to choose an agency from the register which meets their profile and needs; 5) adoption of evaluation agency official register as the basis for decisions on licensing and funding, including the right to grants for students.

At the anniversary meeting of ministers responsible for higher education in the European countries participating in the Bologna Process, March 11, 2010 in Budapest (Hungary) have been declared the main principles of quality assurance systems of higher education:

– *Higher education institutions have the primary responsibility for quality in higher education;*

– *All forms and quality assurance procedures must be focused on further improving the quality of education;*

– *The diversity of approaches is welcome, if applicable principles common to all evaluation and quality assurance;*

– *All participants in the educational process and especially the students take part in work of procedures and quality assurance;*

– *Quality assurance agency independent.*

Thus, in terms of integration of national educational systems into Europe member countries of the Bologna process created a unified system of quality assurance and developed the only criteria for its evaluation. Thus they laid the basis for the formation and strengthening of the single European Higher Education, to enhance credibility. It is essential for enhancing academic mobility and increase employment of graduates of European universities.

Key words: *higher education, quality of higher education, the European educational space, quality assurance of higher education quality assessment system of higher education.*

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент

СПЕЦИФІКА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИНУ

Висвітлюються основні причини, негативні наслідки злочинності, здійснюється аналіз проблем профілактики злочинності, визначаються основні недоліки та причини малоефективної боротьби зі злочинністю в Україні.

Ключові слова: злочин, злочинність, профілактика злочинності, соціальний факт, суспільні відносини, правові відносини, громадянське суспільство.

Актуальність та стан наукового розроблення проблеми. Сьогодні злочинність вразила всі сфери життєдіяльності українського суспільства. У цьому зв'язку є важливим поглиблене вивчення природи, причин, наслідків, тенденцій цього соціального явища, що має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно бути основою для вдосконалювання соціальних відносин і інститутів громадянського суспільства, соціальних норм і практики їх застосування, для зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального і правового виховання, соціальної профілактики і відповідальності. Усі вони спрямовані на те, щоб забезпечити максимальний захист особистості, задоволення інтересів громадян, демократизацію і гуманізацію нашого суспільства.

Результати аналізу першоджерел свідчать про початок вживання терміна «злочинність» у другій половині XIX ст. Одним із перших, хто вживав цей термін, був бельгійський астроном і математик А. Ж. Кетле, а також у різні роки: Е. Феррі, Г. Тард, А. Лакасань, А. Принс, Е. Дюркгейм, Н. Калаянні, Г. Ашаффенбург, Я. Етінгер, Х. Чаріхов, Ф. Ліст, П. Лафарг, Д. Дриль, М. Гернет, В. Бехтерев, В. Бонгер та ін. [1, с. 128].

Основний внесок у вивчення злочинів і злочинності як наукової категорії і практичного явища зробили юристи. Широко відомі праці таких українських кримінологів, як В. А. Глушков, В. В. Голіна, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, О. М. Костенко, О. М. Литвак, А. А. Музика, В. М. Попович, А. П. Тузов, О. Туляков, В. І. Шакун і багато інших. Серед соціологів, які досліджували це явище, можна виділити Е. Дюркгейма, Я. І. Гилинського, Е. В. Тадевосяна, Л. Г. Іоніна, В. М. Когана, І. П. Руценка та ін.

Метою статті є аналіз злочину з позиції соціології, основних його ознак.

Виклад основного матеріалу. У правовій науці різних країн можна знайти формальне визначення злочину як діяння, забороненого законом. Однак юридичний аналіз злочину виявляється сьогодні вже недостатнім. Правознавець бачить злочинну поведінку лише в межах діючої юридичної системи, законодавства конкретної країни.

Відомо, що як об'єкт дослідження, специфічний для соціології, обираються соціальні дії. До них належать як групові дії (тобто дії суспільних груп, верств, класів тощо), так й індивідуальні — дії окремих осіб, що мають суспільне значення.

Соціологічний підхід виходить з примату суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення.

Поняття злочину — ключова категорія соціології кримінального права. Вона ставить у логічний зв'язок суспільні відносини, з одного боку, і кримінально-правову норму, її ефективність і соціальний механізм дії — з другого. Ця методологічна функція — бути ланкою, що опосередковує, між суспільними відносинами і юридичною нормою, а отже, між соціологією й правознавством — теоретичне відбиття реального місця злочину в житті суспільства.

Не менш важливе значення має правильне розуміння злочину й для практики роботи правоохоронних установ. Адже від того, який зміст буде вкладатися в це поняття, залежить і вибір соціальних і юридичних заходів для профілактики правопорушень, і зміст роботи з підвищення ефективності кримінальних законів, і, нарешті, організація виконання покарання як засобу виправлення й перевиховання.

За об'єктивними властивостями злочин — зазіхання конкретної людини на сталий у суспільстві порядок відносин між людьми, колективами, між колективом і особистістю. Це робить злочин соціальним, суспільно значущим явищем. Навіть тоді, коли, здавалося б, збиток понесений тільки потерпілим, злочинець заподіює шкоду суспільству, тому що зазіхає на його члена, що посідає «своє» місце в системі суспільного поділу праці й тому функціонально пов'язаного з усіма іншими членами.

Захисна реакція суспільства на можливу дезорганізацію індивідом нормального функціонування соціального організму набуває юридичної форми й виражається у вигляді правової заборони, сполученої з погрозою застосування санкцій.

Таким чином, з погляду логічної послідовності соціологічне поняття злочину передує його юридичному визначенню. Ознайомлення з ранніми законодавчими системами показує, що так само було й у дійсній історії права. У них ще не були сформульовані позитивні правила поведінки, й мова

йшла прямо про покарання або відшкодування збитку у випадку заподіяння шкоди тими або іншими конкретними діями. З 43-х статей академічного списку Руської правди 41 присвячена карним або цивільним санкціям. З 408 статей Салічної правди 343 мали каральний характер, а більшість інших належали до процесу. Позитивне ж правило поведінки і юридична заборона з'явилися в кодексах значно пізніше.

Досліджувати злочин необхідно в першу чергу як соціальний факт.

Друга соціологічна ознака злочину — специфічний спосіб зазіхання на сформований соціальний порядок. Ним охоплюються тільки такі дії, які об'єктивно порушують або можуть порушити пануючі суспільні зв'язки.

Способи вчинення злочинів в остаточному підсумку обумовлені особливостями суспільних відносин, на чий порядок вони зазіхають. Дії, об'єктивно небезпечні для суспільства в одній історичній ситуації, можуть бути «соціально нейтральними» або навіть «суспільним благом» в іншій. Приватнопідприємницька діяльність, яка, наприклад, лише спорадично виникає в добуржуазних формаціях, «суспільно корисна» при капіталізмі й злочинна при соціалізмі. Вона не зачіпає основ натурального поміщицького господарства, повністю збігається із приватнопідприємницькою сутністю буржуазного виробництва, у своїй класичній формі заснованого на принципі «вільної конкуренції», і вступає в пряме протиріччя із соціалістичними народногосподарськими початками. Більше того, історично певні типи суспільних відносин узагалі виключають окремі види злочинів або навіть роблять злочинність у принципі неможливою. Не можна стати злодієм, наприклад, у первісній громаді. Безпосередньо колективний характер родової власності привів би до висновку, що людина, вчиняючи «крадіжку», таємно викрадає майно у самої себе.

Третя соціологічна ознака злочину розкриває особливості суб'єкта суспільно небезпечного діяння. Ним є ізольований індивід. Ця ознака дозволяє відрізнити злочин як зазіхання окремої людини на пануючі суспільні відносини від форм класової боротьби, у якій беруть участь маси людей (наприклад, від революції й контрреволюції, від численних парламентських форм міжпартійної боротьби, учасники якої виступають не від свого імені, а як представники політичних організацій, що виражають інтереси певних соціальних груп, і т. д.).

Разом з тим із того, що злочин робить ізольований індивід, аж ніяк не випливає, що він одинак типу Робінзона. Навпаки, лише той, хто реально включений у систему соціальних зв'язків, тільки й може об'єктивно порушити їх. Злочинець — сучасник своєї епохи, що має, зокрема, певний соціальний стан і обов'язки виконувати функції, пов'язані з його місцем у системі суспільного поділу праці. Як будь-яка людина, він повинен задо-

вольняти свої потреби лише за допомогою коштів, у цей момент надаваних суспільством. Саме це визначає його функції, забезпечує об'єктивні можливості їхнього виконання й залежно від останнього встановлює міру індивідуального споживання. Злочинець — ізольований індивід, але його відокремлення відбувається в суспільстві, причому під впливом соціальних умов.

Злочин як соціальний факт має місце лише в єдності всіх трьох його соціологічних властивостей — суспільних відносин, діяння, що зазіхає на нього, і самого діяча [2, с. 49–52]. Особливості суспільних відносин обумовлюють і зміст злочинного діяння, і вчинення його членом суспільства.

З точки зору соціології мають місце:

1) багатомірний підхід до дослідження злочину. Соціолога на відміну від юристів цікавить злочин як «соціальний біль» суспільства, прагнення одних наслідувати іншим, результат впливу навколишнього середовища на індивіда, як різновид дії, що людина робить мінімум один раз у своєму житті, вид поведінки, що відхиляється, злочин як спосіб життя, спосіб досягнення багатства й влади, форма протесту й насильства.

Класичним об'єктом (і предметом) для соціолога є і злочинність, бо вона відповідає всім критеріям соціального факту за Дюркгеймом: а) масовий характер кримінальних дій, стабільність проявів, що чітко фіксується у статистиці; б) об'єктивність існування і примусовий вплив на людину (не можна нормально існувати, ігноруючи факт злочинності); в) усталена система взаємодій, яка знаходить своє віддзеркалення в різноманітних офіційних і неофіційних інститутах. Це — одна із стародавніх форм соціального життя, навіть певний стандарт, який існує незалежно від того, бажаємо ми цього чи ні. З точки зору Дюркгейма, конкретний злочин, тобто індивідуальний факт, уже не є предметом соціології. Сучасна соціологія ставиться більш толерантно до одиничних фактів, бо в них відбивається соціальне життя з його умовностями, культурою і т. ін. Для соціології злочинності сама злочинність (або індивідуальний злочин) може і не бути єдиним фокусом зацікавлення. І цим вона рішуче відрізняється від юридичних дисциплін кримінального циклу. Набагато цікавішою для соціолога є та «соціальна аура», що супроводжує злочинність. Маються на увазі і чинники, що породжують злочинність, і соціокультурні процеси, інститути, структури, які складають сукупність наслідків факту злочинності. Наприклад, острах перед злочинністю, деформація стилю життя під впливом цієї загрози — це не сама злочинність. Проблема висвітлення злочинності в засобах масової інформації та причетність цієї інформації до так званих «злочинів, які зроблені ЗМІ», також є похідною проблемою від факту злочинності. І такі проблеми, дійсно, ніколи не стають темою юридичних досліджень. Але вони можуть складати «проблемне поле», об'єкт соціології злочинності [3, с. 20–21].

Багатомірне бачення злочину включає його розгляд з позицій потерпілого: як він ним сприймається, переживається, а також того, чому потерпілий береться вирішувати самостійно проблему свого захисту;

2) соціологічні критерії суспільної небезпеки злочину. Можливе різноманіття діянь, що зазіхають на громадський порядок, і історична мінливість ступеня шкоди, що об'єктивно заподіюється кожним із них, висувають на перший план проблему масштабу оцінки соціальної небезпеки злочину. У випадку відсутності такого масштабу свідомо або навіть просто справедлива реакція суспільства на вчинення злочину в принципі була б немислимою.

З погляду соціологічної теорії критерієм цінності людського вчинку служить міра його відповідності об'єктивним закономірностям розвитку суспільства.

Як складові загальносоціальної рівнодіючої сили одні вчинки людей, з яких вона складається, можуть збігатися із середньостатистичною нормою поведінки, у загальному й цілому відповідною закономірностям розвитку цієї суспільної системи; другі — наближатися до того ідеалу, що лише в майбутньому стане правилом для всіх; нарешті, треті — протистояти потребам суспільства, що забезпечує нормальні умови своєї еволюції. Перші дві групи вчинків незалежно від цілей і намірів їхніх суб'єктів — соціально корисні, треті — шкідливі, а у своєму крайньому вираженні — суспільно небезпечні або (при високому ступені суспільної небезпеки) навіть злочинні.

Крім міри невідповідності людського вчинку основним закономірностям суспільної еволюції як масштабу оцінки його соціальної небезпеки, соціологічний критерій суспільної шкоди, яку цей учинок може заподіяти, ураховує важливість суспільних відносин, що служать об'єктом зазіхання того або іншого суб'єкта.

Ні спрямованість учинків, ні характер відносин, на які вони заміряються, ще не вичерпують усього того, що враховує соціологічний критерій ступеня суспільної небезпеки. Досить важливою є й міра інтенсивності дії, вчиняючи яку, злочинець зазіхає на ті або інші суспільні відносини. Адже від ступеня інтенсивності цієї дії залежить розмір збитку — соціальної шкоди, яка заподіюється злочином, і, отже, визначення тих умов, які дозволяють відрізнити злочин від провини, а провину від суспільно нешкідливих дій.

Істотним моментом, що впливає на ступінь суспільної небезпеки діянь, є їхня поширеність.

Основна ідея соціологічного підходу до розуміння злочинності полягає в тому, що злочинність — це хвороба соціуму, а злочини — симптоми (ознаки) цієї хвороби. Характер і масштаби злочинності не залежать прямо від волі законодавця. Як свідчить історія, у законодавчій практиці можливі й помилки, і свавілля, і лобювання, і корислива заінтересованість.

Злочинність залежить від характеру сформованих у соціумі суспільних відносин. Її об'єктивною характеристикою є небезпека.

Сутність соціологічного підходу до визначення злочинності характеризується таким: а) розглядом злочинності не як системи злочинів, а як специфічної характеристики суспільства — здатності породжувати злочини у великій кількості; б) розробкою категорії «злочин», що не залежить від законодавства (виключення такої ознаки, як протиправність, при збереженні винності й акцентуванні уваги на суспільній небезпеці);

3) соціологію цікавить не тільки соціальна небезпека, але й позитивна роль злочину в суспільному житті. Цікава щодо цього стаття Е. Дюркгейма «Норма й патологія». Саме в ній він звернув увагу на позитивний бік злочину. Варто підкреслити, що дослідник далекий від того, щоб виправдувати зло, що несе в собі злочин. Він усього лише закликає поглянути на інший бік медалі, яка називається злочином. Е. Дюркгейм помітив таке [4, с. 55–56]:

– злочин підсилює гостроту переживань людини, а це, у свою чергу, сприяє формуванню більш складної структури суспільної свідомості;

– злочин руйнує мораль. Однак чинність впливу моралі й не повинна бути надмірною, тому що в протилежному разі ніхто не наважиться критикувати її і мораль легко набуде застиглої форми;

– у злочині індивід одержує можливість виразити себе незалежно від того, чи йде мова про людину, чії мрії випереджають час, або про злочинця, що перебуває нижче рівня сучасного йому суспільства;

– злочинність показує наявність шляхів, відкритих для змін, а в ряді випадків прямо готує ці зміни. Злочин є прелюдією реформ;

– там, де існує злочин, колективні почуття мають достатню гнучкість, готові набути нової форми. Злочин — це передчуття моралі майбутнього.

Дослідницький задум Е. Дюркгейма допомагає розпізнати сутність злочину в складній діалектиці добра й зла, у єдності позитивних і негативних рис. Злочин не може розглядатися тільки як негативне суспільне явище. Якщо продовжити лінію осмислення розглянутого феномену, що намітив Е. Дюркгейм, то можна побачити, що злочин для певної категорії людей є ефективним засобом одержання матеріальних благ і впливу. Він прискорює нагромадження багатств, дає вигоди тим, хто не вдоволений життям, хто «ковтнув» влади. Будучи прямо пов'язаним з ризиком і авантюрою, злочин різко скорочує звичайні тимчасові рамки в досягненні кар'єри, успіху, зменшує зусилля, необхідні для реалізації цілей законним шляхом. Він формує людей зухвалих, цинічних, жорстоких, із презирством стосовно інших, не стиснутих ніякими принципами й готових до будь-яких змін, тобто так званих сильних особистостей. Злочин ніколи не був тотально негативним, він має великий позитивний егоїстичний заряд, дає потужний соціальний ефект.

Злочин відіграє ключову роль у механізмі відбору сильних особистостей, свого роду «соціальних монстрів», що підривають історично-конкретну форму існуючого суспільного ладу окремої країни, призводить до панування таких груп людей, що встановлюють інший порядок життя.

Можна припустити, що пік негативної ролі злочинності припадає на період стабільного розвитку соціальних систем, а позитивний його ефект стає очевидним у моменти переходу до принципово іншого типу суспільства, іншої правової доктрини, при зміні систем законодавства.

У рамках соціологічного підходу одні вчені вважають злочинність нормальним і вічним явищем (Е. Дюркгейм), інші думають, що при радикальній зміні характеру суспільних відносин суспільство може позбутися цієї вади (Е. Фромм) [5].

Соціологічний підхід певною мірою стирає межі між традиційним розумінням злочинності та її причин. Однак при цьому не заперечується причинність. Навпаки, цей підхід створює настанову на пошук глибинних, сутнісних детермінант. Дослідження такого феномену, як самодетермінація злочинності, показує умовність і відносність меж між явищем і його причиною: сама злочинність залежно від дослідницького кута зору може розглядатися і як слідство, і як детермінанта;

4) соціологія, зокрема соціологія злочинності, займається дослідженнями субкультури злочинного світу.

Отже, із соціологічної точки зору злочин є діянням, що суперечить вимогам того або іншого провідного соціального інституту, який суспільство підтримує шляхом криміналізації цього діяння. Таке визначення є функціональним за суттю, бо воно розкриває роль кримінальних заборон і покарання стосовно соціального порядку. Але воно не вичерпує соціологічних характеристик злочину. Зі структурної точки зору злочин можна розглядати як особливий тип соціальних відносин, де фігурують дві провідні сторони: злочинець і потерпілий;

5) соціологія, зокрема соціологія злочинності, покликана взяти на себе вантаж поглиблення «віктимологічного» аналізу злочину, тобто вивчення його з позиції потерпілого. Потерпілі від «юридичної» і «фактичної» злочинності дають можливість: а) побачити глибину не тільки матеріального, але й морального і соціального збитку від злочинів; б) намалювати повну картину зв'язків людей у злочині; в) створити модель потерпілого, типізувати їхню поведінку; г) виявити, як саме «фактичні» злочини створюють ситуацію, при якій аномія охоплює суспільство.

Сьогодні існує значний суспільний запит на розробку таких напрямів: «білокомірцева злочинність», корупція, організована злочинність, сімейне насилля. Цікавими для соціолога є різні вікові, гендерні та етнічні аспекти злочинності. Тема «Засоби масової інформації та злочинність» сьогодні є

актуальною для України, оскільки торкається функції та суспільних впливів певного інституту. Можна поставити питання про такі інститути, як школа, армія, церква, та їх роль у профілактиці злочинності. Цікавою є тема злочинності в контексті соціально-класових процесів сучасної України, формування вищого класу, еліти у транзитивний період.

Як **висновок**, досліджуючи зазначене коло проблем, соціологія не тільки виконує важливі загальнонаукові функції в межах юриспруденції, а й робить свій внесок у вирішення кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у нашому суспільстві, досягненням громадської згоди, попередженням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізацією прав і свобод особистості, затвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
2. Спиридонов Л. И. Социология уголовного права / Л. И. Спиридонов. – М. : Юрид. лит., 1986. – 240 с.
3. Рущенко І. П. Соціологія злочинності : монографія / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 370 с.
4. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // Социология преступности: Современные буржуазные теории : сб. ст. : пер. с англ. – М. : Прогресс, 1966. – 368 с.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм // Социс. – 1992. – № 7. – С. 126–134.

СПЕЦИФИКА СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Водник В. Д.

Отмечено, что характер общественных отношений определяет и систему правовых норм, и степень их соблюдения, и «форму» реагирования общества на правонарушение. С точки зрения логической последовательности социологическое понятие преступления предшествует его юридическому определению. Исследовать преступление необходимо в первую очередь как социальный факт. Выделены социологические признаки преступления, такие как специфический способ посягательства на сформированный социальный порядок, особенности субъекта общественно опасного действия. С точки зрения социологии имеет место многомерный подход к исследованию преступления. Ее интересует не только социальная опасность, но и положительная роль преступления в общественной жизни.

Ключевые слова: преступление, преступность, профилактика преступности, социальный факт, субъект, общественные отношения, правовые отношения, гражданское общество.

SPECIFICS SOCIOLOGICAL ANALYSIS CRIMES

Vodnik V. D.

The article notes that today the crime hit all spheres of Ukrainian society. In this regard, it is important to study in depth the nature, causes, effects and trends of this social phenomenon, which has both scientific and practical significance. It should serve as a basis for improvement of social relations and institutions of civil society, social norms and practice of their application, to strengthen the system of social control, the consistent implementation of measures of moral and legal education, prevention and social responsibility. All of them are intended to ensure maximum protection of the individual, the satisfaction of the interests of citizens, democratization and humanization of our society.

The sociological approach goes with the primacy of social relations and relations of legal norms. The nature of social relations and determines the system of legal norms, and their degree of violation (compliance), and the «form» of the response of society to the offense.

The concept of the crime — a key category of sociology of criminal law. She puts in a logical link social relations, on the one hand, and criminal law, the effectiveness of its mechanism of action and social — of the other. This methodological function — to be a link that mediates between public relations and legal norm, and thus between sociology and law — theoretical reflection of the real scene of the crime in society.

No less important is the correct understanding of the crime and the practice of law enforcement agencies. After all, what kind of content will be invested in this concept, and the choice depends on the social and legal measures for the prevention of offenses and the content of the work to improve the effectiveness of criminal law, and in the end, the organization of the implementation of punishment as a means of correcting and re-education.

In terms of logical sequence sociological concept of crime is preceded by its legal definition.

For objective properties of the offense — infringement of a particular person on a permanent social order of relationships between people, groups, between the collective and the individual.

Investigate the crime must be first and foremost as a social fact.

Sociological evidence of a crime is a particular way of infringement of formed social order, especially the subject of socially dangerous acts. Crime covers only those actions that objectively violate or may violate the prevailing social relations.

From the point of view of sociology there is a multi-dimensional approach to the investigation of crime. It is concerned not only a social danger, but also the positive role of crime in society.

Key words: crime, criminality, preventive of criminality, social fact, subject, social relations, relations governed by law, civil society.

М. Ю. Куц, аспірант

РОЗУМІННЯ ЯК ОСНОВА СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Здійснено концептуалізацію поняття «взаємодія», розглянуто основні підходи до осмислення концептів «дія» та «взаємодія» у соціологічному та суспільно-філософському дискурсах. Констатовано, що розуміння є основою соціально-комунікативної взаємодії. Поняття розуміння, корелюючи з поняттям значимості, є невіддільним від процесу смислотворення. Аргументується, що розуміння – це процес продукування смислів, який конструює ті чи інші сенси для учасників соціально-комунікативної взаємодії залежно від значимості та ціннісної наповненості певних взаємодій.

Ключові слова: взаємодія, соціальна взаємодія, соціально-комунікативна взаємодія, розуміння, дія, соціологія розуміння.

Актуальність проблеми. Актуальність дослідження проблематики соціально-комунікативної взаємодії обумовлюється насамперед посиленою динамікою соціальних процесів та новітніми викликами сучасного інформаційного суспільства, зокрема в українському онлайн-просторі.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Поняття взаємодії досліджували багато теоретиків соціально-філософського дискурсу (Арістотель, М. Вебер, Г. Зіммель, Т. Парсонс, П. Сорокін та ін.). Одне з найвідоміших досліджень належить М. Веберу, який пропонував розглядати поняття соціальної дії з точки зору раціональної доцільності, що не завжди можливо застосувати при аналізі соціально-комунікативної взаємодії, зокрема в сучасному онлайн-просторі, де часто набувають важливості ірраціональні чинники. Значимість певної події чи ситуації, ціннісно-культурні чинники, не вписуючись у коло раціональної доцільності, певним чином детермінують віртуальну реальність, зокрема в ігрових онлайн-спільнотах України. У цьому контексті набуває важливості категорія розуміння, крізь призму аналізу якої постає можливість осмислення причин та мотивів індивідів, які взаємодіють у мережах Інтернет.

Мета статті полягає у виявленні сутності та основних характеристик соціально-комунікативної взаємодії. **Завдання** статті полягає у визначенні ролі категорії розуміння у формуванні соціально-комунікативної взаємодії.

Вклад основного матеріалу. У широкому значенні під взаємодією переважно розуміють «взаємний зв'язок між предметами у дії, а також погоджену дію між ким-, чим-небудь» [11, с. 259]. Концепт взаємодії синонімічний поняттям «співдія», «співдіяння».

Цікавим є трактування поняття «дія» у давньогрецькій мові, зокрема в текстах Арістотеля. З одного боку, концепт дії позначається терміном «*energeia*» (енергія). З другого — це поняття описується за допомогою термінів «*to poiein*» (діяти), «*praxis*» (практика, діяльність). Тобто вказується на практичну спрямованість дії. Також, концептуалізуючи поняття дії, Арістотель аналізує його як «*ergon*» (справа, діло). Слід зазначити, що поняття дії Арістотель розглядав достатньо ґрунтовно, вважаючи його однією із десяти категорій, завдяки яким можна класифікувати дійсність матеріального світу. До таких категорій Арістотель відносив: 1) «сутність», 2) «скільки» (кількість), 3) «яке» (якість), 4) «по відношенню до чогось» (співвіднесеність), 5) «де» (місце), 6) «коли» (час), 7) «знаходиться в певному стані» (розташування), 8) «володіти», 9) «діяти», 10) «заснавати дію» [1, 1b25].

Поняття дії корелює з поняттям часу: «якщо хтось вказує, наскільки тривалою є дія, він визначає її часом» [1, 5b5]. Тобто темпоральні характеристики невід'ємні при концептуалізації категорії дії. Крім того, дія (*energeia*), згідно з Арістотелем, завжди спрямована на певну ціль: «якщо в русі закладена ціль, то він і є дією» [2, 1048b20]. Причому рух — це дія незавершена. Також дія допускає і протилежність собі, і більший чи менший ступінь певного процесу дії [1, 11b].

Аналізуючи клас природних речей, Арістотель зазначав, що, з одного боку, вони включають у себе сутності (прості тіла), а з другого — їхні дії та зазнавання дій (тобто підпадання під дії). Під діями мається на увазі рух кожного з простих тіл (його складових), «причина яких — сила, внутрішньо притаманна самим [елементам]» [4, 298a30]. Дія того, що сприймається відчуттям, і дія самого відчуття є тотожними [2, 426a3], хоча буття їх неоднакове (наприклад, звук у дії та слух у дії).

У соціологічному дискурсі соціальну дію переважно розглядають у двох взаємопов'язаних контекстах [14, с. 110]. З одного боку, під соціальною дією розуміють форму чи спосіб вирішення соціальних проблем, в основі яких лежить зіткнення інтересів основних соціальних сил у суспільстві. З другого боку (у широкому контексті), під соціальною дією мають на увазі всяку акцію, що здійснюється соціальним суб'єктом задля забезпечення певних інтересів.

Фундаторами теорії соціальної дії є М. Вебер, Ф. Знанецький, Т. Парсонс та ін. У соціологічному дискурсі пріоритетним є вузьке розуміння соціальної дії як поведінки діючого суб'єкта, що орієнтована на інших суб'єктів та взаємодію з ними, тобто акценти сфокусовано на інтерактивності соціальної дії. Соціальну дію можна розглядати як структурний процес, що включає «суб'єкти, що діють, власне дію, її джерела, орієнтацію, умови і результати» [14, с. 110]. Класифікують соціальні дії у відповідності до певних критеріїв.

Поняття взаємодії тісно корелює з поняттям взаємовідносин. Арістотель виділяв три типи взаємовідносин: між окремими людьми, у спільнотах та державні взаємовідносини. Ефективні взаємовідносини між людьми, на думку Арістотеля, можуть встановлюватися лише на основі партнерських та дружніх стосунків [3, 1159b30]. Також такі відносини можуть встановлюватися між людьми, яких поєднують родинні зв'язки. Взаємовідносини між людьми є основою взаємовідносин у спільнотах. Державні взаємовідносини, згідно з Арістотелем, склалися заради того, щоб приносити взаємну користь, тоді як взаємовідносини у спільнотах спрямовані, щоб приносити часткову користь [3, 1160a15]. Отже, у цілому всі взаємовідносини є частинами взаємовідносин у державі. Доречним у цьому контексті буде згадати точку зору Платона, який вважав, що справедлива дія лише настільки співвідноситься зі справедливістю, наскільки вона співвідноситься з прекрасним [13, 859e].

Аналізуючи поняття соціально-комунікативної взаємодії, звернемося до позиції Г. Зіммеля, який зазначав, що «як регулятивний світовий принцип ми маємо прийняти, що все знаходиться з усім в якій-небудь взаємодії, що існують сили та відносини, що переходять туди і назад між кожною точкою і кожною іншою точкою світу» [9, с. 314].

У філософському дискурсі під соціальною взаємодією мають на увазі «вид безпосередніх або опосередкованих (зовнішніх або внутрішніх) стосунків, зв'язків, що існують у суспільстві» [17, с. 128]. Можна виділити два базових рівні прояву соціальної взаємодії — міжособистісний (або мікросоціальний) та суспільний (або макросоціальний).

Соціальна взаємодія, як зазначає Л. Сорокіна, — це «система взаємозумовлених, взаємозалежних соціальних дій, в яких дія одного суб'єкта є і причиною, і наслідком дій іншого суб'єкта» [16, с. 57]. Суспільне життя ґрунтується на соціальній взаємодії, оскільки вона формує відносини між людьми, між соціальними групами тощо. Основою соціальної взаємодії виступають соціальні дії, які є орієнтованими на інших суб'єктів.

На думку П. Сорокіна, у соціальній взаємодії слід виділити такі елементи: суб'єкти взаємодії; їхні соціальні очікування та цілеспрямованість діяльності [15]. Концепт обміну стає центральним при розумінні соціальної взаємодії, за якої відбувається обмін інформацією, знаннями, матеріальними благами чи ресурсами тощо. Т. Парсонс акцентував увагу на ключових аспектах соціальної дії, що сприяють інтегрувати такі дії та формувати соціальну взаємодію: це насамперед соціальні норми, що детермінують певні соціальні ролі [12].

Одне з найвідоміших досліджень поняття взаємодії належить М. Веберу. Концепт дії, зазначав М. Вебер, виступає специфічним об'єктом для соціо-

логії розуміння. Адже людській дії притаманний певний сенс, оскільки вона виражає ставлення до тих чи інших явищ з розумінням. Доволі важливими для соціології розуміння будуть, по-перше, саме ті людські дії, які співвідносяться з діями інших людей завдяки суб'єктивному сенсу, який вкладається в розуміння конкретної дії кожним індивідом. По-друге, такі людські дії набувають визначеності в середовищі всіх учасників саме завдяки осмисленому співвіднесенню їх кожним індивідом. По-третє, означені людські дії піддаються розумінню, виходячи з означеного сенсу, який суб'єктивно передбачався кожним з учасників [7, с. 106]. М. Вебер підкреслює, що сенс — це певне уявлення про те, для чого або чому ця дія відбувається, це певне його усвідомлення та спрямованість.

Разом з тим М. Вебер переважно пропонував розглядати поняття соціальної дії з точки зору раціональної доцільності [5], що не завжди можливо застосувати при аналізі соціально-комунікативної взаємодії, зокрема в українському онлайн-просторі. Крім того, з точки зору соціологічної теорії М. Вебера, не зовсім зрозуміло, яким чином індивідуальні поведінки поєднуються в соціальні інституції.

Прихильник розуміючої соціології, заснованої на інтроспективному методі (пізнання свідомості людини), М. Вебер наголошує: пізнати соціальну дію людини значить вивести з її свідомості цілі, мотиви, інтереси та точки зору. Не розуміючи цього, ми не зможемо зрозуміти, чому індивід здійснює ті чи інші дії.

Саме концепт «розуміння» (Verstehen), згідно з М. Вебером, є засадничим при розгляді окремого індивіда та його дії. У цьому контексті індивіда можна сприймати як певну первісну одиницю, своєрідний «атом», який виступає єдиним носієм осмисленої поведінки [6, с. 117].

Отже, категорія «розуміння» обрана нами для осмислення причин та мотивів індивідів, які взаємодіють в онлайн-спільнотах.

Для соціології розуміння як певний ідеальний тип стосовно емпіричної поведінки виступає об'єктивна раціональна правильність [6, с. 115]. При розгляді «неправильних типів» поведінки набуває важливості поняття «значимості». У цьому разі вирішальну роль відіграє дистанція між певним «неправильним типом» поведінки та тим, що вважається «значимим» [6, с. 116].

Якщо ідеальний тип утворено із зрозумілих для осмислення зв'язків, то він вважатиметься «значимою» нормою. Власне кажучи, «якою ж мірою саме правильний тип доцільно розглядати як ідеальний, залежить тільки од відношення до цінності» [6, с. 116]. Для соціології визначальним принципом дослідження стає виявлення домінантних уявлень людей про «сенс» та «значимість» тих чи інших явищ.

Слід зазначити, що концепт «розуміння» — ключове поняття герменевтики. Виникнення терміна «герменевтика» (з грец. ερμηνεύειν — тлумачити) пов'язане з іменем Гермеса — одного з богів грецької міфології. Гермес вважався оповісником волі богів, він розтлумачував божественну волю для когорти непосвячених. Саме тому герменевтика — це наука про розуміння текстів, ситуацій, явищ тощо.

Поняття розуміння набуло всебічного розгляду у філософській герменевтиці Г.-Г. Гадамера, який вважав, «що зрозумілим буде лише те, що дійсно являє собою викінчену смислову спільність» [7, с. 273]. Тобто Г.-Г. Гадамер пов'язував розуміння зі створенням сенсів.

На думку Г.-Г. Гадамера, етапу розуміння передуює так зване «передбачення завершеності» — формальна передумова, яка скеровує розуміння інтерпретатора у певне русло. Основою для «передбачення завершеності» стають окремі попередні судження чи точки зору, які стають певним фільтром для оцінки тих чи інших явищ, подій, текстів тощо.

Звернемось до поняття «герменевтичне коло», яке було введено Г.-Г. Гадамером. Це поняття цікаве тим, що презентує кругову структуру розуміння. Згідно з принципами герменевтичного кола «ціле треба розуміти, виходячи з часткового, а часткове — виходячи з цілого» [7, с. 270]. Одним із прикладів ілюстрації застосування герменевтичного кола може стати аналіз іншомовного тексту. При перекладі такого тексту постає необхідність одночасного розуміння і цілого (яке проблемне поле суспільного буття висвітлює цей текст), і часткового (тлумачення окремих слів).

Представник наукової школи «філософія життя» В. Дільтей розподілив науки на два класи — «науки про дух» та «науки про природу», виділивши щодо них відповідно дві методологеми: «розуміння» та «пояснення». На думку В. Дільтея, для «наук про природу» характерне *пояснення* даних зовнішнього досвіду. Натомість «наукам про дух» притаманне *розуміння* духовної цілісності [8, с. 215]. В означеному контексті сутність «розуміння» полягає в конструюванні сенсів певної події, явища тощо. Специфіка стратегії «пояснення» обумовлюється використанням уже наявних знань задля отримання нових знань.

Як зазначалося, у М. Вебера розуміння пов'язане з раціональною доцільністю. Згідно з концепцією Л. фон Мізеса, найбільш важливі цілі людського існування не піддаються раціональному аналізу. На його думку, діяльність — це поведінка, яка спрямовується актами вибору. Під поняттям вибору маються на увазі відбір певного способу поведінки з усіх наявних варіантів та відмова від альтернативних варіантів [10, с. 20]. Людина у своїй діяльності обирає а) кінцеві цілі, б) звичайні цілі, в) засоби для досягнен-

ня цілей. У цілому соціальна взаємодія для індивіда стає засобом досягнення його цілей. Слід зазначити, що насамперед індивід обирає кінцеві цілі, після чого здійснює вибір засобів для досягнення цих цілей. Проміжні цілі (звичайні цілі) постають у процесі діяльності під час реалізації тих чи інших засобів для досягнення цілей.

При виборі кінцевих цілей «реакцію людини визначають ціннісні судження, а в частині вибору засобів — весь корпус вчень праксеології та технології, які вона має у своєму розпорядженні» [10, с. 211]. Тобто в основі кінцевих цілей лежать ціннісні судження. Натомість засоби, що обираються задля досягнення цих цілей, — це технічні рішення, які оцінюють, виходячи з їхньої здатності створювати певні ефекти. Вибір кінцевих цілей, будучи залежним від суб'єктивних ціннісних установок окремих людей, не підлягає раціональному осмисленню. Такий вибір в означеному контексті є суто ірраціональним [10, с. 195]. Раціональному дослідженню піддаються лише засоби для досягнення кінцевих цілей та звичайні, тимчасові цілі.

Порівнювати з точки зору раціональної доцільності можна лише звичайні людські цілі та засоби для досягнення цілей, оскільки їхній вибір є справою розуму. Стосовно кінцевих цілей майже неможливо виявити раціональну доцільність, оскільки такі цілі, будучи детерміновані ціннісними судженнями, є справою душі чи волі. Таким чином, приходимо до цікавого висновку щодо меж застосування моделі ідеального типу (раціонально-доцільного) М. Вебера у дослідженні соціальної взаємодії. Означена модель застосовна при аналізі звичайних цілей та засобів для досягнення цілей. При аналізі ціннісних суджень варто використовувати інші методологічні засоби.

Висновки. Таким чином, значимість ціннісних суджень полягає в тому, що вони є джерелом людських дій. У цьому контексті набуває важливості виявлення змістовного наповнення ціннісних суджень індивідів, які взаємодіють між собою, спосіб упорядкування їхніх цінностей на власній шкалі пріоритетів. Поняття розуміння корелює з поняттям значимості, тобто концепт розуміння невіддільний від процесу смислотворення. Таким чином, розуміння — це процес продукування смислів. Саме розуміння є основою соціально-комунікативної взаємодії, продукуючи ті чи інші сенси для учасників взаємодії залежно від значимості та ціннісної наповненості певних взаємодій. Для забезпечення взаєморозуміння необхідна співпричетність кожного, усунення ієрархії в парадигмі відносин, можливість для кожного брати участь у соціально-комунікативній взаємодії, не завдаючи шкоди іншим і не відчуючи утиснення з боку інших.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Категории / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – С. 51–90.
2. Аристотель. Метафизика / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1976. – Т. 1. – С. 63–521.
3. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 53–294.
4. Аристотель. О небе / Аристотель // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1981. – Т. 3. – С. 263–378.
5. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем. ; сост., общ. ред. и предисл. Ю. Н. Давыдова]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
6. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер ; [пер. з нім. О. Погорілій]. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
7. Гадамер Г.-Г. Истина і метод : [пер. з нім.] / Ганс-Георг Гадамер. – К. : Юніверс, 2000. – Т. I : Герменевтика I : Основи філософської герменевтики. – 464 с.
8. Дильтей В. Собрание сочинений : в 6 т. / Вильгельм Дильтей ; [пер. с нем. под общ. ред. А. В. Михайлова, Н. С. Плотникова]. – М. : Дом интеллектуал. кн., 2000. – Т. 1 : Введение в науки о духе / [пер. с нем. под ред. В. С. Малахова]. – 764 с.
9. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования / Георг Зиммель // Избранное. Т. 2 : Созерцание жизни : [пер. с нем.] / Георг Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – С. 301–465.
10. Мизес Л. фон. Теория и история. Интерпретация социально-экономической реальности : [пер. с англ.] / Людвиг фон Мизес. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 295 с.
11. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [уклад.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К. : Аконті, 1999. – Т. 1 : А–Є. – 912 с.
12. Парсонс Т. Система современных обществ : [пер. с англ.] / Толкотт Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
13. Платон. Законы / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова, С. П. Кондратьева, С. Я. Шейнман-Топштейн и др. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
14. Ручка А. Дія соціальна / А. Ручка // Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
15. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин ; [пер с англ., ред., сост. А. Ю. Согомонов]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
16. Сорокіна Л. Взаємодія соціальна / Л. Сорокіна // Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
17. Філософський словник соціальних термінів / [під заг. ред. В. П. Андрущенко]. – К. ; Х. : Корвін, 2002. – 672 с.

ПОНИМАНИЕ КАК ОСНОВА СОЦИАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Куц М. Ю.

Осуществлена концептуализация понятия «взаимодействие», рассмотрены основные подходы к осмыслению концептов «действие» и «взаимодействие» в социологическом и общественно-философском дискурсах. Констатировано, что понимание является основой социально-коммуникативного взаимодействия. Понятие понимания, коррелируя с понятием значимости, неотделимо от процесса смыслообразования. Аргументируется, что понимание – это процесс выработки смыслов, который конструирует те либо иные смыслы для участников социально-коммуникативного взаимодействия в зависимости от значимости и ценностной наполненности определенных взаимодействий.

Ключевые слова: взаимодействие, социальное взаимодействие, социально-коммуникативное взаимодействие, понимание, действие, социология понимания.

UNDERSTANDING AS THE BASIS FOR SOCIAL AND COMMUNICATIVE INTERACTION

Kuts M. Y.

The article is devoted to revealing the essence and the basic characteristics of social and communicative interaction. The role of understanding in the formation of social and communicative interaction is being defined.

The conceptualization of the term «interaction» has been performed; the basic approaches to understanding the concepts of «action» and «interaction» in the sociological and socio-philosophical have been discoursed. The concept of interaction has been studied by many scientists in social and philosophical discourse. One of the most famous researches belongs to M. Weber, who proposed to consider the concept of social action in terms of rational expediency, which is not always possible to apply analyzing social and communicative interaction, particularly in the present online space where irrational factors often become very important. The significance of a particular event or situation, values and cultural factors, not fitting into the circle of rational expediency in some way determine virtual reality, particularly in the online gaming community in Ukraine. In this context the category of understanding becomes important, through the prism of its analysis the possibility of understanding the causes and motives of individuals who interact on the Internet raises.

The category of understanding has been chosen to comprehend the causes and motives of individuals who interact in online communities. For sociology of understanding rational objective accuracy appears as a particular ideal type regarding the empirical behavior. Considering the «wrong type» of behavior the concept of «significance» becomes important.

In this case, the crucial distance between certain «wrong type» of behavior and what is considered «significant» plays a decisive role.

If the ideal type is created on the basis of obvious for understanding connections, it is considered a «significant» norm. Indeed, «what exactly the right type should be considered as an ideal one depends on relation to values» (M. Weber). For sociology the defining principle research is to identify dominant ideas of people about «meaning» and «significance» of certain phenomena.

The concept of «understanding» is the key concept of hermeneutics, the science of understanding texts, situations, events and more. The analysis of the concept of a «hermeneutic circle», which presents a circular structure of understanding, has been done. In accordance with the hermeneutical circle «the whole must be understood the basis of partial and the partial – on the basis of the whole» (G. Gadamer).

The concept of understanding was analyzed by W. Dilthey, who identified two classes of science: «natural sciences» and «human sciences». Explanation of external expertise is typical for «the natural sciences». Instead, understanding of spiritual integrity is inherent to «human sciences». In the context, the essence of «understanding» is in constructing meanings of certain events, phenomena and so on.

It is sated that understanding is the foundation of social and communicative interaction. The concept of understanding, correlating with the notion of importance, is inseparable from the process of meaning development. It is argued that understanding is the process of meaning production, which constructs a certain meaning for participants of social and communicative interaction, depending on the value and importance of certain interactions.

Key words: *interaction, social interaction, social and communicative interaction, understanding, action, sociology of understanding.*

НАШІ АВТОРИ

БОРТНІКОВА <i>Олена Геннадіївна</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат філософських наук, доцент</i>
ВОДНІК <i>Валентина Давидівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ГАМАЮНОВА <i>Вікторія Олександрівна</i>	<i>Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, студентка</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЗИМОГЛЯД <i>Віктор Якович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор історичних наук, доцент</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КЛІМОВА <i>Галина Павлівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КУЦ <i>Мирослава Юріївна</i>	<i>Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, аспірантка</i>
МАКСИМОВ <i>Сергій Іванович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор</i>
МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор</i>
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	<i>Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент</i>

ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович	Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, доктор філософських наук, професор
ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор
ПОЛІЩУК Ігор Олексійович	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор
ПОЛІЩУК Олег Олександрович	Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, здобувач
САТОХІНА Наталія Іванівна	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук
СОБОЛЄВА Світлана Михайлівна	Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат педагогічних наук, доцент
СТАСЕВСЬКА Оксана Анатоліївна	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
ФІНІН Георгій Іванович	Харківська гуманітарно-педагогічна академія Харківської обласної ради, доктор філософських наук, доцент

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>БОРТНІКОВА Олена Геннадіївна</i>	78	<i>МАКСИМОВ Сергій Іванович</i>	89
<i>ВОДНІК Валентина Давидівна</i>	211	<i>МАНУЙЛОВ Євген Миколайович</i>	15
<i>ГАМАЮНОВА Вікторія Олександрівна</i>	128	<i>МАРКОЗОВА Олена Олексіївна</i>	69
<i>ДАНИЛЬЯН Олег Геннадійович</i>	5	<i>ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович</i>	136
<i>ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович</i>	15, 136	<i>ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна</i>	196
<i>ЖДАНЕНКО Світлана Борисівна</i>	36	<i>ПОЛІЩУК Ігор Олексійович</i>	152
<i>ЗИМОГЛЯД Віктор Якович</i>	173	<i>ПОЛІЩУК Олег Олександрович</i>	186
<i>ЗІНЧЕНКО Олена Володимирівна</i>	163	<i>САТОХІНА Наталія Іванівна</i>	119
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович</i>	98	<i>СОБОЛЄВА Світлана Михайлівна</i>	136
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ Едуард Анатолійович</i>	49	<i>СТАСЕВСЬКА Оксана Анатоліївна</i>	58
<i>КЛІМОВА Галина Павлівна</i>	203	<i>ФІНІН Георгій Іванович</i>	27
<i>КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна</i>	106, 128		
<i>КУЦ Мирослава Юрївна</i>	220		

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія. Політологія. Соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (CD);
- **анотацію** російською (до 10 рядків) та англійською (0,5 сторінки) мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Times New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі аотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

Підписано до друку з оригінал-макета 26.01.2016.
Формат 70×100^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 17,1. Обл.-вид. арк. 13,38. Вид. № 1398.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Друкарня ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80